

## काव्यमाला ।

श्रीमदप्पदीक्षितप्रणीता

# चित्रमीमांसा ।

अभिवन्द्य चन्द्रशेखरमाद्यं गौरीसखं परं ज्योतिः ।  
वितनोमि विपुलविपयां विशदार्थामर्थचित्रमीमांसाम् ॥

त्रिविधं तावत्काव्यम् । ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्य-चित्रमेदात् ।

यत्र वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यं स ध्वनिः ।

यथा—

‘स्विताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

वलीपु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदनिन्दवः ॥’

अत्र तपस्यन्त्या देव्या देहोपरि निपततां प्रथमवृष्टिबिन्दूनां क्रिया-  
स्वभाववर्णनेन देव्याः समाध्युचितावस्थानाभिव्यक्तिद्वारा चिरनिदाघत-  
सदेहोपरि निपतनेन सुखपारवश्यसम्भ्रमहेतौ प्रथमवृष्टावप्यविहता समा-  
ध्यवस्या व्यज्यते ।

तथा हि—

‘नासाग्रन्यस्तनयनः संतृतास्य सुनिश्चलः ।

ध्ययीत मनसा देवपुरो विष्टम्य चाग्रतः ॥’

इति समाधिमतामवस्थानमाहुः । तत्र पक्ष्मसु स्विता इत्यनेन नासाग्र-  
न्यस्तनयनतारूपमर्थनिमीलनं व्यज्यते । सर्पथोन्मीलने पक्ष्मणामूर्ध्वा-  
ग्रत्वेन सर्पथा निमीलने तेषामधोग्रत्वेन च तेषु जलबिन्दूनां स्थित्य-  
संभवात् । पक्ष्मम्यश्च्युतानां तेषामास्याप्रवेशेनाधरोष्ठे निपत्य ततश्च्यु-

तिकथनेन संवृतास्यत्वं व्यज्यते । ततश्च्युतानां तेषां स्तनोत्सेधनिपत-  
नादिवर्णनेन तूरोविष्टम्भः । अलसवदवनतावस्थाने हि स्तनयोरन्तःसंकु-  
चिताकारतया तदुत्सेधयोस्तेषां पतनं न स्यात् । कथंचित्तयोः पतित्वा  
वलित्रयं प्राप्तानामपि वलीषु तिर्यगेव गमनं स्यात्, न नाभिदेश-  
प्राप्तिः । नामौ च संवृतायां प्रवेशो न स्यात् । पक्षमाधरादिपतनक्रम-  
कथनेन च निश्चलत्वं व्यज्यते । मुखादिचलने सति पक्ष्मपतितानां  
तेषामधरपयोधरादिक्रमेण पतनासंभवात् । किं चैभिरेव विशेषणैर्देव्या  
लोकोत्तरं सौन्दर्यमभिव्यज्यते; स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणामविरलतायाः,  
क्षणमित्यनेन तेषां मसृणतायाः, पक्ष्मपतनशिथिलवेगैरुदबिन्दुभिस्ताड-  
नोक्त्याऽधरस्वातिसौकुमार्यस्य पक्ष्माधरपतनादिभिः शिथिलवेगानां तेषां  
स्तनोत्सेधे चूर्णाभाववर्णनेन तयोरतिकाठिन्यस्य, उरोविष्टम्भेऽपि वलीषु  
तेषां स्वलनोक्त्या वलीनां विस्पष्टतायाः सर्वबिन्दूनां नाभावेव प्रवेश-  
कथनेन नाभेरतिगभीरतायाश्चाभिव्यञ्जनात् । एवं च वाच्यातिशायि  
व्यङ्ग्यमत्रेति ध्वनेरुदाहरणमिदम् ।

यथा वा—

‘नि शेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा (मैः?)

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥’

अत्र वापीं स्नातुं गतासि न तु तत्सकाशमिति वाक्यार्थे स्थिते  
तत्सकाशमेव रन्तुं गतासीत्यधमपदेन प्राधान्येन व्यज्यते । तथा हि—  
अधमत्वमपकृष्टत्वम्, तच्च जात्या कर्मणा वा भवति । तत्र जात्याऽपकर्षं  
नोत्तमनायिका नायकस्य वदति । नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसंभोगा-

दिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा । तादृशं च दूतीसंभोगात्प्राचीनं सर्वं  
सोढमेवेति नोद्घाटनाहम् । अन्यथा, स्वयं दूतीसंप्रेषणानुपपत्तेः । तद-  
नन्तरं च स्वप्रेषितदूतीसंभोगरूपमेव स्वयं संनिहितचिह्नैर्ज्ञातुं शक्यं  
हीनकर्म संभवतीति तत्पर्यवसायिनाऽधमपदेन तस्यान्तिक्रमेव रन्तुं गता-  
सीति व्यज्यते । निःशेषच्युतचन्दनं स्ननतटमित्यादीनि वाच्यानि संभो-  
गचिह्नोद्घाटनेन तत्र साहायकमाचरन्ति । कथम् ? 'निःशेषच्युतचन्दनं  
स्ननतटम्' इत्यत्र तावद्वापीं स्नातुमितो गतासीति वाच्यार्थमुपपादयितुमि-  
होत्तरीकर्प(प)णेन चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निःशेषविशे-  
षणं कृतम् । ततश्चन्दनच्युतेः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नो-  
द्घाटनाय तदग्रहणम् । स्नाने हि सर्वत्र चन्दनच्युतिः स्यात्, तव तु  
स्ननयोस्तटे उपरिभाग एव दृश्यते, इयमाश्लेषकृतैवेति । तथा निर्मृष्टरा-  
गोऽधर इत्यत्र ताम्बूलग्रहणविलम्बात्प्राचीनरागस्य किञ्चिन्मृष्टेत्यन्यथा-  
सिद्धिपरिहाराय निर्मृष्टराग इति रागस्य निःशेषमृष्टतोक्ता । पुनः स्नान-  
साधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनायाधर इति विशिष्य अग्रहणम् ।  
उत्तरोष्ठे सरागेऽधरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टरागता चुम्बनकृतैवेति । नेत्रे दूर-  
मनज्जने इत्यत्र प्रातर्दक्षमज्जनं कालविलम्बेन किञ्चिद्विदुषमित्यन्यथासि-  
द्धिपरिहाराय दूरमित्युक्तम् । दूरमत्यर्थमित्यापाततोऽर्थः । कालतः  
स्नानेन वा सर्वतोऽज्जनलोपः स्यात्, तव तु लोचनयोः क्वचित्प्रान्त एवा-  
नज्जनत्वमिदं चुम्बनकृतमेवेति । 'पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः' इत्यत्रापात-  
तस्तन्वीति सहजतानवकीर्तनेन पुलकितेति स्नानचिह्नोपन्यासः । पुलकि-  
ताऽपि तन्वी वर्तत इति हृदि स्थितोऽन्वयः । तेन च स्नानेन पुलकिता

१. 'हि दूतीसंप्रेषणादि' ख-ग. २. 'स्वयं' क-घ-पुस्तकयोर्नास्ति; 'स्वसंनिहित'  
ख. ३. 'श्वोत्तरीयकर्पणेन' क; 'श्वोत्तरीयाकर्पणेन' घ. ४. 'सर्वच्युतिः' ख-ग.  
५. 'निर्मृष्टरागा' ख.

तनुः किञ्चिदुच्छ्वसिता भवति, इयं तु न तथेति रतिक्लेशजनितावेव  
 तौ नवपुलकोद्गमाविति मर्मोद्घाटनम् । एवमेभिर्वाक्यैरुपस्कृतेनाधमपदेन  
 तस्यान्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यज्यमाने प्राग्वाच्यार्थतादशायां वापी  
 स्नातुं गतासीत्येतदनुगुणार्थतयाऽन्वितम्, मिथ्यावादिनीति संबोधनमपि  
 व्यङ्ग्यानुगुण एवार्थं पर्यवस्यति । ततश्च न्यग्भावितवाच्यमस्यापि व्यङ्ग्यं  
 वाच्यतिशायीति इदमपि ध्वनेरुदाहरणम् ।

यत्र व्यङ्ग्यं वाच्यानतिशायि तद्गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

यथा—

‘गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुपघते  
 कित्त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा ।

इत्यामन्नमभङ्गिसूचितवृथावस्थानस्वेदालसा-

माश्लिष्यन्पुलकोत्कराधिततनुं गोपीं हरिः पातु वः ॥’

अत्र गच्छाम्यच्युतेत्याद्यामन्नमणेन त्वया रन्तुमेतावत्कालं स्थितम्, तत्र  
 लब्धमिति व्यङ्ग्यम् । तनु इत्यामन्नमभङ्गिसूचितवृथावस्थानस्वेदालसा-  
 मित्येतद्वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति तदङ्गत्वान्न वाच्यातिशायि । अतो  
 गुणीभूतव्यङ्ग्यमिदम् ।

यथा वा—

‘प्रहरविरतौ मध्ये वाहस्ततोऽपि परेऽथवा

किमुत सकले याते वाहि प्रिय त्वमिहैष्यसि ।

इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियासतो

हरति गमनं बालालापैः सब्राप्पगलज्जलैः ॥’

अत्र सकलमहः परमावधिः, तनः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति

व्यङ्ग्यं प्रियगमननिवारणरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति तदङ्गत्वाद्वा-  
च्यानतिशायि । अत इदमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

यदव्यङ्ग्यमपि चारुं तच्चित्रम् ।

तद्विधम्—शब्दचित्र-मर्थचित्र-मुभयचित्रमिति ।

शब्दचित्रं यथा—

‘नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभैरः ॥’

अर्थचित्रं यथा—

‘स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात्पवनावधूतः ।

अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥’

उभयचित्रं यथा—

‘वराहः कल्याणं वितरतु स वः कल्पविरमे

विनिर्घुन्वन्नौदन्वतमुदकमुर्वीमुदवहत् ।

शुराघातमुद्यत्खुरदिसखरिक्लृप्तप्रविभुठ-

च्छिलाफोटिस्फोटस्फुटघटितमङ्गल्यपटहः ॥’

तदेवं त्रिविधे घनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरन्यत्रास्माभिः प्रपद्यः कृतः ।  
शब्दचित्रस्य प्रायो नीरसत्वान्नात्यन्तं तदाद्रियन्ते कथयः, न वा तत्र  
विचारणीयमतीवोपलभ्यत इति शब्दचित्रांशमपहायार्थचित्रमीमांसा  
प्रसन्नविस्तीर्णा प्रस्तूयते ।

चिन्त्येऽत्र चित्रवर्गे प्रदर्श्योर्लेक्ष्यलक्षणयोः ।

प्राचीनानामेव श्लोकाः प्रायेण लिख्यन्ते ॥

इति चित्रमीमांसायां प्रन्यासम्भरणम् ।

उपनैका शैलूपी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ।  
रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ॥

चन्द्र इव मुखमिति सादृश्यवर्णनं तावदुपमा । सैवोक्तिभङ्गीभेदेना-  
नेकालङ्कारभावं भजते । तथा हि—‘चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्रः’  
इत्युपमेयोपमा । ‘मुखं मुखमिव’ इत्यनन्वयः । ‘मुखमिव चन्द्रः’ इति  
प्रतीपम् । ‘चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं सरामि’ इति सरणम् । ‘मुखमेव चन्द्रः’ इति  
रूपकम् । ‘मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति’ इति परिणामः । ‘किमिदं मुख-  
मुताहो चन्द्रः’ इति संदेहः । ‘चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्ति’  
इति भ्रान्तिमान् । ‘चन्द्र इति चकोराः कमलमिति चञ्चरीकास्त्वन्मुखे  
रञ्जन्ति’ इत्युल्लेखः । ‘चन्द्रोऽयं न मुखम्’ इत्यपह्ववः । ‘नूनं चन्द्रः’  
इत्युत्प्रेक्षा । ‘चन्द्रोऽयम्’ इत्यतिशयोक्तिः । ‘मुखेन चन्द्रकमले निर्जिते’  
इति तुल्ययोगिता । ‘निशि चन्द्रस्त्वन्मुखं च हृष्यति’ इति दीपकम् ।  
‘त्वन्मुख एवाहं रज्यामि चन्द्र एव चकोरो रज्यते’ इति प्रतिवस्तूपमा ।  
‘दिवि चन्द्रो भुवि त्वन्मुखम्’ इति दृष्टान्तः । ‘मुखं चन्द्रश्रियं विभर्ति’  
इति निदर्शना । ‘निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यते’ इति व्यतिरेकः ।  
‘त्वन्मुखेन समं चन्द्रो निशामु हृष्यति’ इति सहोक्तिः । ‘मुखं नेत्राङ्क-  
रुचिरं स्मितज्योत्स्नोपशोभितम्’ इति समासोक्तिः । ‘अञ्जेन सदृशं वक्रं  
हरिणाहितसैकिना’ इति श्लेषः । ‘मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निष्प्रभः’ इत्य-  
प्रस्तुतप्रशंसा । एवमुक्तानेकालङ्कारविवर्तवतीयमुपमा ।

तदिदं चित्रं विश्वं ब्रह्मजानादिवोपमाज्ञानात् ।

ज्ञातं भवतीत्यादौ निरूप्यते निखिलभेदमहिता सा ॥

अस्यास्तावदेवं लक्षणमाहुः—

{ उपमानोपमेयत्वयोग्ययोरर्थयोर्द्वयोः ।  
हृद्यं साधर्म्यमुपमेत्युच्यते काव्यवेदिभिः ॥

कविसमयप्रसिद्धयनुरोधेनोपमानोपमेयत्वयोग्ययोरेव साधर्म्यमुपमा ।  
नत्वतथामृतयोः । अत एव 'कुमुदमिव मुखं प्रसन्नम्' इत्यादि नोपमा ।  
तथामृतयोरपि वस्तुत्वद्रव्यत्वादिकृतमहृद्यं साधर्म्यं न तथा । किंतु हृद्य-  
मेव कान्तिमत्त्वादिकम् । सर्वोऽपि ह्यलङ्कारः कविसमयप्रसिद्धयनुरोधेन  
हृद्यतया काव्यशोभाकर एवालङ्कारतां भजते । अतः 'गोसदृशो गवयः'  
इति नोपमा । 'गौर्वाहीकः' इति न रूपकम् । 'स्वाणुर्वा पुरुषो वा' इति  
न संदेहः । 'इदं रजतम्' इति न भ्रान्तिमान् । 'नायं सर्पः' इति नाप-  
हृतिः । 'पानो देवदत्तो दिवा न भुङ्के' इति न पर्यायोक्तम् । 'पर्वतो  
वह्निमान्' इति नानुमानम् । 'स देवदत्तः' इति न स्मरणम् । 'तस्यस्य-  
मिषां तांतंतामः' इति न यथासद्व्यम् । 'पुत्रेण सहागतः पिता' इति न  
सहोक्तिः । 'तेन विना गतः' इति न विनोक्तिः । 'श्वेतो धावति' इति  
न श्लेषः । इत्याद्यहनीयम् ।

अत्रेदं विचार्यते—द्वयोरिति विशेषणमिह किमर्थम् । स्वस्य  
स्वैनेव साधर्म्यवर्णनात्मकस्यानन्वयस्य व्युदासार्थमिति चेत्, एवमप्यु-  
पमानस्योपमेयत्वकल्पनात्मके प्रतीपे द्वयोः पर्यायेणोपमेयत्वरूपना-  
त्मिकायामुपमेयोपमायां चातिव्याप्तिः । तयोः सादृश्यवर्णनसत्त्वा-  
दुपमात्वेन संग्राह्यत्वे तथैवानन्वयोऽपि संग्राह्यः स्यादिति व्यर्थं द्वयो-  
रिति पदम् । एतेन 'साधर्म्यमुपमा भेदे-' इति काव्यप्रकाशिकोक्त-  
(काशोक्त)लक्षणेऽनन्वयव्युदासाय कृतं भेदग्रहणमपि प्रत्युक्तम् । नहि

संभवत्साधर्म्यवर्णन एवोपमात्वम् । येन स्वस्य स्वेन साधर्म्यासंभवादन-  
न्वयस्य व्यवच्छेद्यत्वमितरयोः संग्राह्यत्वं न स्यात् । तथात्वे 'हंसीव  
धवला कीर्तिः स्वर्गज्ञामवगाहते' इत्यादौ कविकल्पितसाधर्म्योपमाया  
अनुपमात्वप्रसङ्गात् । किञ्च, सत्यामप्युपमानोपमेयत्वयोग्यतायां सत्यपि  
हृद्यत्वे लिङ्गवचनभेदादिदुष्टायामुपमायां 'हंसीव धवलश्चन्द्रः सरासीवा-  
मलं नमः' इत्यादिरूपायामतिव्याप्तिः । उदाहरिष्यमाणे चोपमाध्वनाव-  
तिव्याप्तिः । न हि सोऽप्यलङ्कारः; अलङ्कार्यत्वात् ब्राह्मणश्रमणन्यायेन  
तत्रालङ्कारध्वनिव्यपदेश इति सिद्धान्तात् । यदि च दुष्टादुष्टालङ्कार्या-  
लङ्कारसाधारणोपमासामान्यलक्षणमिति नोक्तातिव्याप्तिस्तदोपमानोपमेय-  
त्वयोग्ययोरिति हृद्यमिति च व्यर्थम् । कविसमयप्रसिद्धभावादिदुष्टोप-  
माया अपि संग्राह्यत्वात् ।

यत्तु विधानाथेन लक्षणमुक्तम्—

{ स्वत.सिद्धेन भिन्नेन समतेन च धर्मतः ।  
साध्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकदोपमा ॥' इति ।

अत्र स्वत.सिद्धेनेत्युत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः । तत्रोपमानस्य कविकल्पितत्वेन  
लोकसिद्धत्वाभावात् । भिन्नेनेत्यनन्वयव्यावृत्तिः । समतेनेति सर्वविध-  
दुष्टोपमाव्यावृत्तिः । कविसमयप्रसिद्धभावेन लिङ्गवचनभेदादिना वा  
यद्यदसंमतं तस्य सर्वस्यापि संमतपदेन व्यावर्तनात् । धर्मत इति श्लेष-  
व्यावृत्तिः । श्लेषे हि—'सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुविन्धमिव ।'  
इत्यादौ शब्दसाम्यमात्रमिवशब्देनोच्यते, न गुणक्रियारूपधर्मसाध्यम् ।  
अन्येन वर्ण्यस्येत्यनेन प्रतीपव्यावृत्तिः । तत्र वर्ण्येन प्रवृत्तेन सैहामकृतस्य

१. 'इत्यादे.' क. २. 'ध्वनिव' इतः, 'ध्वनित्वेन' ग. ३. 'इति' ख-ग-मुल्ल-  
श्रयोनांति. ४. 'उक्तिवा' क. 'प्रतिदत्ता' ग. ५. 'मन्यस्य सादृश्य' ख-ग.

सादृश्यवर्णनात् । एकदेत्यनेनोपमेयोपमाव्यावृत्तिः । वाच्यमित्यनेन  
व्यङ्ग्योपमाव्यावृत्तिः' इति । तत्रोत्प्रेक्षाव्यावृत्तये स्वतःसिद्धेनेत्युक्तम-  
युक्तम् । उत्प्रेक्षायामिवकारस्य विषयविषयिणोस्तादात्म्यादिसम्भावना-  
वाचकत्वेन तत्र साम्यस्यावाच्यतया तत एव तद्व्यावृत्तेः ।

उक्तं हि चक्रवर्तिना—

‘यदायमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति ।

तदोपमैव येनेवशब्दः साधर्म्यसूचकः ॥

यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः ।

तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दः सम्भावनापरः ॥’ इति ।

दृष्टं च लोके सम्भावनापरत्वमिवशब्दस्य । ‘दूरे तिष्ठन्देवदत्त इव  
माति’ इति । कथं च स्वतःसिद्धेनेत्यनेनोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः ?

‘न नित्यमस्मिन्परिपूर्णतेति त्यमत्वा नमः क्षोणितलावतीर्णः ।

आनन्दयन्निन्दुरिव स्वधाम्ना विभाति लोके नवकाकतीन्द्रः ॥’

इति तदीयोत्प्रेक्षोद्गाहरण एयोपमानस्य स्वतःसिद्धत्वात् । इन्दुः क्षोणि-  
तलावतीर्णत्वाकारेण कविकल्पित इति चेत्तर्हि,

‘चन्द्रविम्बादिव विषं चन्दनादिव चानलः ।

परुषा वागितो वक्रादित्यसंभावितोपमा ॥’

इत्युक्तायामसंभावितोपमायामव्याप्तिः । विषानलयोः स्वतःसिद्धत्वेऽपि  
चन्द्रचन्द्रनमभवत्वेन कविकल्पितत्वात् ।

‘उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गाप्यसः पतेताम् ।

तेनोपमीयेत तनालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥’

इति कविकल्पितोपमानायामुपमायां सर्वथैवाव्याप्तिः । भिन्नेनेत्यनन्वय-  
व्यावृत्त्यर्थमुपात्तमप्ययुक्तम् ।

‘अनेन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥’

इत्यस्यामुपपादकोपमायामव्याप्तेः । तत्रोपमेयदोषगुणसामान्यान्तर्गतानामुपमानानां दोषगुणविशेषाणां फलङ्ककिरणानां तद्विन्नत्वाभावात् । अथोपमेयतावच्छेदकभिन्नोपमानतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमुपमानस्य तद्विन्नत्वमेतदपि न युक्तम् ।

‘अनवरतकनकवितरणधृतजललवकरतरङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥’

इति रशनोपमायामव्याप्तेः, मतिरित्याद्युपमानतावच्छेदकानामुपमेयतावच्छेदकभिन्नत्वाभावात् । उपमेयोपमायामुपमानतावच्छेदकयोर्द्वयोरपि तद्विन्नत्वाभावेनोक्तविशेषणैव तद्व्यावृत्तिसिद्ध्या एकदेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ।

‘रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसनिभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥’

इत्युपमेयोपमाप्रकरणोदाहरिष्यमाणपरस्परोपमायामव्याप्तेश्च । अथ स्वोपमेयतावच्छेदकभिन्नधर्मानच्छिन्नत्वमुपमानस्य तद्विन्नत्वमिति विवक्षितमिदमपि न मम्यक् ।

‘उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्यष्टा नवं निर्मितमातपत्रम् ।

सं तदुकूलादविदूरमौलिर्नभौ पंतदूढ इवोत्तमाङ्गे ॥’

‘द्वारं द्वारमग्निस्रुः शिक्षत्येवं न याचते ।

अदत्त्वा मादृशो मा भूर्दत्त्वा त्वं त्वादृशो भव ॥’

१. ‘गुणोप’ क. २. ‘उपाददा’ क. ३. ‘भिन्ने उप’ इ. ४. ‘वच्छेदकप्रभव-  
वच्छिन्नत्व’ क. ५. ‘इत्यनेन’ इ. ग. ६. ‘अतदुकूलादपि’ इ. ग. ७. ‘वदमाङ्ग-  
नित्प्रकारम्’ क. ८. ‘वदमाङ्ग’ इ. ग. ९. ‘द्वारमिदं’ इ. ग. १०. ‘अतदुकूलादपि’ क. घ. गुणोपमेयतावच्छि.

इत्याद्यभिन्नधर्मिकोपमास्त्रय्याप्तेश्च । तत्र परमेश्वरत्वादेः स्वोपमेयतावच्छे-  
दकस्यैवोपमानतावच्छेदकत्वान् । श्लेषत्रयावृत्त्यर्थं धर्मत इति विशेषण-  
मप्ययुक्तम् । तत्र न शब्दसाम्यमात्रमिवेनोच्यते, किंतु गुणसाम्यमपीति  
तदव्यावृत्तेः ।

ननु पुरे सकलकलत्वं कलकलशब्दसाहित्यं सुधांशुविम्बे कलासा-  
कल्यमिति, नैकोऽनुगतो गुणो लभ्यते, मैवम् ; श्लेषमिच्छिकाभेदाध्य-  
वसायमूलया भेदेऽभेद इत्येवंरूपयाऽतिशयोक्त्या धर्मसाधारण्यलाभात् ।  
नल्लुपमानोपमेययोरनुगत्या धर्मस्य मुख्यसाधारण्य एवोपमालङ्कारः ।

‘पाण्ड्योऽयमंमार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो नवचन्दनेन ।

आमाति चालातपरक्तसानुः संनिर्शरोद्धार इवादिराजः ॥’

इत्यादौ हरिचन्दनचालातपहारनिर्शरादीनां विम्बप्रतिविम्बभावेन निर्दि-  
ष्टानामपि साधारणधर्मत्वाङ्गीकारात् ।

ननु सकलकलमित्यादावपि गुणसाम्यं चेदुपमैव स्यादिति चेत्,  
शब्दसाम्यमात्रं चेदपि किमित्युपमा न स्यात् । नहि शब्दान्यगुणादि-  
साम्यमेवोपमाप्रयोजकं न शब्दसाम्यमिति कुलधर्मः ।

‘यथा प्रहादनाचन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽमृदन्वर्थो राजा प्रहृतिरञ्जनात् ॥’

इत्यत्रानुगन्तार्थेनामरूपशब्दसाम्येऽप्युपमादर्शनात् । किन्तु श्लेषसालङ्का-  
रान्तरप्रिविक्ताविषयाभावेन निरवकाशतया चलयत्वेनालङ्कारान्तरवा-  
धकत्वादुपमाप्रतिमानेऽपि तत्रप्रतिभोऽपिहेतुः श्लेष एव नोपमेति मङ्ग-

१. 'न दृष्टावृत्तिः' क-च. २. 'विजितित्त' क-च. ३. 'ऽभेदे भेदः' ग.  
४. 'पमेयानुगता' क. ५. 'अनुगतधर्मस' घ. ६. 'ननु' ख-ग-पुस्तकयोरेव लि.  
७. 'येदरति' घ. ८. 'इत्यनुगन्तार्थ' ख-ग. ९. 'नदृष्टारिः' क ख-ग.

कादिभिरभ्युपेयते । ततश्च यथा शब्दसाम्यमाश्रित्योपमाप्रतिभाने तद्वा-  
घकत्वं श्लेषस्य तथा श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलब्धाभेदगुणसाम्यमात्र-  
माश्रित्योपमाप्रतिभानेऽपि तद्वक्तुं शक्यमिति तदनुरोधेन न तत्र गुण-  
साम्यपरित्यागः ।

यतु रुद्रंटेन—सकलकलमित्यादावुपमां समर्थयमानेन,

{ 'स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ किंतु ।

{ आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः ॥'

इति शब्दसाम्यमात्रमिहोक्तम्, तदन्ततः शब्दसाम्यमात्रमाश्रित्याप्यु-  
पमा समर्थयितुं शक्येति भावेन, न त्वभेदाध्यवसायेनापि गुणसाम्यं न  
सम्भवतीति भावेन श्लिष्टविशेषणेष्वप्यभेदाध्यवसायेनैक्यस्यालङ्कारान्त-  
रेषु सर्वैरपि समाश्रयणात् । तस्माद्धर्मत इत्यनेन न श्लेषो व्यावर्तयितुं  
शक्यते । वस्तुतस्तु सकलकलमित्यादावुपमैवेति व्यर्थं धर्मत इति विशे-  
षणम् । अलङ्कारान्तरविविक्तस्तु श्लेषस्य विषयस्तत्प्रकरणे दर्शयिष्यते ।  
किञ्च, विविक्तविषयाभावेनालङ्कारान्तरवाघकत्वमिति वाचोयुक्तिरप्य-  
युक्ता । विषयसद्भावमात्रेण निरवकाशत्वहानेर्विविक्तविषयानपेक्षणात् ।  
नक्षत्रमलङ्कारगोचरो लोकन्यायो यद्विविक्तविषयो वक्तव्य इति । अर-  
न्ध्ररत्नानां सुवर्णविविक्तविषयाभावेऽपि सुवर्णाश्रितानामेव चारुताहेतु-  
त्वेनालङ्कारान्तरत्वव्यवस्थितेः । अन्यथा निरवकाशैररन्ध्रप्रत्युत्तरत्नैः साव-  
काशस्य तदाध्ययसुवर्णस्यालङ्कारता वाध्येत । नाप्ययं वाक्यवित्संमतः  
शास्त्रीयन्यायः पदे जुहोतीत्यादीनामिवोत्तरार्धे जुहोतीत्यादीनामाहव-  
नीयशास्त्रादिविविक्तविषयाभावेऽपि सविषयत्वमात्रेण प्रतिष्ठितत्वात् ।  
नाप्यसाधारण्येनैतच्छास्त्रन्यायः । सहोक्त्यादीनामतिशयोक्त्यादिविविक्त-

१. 'निमित्त' क. घ. २. 'न तदनुरोधेन तत्र' क. घ. ३. 'उपयत् इति' क.  
४. 'श्लेषविषयः' ए-ग.

विषयाभावेऽपि तदबाधेनालङ्कारान्तरत्वव्यवहारादविरोध इहाप्यवि-  
शिष्टः । तस्मादत्रोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषालङ्कार इत्ययुक्तम् । प्रत्यु-  
तोपमैवात्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । नहि पुरवर्णनप्रकरणे सकृत्कलमिति  
तद्विशेषणपदस्य मुधांशुविम्बमिवेत्युपमाया अनिवन्धने कलासाकल्यल-  
क्षणार्थान्तरप्रतिभा सम्भवति । प्रतीपत्र्यावृत्त्यर्थमन्येन वर्ण्यस्य साम्यमि- ८  
त्युक्तं तत्रान्येनेत्युक्तम् । अर्धेनेत्यस्य भिन्नविशेषणेन पौनरुक्त्यात् । ९  
किंच, वर्ण्यात्प्रकृतादन्येनाप्रकृतेनेति यद्यर्थस्तदा—

‘इतराप्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।

रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥’

इति सगुचितोपमायामव्याप्तिः । तत्र समराङ्गत्वेन रजमां शोणितेषु  
पतनस्यापि वर्ण्यत्वात् । यदि तु स्वयं वर्ण्येनावर्ण्येन वा कुतूक्षिद्वर्ण्या-  
दन्येनेत्यर्थः । तदाप्युक्तृष्टगुणत्वादुपमानभावमप्यसहमानस्योपमानत्व- १०  
स्वरूपे प्रतीपेऽतिव्याप्तिः । यथा—

‘अहमेव गुरुः सुदारणानामिति हान्यहल तात मा न्न दृष्यः ।

ननु सांति भगवद्दशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥’

अत्र हि वर्ण्यानां दुर्जनवचसां हाराहलेनातिप्रकृष्टदोषत्वादुपमान-  
भावमप्यसहमानेन साम्यनिबन्धनं प्रतीपम् । अत्र वर्ण्यस्तेन्यप्ययुक्तम् ।

‘त्वत्कीर्तिः पुरतो भाति ज्योत्स्ना ध्वान्नमलीमसा’ इत्यप्रस्तुतप्रशंसा-  
ङ्गीर्णोपमायामव्याप्तिः । तत्र कीर्तिरेव वर्ण्यत्वेन ज्योत्स्नाया अपर्ण्यत्वात् ।

अपि च, ‘अन्येन वर्ण्यस्य साम्यं वाच्यम्’ इति कोऽर्थः । किन्त्यप्रति-  
योगिकत्वेन वर्ण्यगतं साम्यं वाच्यमिति, किं वा यथाऋषिद्वर्ण्यावर्ण्यो-  
भयनिवृत्तिनं साम्यं वाच्यम्, अथवा वर्ण्यानुयोगिकत्वेन साम्यं वाच्य-

मिति । आद्ये, 'सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते' इत्युभयविश्रान्तसादृश्योपमायामव्याप्तिः । द्वितीये, प्रसिद्धप्रती-  
पेऽप्यतिव्याप्तिस्तदवस्था । एवं तृतीये वर्ण्यस्य साम्यमित्येतावता विव-  
क्षितार्थलाभादन्येनेत्यस्य वैयर्थ्यम् । उपमेयोपमाव्यावृत्त्यर्थमेकदेति  
विशेषणमप्ययुक्तम् । तेन 'खमिव जलं जलमिव खं' इत्यादौ पर्यायेण  
प्रवृत्तायामुपमेयोपमायामतिव्याप्तिनिरासेऽपि,

‘तद्वल्गुना युगपदुन्मिपितेन ताव-

त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहता द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुपेतरतारमन्त-

श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥’

इति युगपत्प्रवृत्तायां तस्यामतिव्याप्त्यनिरासात् ।

अपि चैवम्,

‘ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टसर्गलोका नितम्बिनी ॥’

इति भिन्नसाधारणधर्मायां मालोपमायामव्याप्तिः । तत्रानेकदा साम्यप्र-  
तिपादनात् । न च बहूपमामेलनमेव मालोपमा नैका, तासु च प्रत्येकं  
लक्षणमस्त्येति वाच्यम् । तथा सत्युपमेयोपमाप्युपमाप्रतीपमेलनमेवेति  
तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणान्तरकरणायोगात् । संसृष्टिसकरात्पृथग्ग्रन्थकृतां  
लेखनमुभयत्रापि तुल्यम् । एवमुपमेयोपमाप्रकरणे उदाहरिष्यमाणायां  
‘रजोभिः स्यन्दनोद्भूतैः’ इति परस्परुपमायामव्याप्तिः । व्यङ्ग्योपमाव्या-  
वृत्त्यर्थं वाच्यमित्युक्तमप्ययुक्तम् ।

‘न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गो चक्षुषी इमे ।

इति विस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वास्थ्यानोपमेव सा ॥’

इत्युक्तरूपायां तत्त्वास्थ्यानोपमायां साम्यस्यावाच्यत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः ।

‘त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।

अमद्भृङ्गमिवाल्क्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥’

इत्यादौ विशिष्टोपमाद्याक्षिप्तविशेषणाद्युपमायामव्याख्यापत्तेश्च । ‘शक्ती श्यामा’ इत्यादिवाचकलुप्तोपमायां ‘चन्द्रसुहृन्मुखम्’ इत्यादिसाम्यलक्षक-पदवदुपमायां चाव्याख्यापत्तेश्च ।

किंच, वाच्यमित्यत्र विधेयतया वाच्यतोच्यते अनुवाद्यतया वा ?  
आद्ये,

‘स कर्पन्महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीम् ।

वभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भर्गारथः ॥’

इत्यादावेवेदं लक्षणं स्यात् ।

‘स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहिताननिलोद्भूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥’

इत्यादौ न स्यात् । द्वितीये, यत्र व्यतिरेकालंकारे साम्यस्य निषेधायानु-  
वाद्यता ‘भुरेन निष्कलङ्केन न समस्तव चन्द्रमाः’ इत्यादौ, तत्रापीदं  
लक्षणं स्यात् । नच निषेधाप्रतियोगित्वेन वाच्यमिति विशेषणीयम् ।

‘असिमात्रसहायोऽपि प्रभृतारिपराभये ।

नैवान्यतुच्छजनत्सगर्वोऽयं महाद्युतिः ॥’

इति व्यतिरेके तथाप्यतिव्याप्तेः । न च निषेधप्रतियोगिकोऽन्यनुप्रवि-  
ष्टतया वाच्यमिति विशेषणीयम् ।

‘वृथा चरसि किं भृङ्ग तत्र तत्र यनान्तरे ।

मालत्याः सदृशीं षापि भ्रमन्नपि न लप्स्यसे ॥’

इत्युपमानलुप्तावामव्याप्तेः । तत्र सदृशलाभनिषेधे साम्यस्यापि प्रतियो-  
गिकोऽतिनिविष्टत्वात् । तस्माद्विधानाथोक्तलक्षणमप्ययुक्तम् ।

यत्तु सरस्वतीकण्ठाभरणोक्तं लक्षणम्—

{ 'प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः ।  
भूयोऽवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता ॥'

इति । तदपि गुणक्रियादीनां परस्परसादृश्यवर्णनात्मिकायाम्—

'ससञ्चुरश्चक्षुष्णानामेलानामुत्पत्तिष्णव' ।  
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥'

इत्याद्युपमायामव्याप्तम् ।

'उद्गर्महूणतरुणीरमणोपमर्द-

भमोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।

बिम्बं कठोरविसकाण्डरुडारमेत-

द्विष्णोः पदं प्रथममत्रकरैर्व्यनक्ति ॥'

'सद्योमुण्डितमघहूणचिबुकप्रस्पर्धि नारङ्गकम्' इत्यादौ प्रसिद्धिर-  
हितोपमानायां कल्पितोपमाया चाव्याप्तम् ।

यत्त्वलङ्कारसर्वस्वरुतोक्तम्—“उपमानोपमेययोः साधर्म्ये भेदाभेदतु-  
ल्यत्वे बोधमा” । साधर्म्ये त्रयः प्रकाराः । भेदप्राधान्यं, दीपकतुल्ययो-  
गितादृष्टान्तप्रतिवस्तूपमासहोक्तिव्यतिरेकादिषु । अमेदप्राधान्यं, रूपक-  
परिणामान्तिमदुद्देशादिषु । द्वयोस्तुल्यत्वं, यथास्यामुपमायाम् । अत्र  
मुपमानोपमेयासाधारणरूपाभ्यां भेदः साधारणधर्मेणाभेदश्चेति द्वयोरपि  
तुल्यतैव” इति तदप्युपमानोपमेयातिव्यास्यादिदुष्टमिति स्पष्टमेव ।  
तस्माद्दुर्वचमस्या लक्षणमिति । अत्रोच्यते—

{ व्यापार उपमानास्यो भवेद्यदि विवक्षितः ।  
त्रियानिप्यत्तिपर्यन्तमुपग्राह्यंतिस्तु सा ॥'

उपमानव्यापार उपमिति क्रियानिष्पादको व्यापारः सादृश्यवर्ण

सोऽयमुपमितिक्रियानिष्पत्तिपर्यन्तं विवक्षितं चेदुपमालङ्कार इत्यर्थः । तथा च व्यतिरेके नातिव्याप्तिः । तत्र सादृश्यवर्णनासत्त्वेऽपि 'मुखेन निष्कलङ्केन' इत्यादौ साक्षात्स्यैव निषेधेन, 'नैवान्यतुच्छजनवत्' इत्यादौ तत्प्रयोजकधर्मनिषेधेन चोपमितिक्रियाया अनिष्पत्तेः । नाप्यनन्वयेऽतिव्याप्तिः । तत्रापि स्वेन स्वस्य सादृश्यस्य सदृशान्तरव्यवच्छेदे रुद्रोदनवपोत्खननाद्यर्थवादेऽसदर्थस्य निन्दास्तुत्योरिव द्वारमात्रतया वर्ण्यमानत्वेनोपमितिक्रियाया अनिष्पत्तेः । अन्यथा स्वस्य स्वेनोपमितिक्रियानिष्पत्तौ सदृशान्तरव्यवच्छेदेऽपि सन्नेथानुपमत्वद्योतनं फलं न स्यात् । आहुश्च तस्य तदेव फलं मामहादयः—

'यत्र तेनैव तस्य स्वादुपमानोपमेयता ।

असादृश्यविवक्षातो वदन्ति तमनन्वयम् ॥' इति ।

अत एव वर्ण्यमानमपि स्वस्य स्वसिन्साधर्म्यं नान्येतीत्यनन्वयपदव्युत्पत्तिमलङ्कारसर्गस्वकारादयो वदन्ति । ततश्च यथाग्भसि कतकरजःसंयोजनेन रजोन्तरज्यवच्छेदे सति कतकरजसोऽपि विलयनात्सन्नेथानाविलमग्मः सिध्यति तथा 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' इत्यादौ स्वेन सादृश्यवर्णनया सदृशान्तरव्यवच्छेदे सति वस्तुतः स्वेनाप्युपमाया असंभवादनुपमं रामरावणयोर्युद्धमित्यत्रैव कविसंरग्म इत्युपमितिक्रियाया अनिष्पत्तेर्नानन्वयेऽतिव्याप्तिशङ्कावकाशः । एवं प्रतीपेऽपि यत्रोपमित्यनिष्पत्तिः,

'आरुण्ये सरोजाक्षि वचनीयमिदं भुवि ।

शशाङ्कस्तव चक्रेण पामरैरुपमीयते ॥'

इत्यादौ न तत्रातिव्याप्तिशङ्का । उपमितिक्रियानिष्पत्तिविरहात् ।

‘गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥’

इत्यादि प्रतीपमुपमेयोपमा चेत्युभयमपि सद्वाह्यमेवेति न तद्व्यापनं लक्षणस्य दोषः । तथा ह्युदाहृतं प्रतीपं तावदुपमाविशेष एव । सादृश्यवर्णनस्य प्रकृतविषयत्व इवाप्रकृतविषयत्वेऽपि स्मृतिरूपकसन्देह-  
आन्त्यनेकघाग्रहणापह्नवसम्भावनासम्भवद्वस्तुसंबन्धनिबन्धननिर्दिष्टसमर्थ-  
नादीनामिवालङ्कारान्तरत्वायोगात् । अन्यथा तेषामपि प्रकृतविषयत्व एव स्मरणरूपकसन्देहान्तिमदुल्लेखापह्नुत्युत्प्रेक्षानिदर्शनार्थान्तरन्यासा-  
द्यलङ्कारत्वम् । अप्रकृतविषयत्वेऽपि चानलङ्कारत्वमिति कल्पनाप्रसंगात् ।  
स्मृत्यादयश्च प्रकृतविषया इवाप्रकृतविषया अप्यलङ्कारभूतास्तत्र तत्रो-  
दाहरिष्यन्ते । न चोपमायामयं नियमो यदप्रकृतेन प्रकृतसादृश्यवर्ण-  
नात्मनैव तया भाव्यमिति । समुच्चयोपमाद्युदाहरणेषु प्रकृतयोरेवाप्रकृत-  
योरेव वा सादृश्यवर्णनस्याप्युपमात्वाङ्गीकारात् । तद्वत्प्रकृतेनाप्रकृतस्य  
सादृश्यवर्णनमप्युपमेवेति युक्तम् । एवं चोपमेयोपमापि प्रकृताप्रकृतवि-  
षयोपमाद्वयरूपतया नालङ्कारान्तरतां भजते । अन्यथा तत्प्रकरणोदाह-  
रिष्यमाणपरस्परौपमाया अप्यलङ्कारान्तरत्वप्रसंगात् । परस्परभ्रमनिब-  
न्धनादिष्वप्यलङ्कारान्तरतापि चेश्च । न चानन्वयप्रतीपोपमेयोपमासु सादृ-  
श्यवर्णनस्य पृथङ्गिरूपणस्य चाविशिष्टत्वेनानन्वयस्थानुपमात्वमितरयोरु-  
पमात्वं न वक्तुमयुक्तमिति वाच्यम् । यत्रोपमिति क्रियानिष्पत्तिस्तत्रोप-  
माशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेन, यत्र तदनिष्पत्तिस्तत्र तदभावेन च वैष-  
म्यस्य सुदृत्वात् । इममेव विशेषमभिप्रेत्य काव्यप्रकाशिकादिलक्षणे-  
ष्वनन्वयव्युदासार्थमेव यलः कृतो नोपमेयोपमादिव्युदासार्थम् । उपमे-

योपमादेरुपमान्तर्गतत्वेऽपि व्यङ्ग्यादिकृतवैचित्र्यविशेषेण पृथग्गणनं न विरुध्यते, रूपरूपरिणामवत् । 'उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ' इत्यादौ लक्षणाभावो न दोषः । यदि तथाभूतौ प्रवाहौ स्यातां तर्ह्युपमीयेत । न च तौ संभवतः । तस्मान्न केनाप्युपमीयत इत्युपमापरपर्यायोऽयमित्यनिष्पत्तावप्युपमात्वस्वीकारे तत्रोपमाशब्दस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः । किंतु तत्रातिशयोक्तिविशेषोऽलंकारः । अत एव काव्यप्रकाशिकायां 'प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्' इत्यतिशयोक्तिषु परिगणय्य यद्यर्थोक्तौ कल्पनस्य,

‘राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपरामवमवाप्नुयात् ॥’

इत्युदाहृतम् ।

‘पुष्पं प्रवालोलपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्यम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्य ताम्रौष्ठपर्यन्तरुचः स्मितस्य ॥’

इति तु कविकल्पितोपमानाया उत्पाद्योपमेति व्यवहृताया उदाहरणम् । तत्र यद्युत्पाद्यस्योपमानस्य संभाविततया तेनोपमितिनिष्पत्तेर्लक्षणमस्त्येवेति नाव्याप्तिः । न चैवं ‘चन्द्रबिम्बादिव त्रिषं’ इत्यसंभावितोपमायागव्याप्तिः, तत्रासंभावितेनैरोपमानेनोपमिति क्रियानिष्पत्तेः कविना विवक्षितत्वेन विवक्षानुसार्युपमिति क्रियानिष्पत्तिसद्भावात् । नहि ‘वस्तुसदर्यानिबन्धनोपमिति क्रियानिष्पत्तिरपमा’ इति लक्षणमुच्यते किंतु कविविवक्षानिबन्धना । अत एव श्लोके निरक्षित इति विशेषणमर्थवत् । अन्यथा ‘चन्द्र इव मुग्धम्’ इत्यादावपि लक्षणं न स्यात् । चन्द्रगतकान्त्यतिशयस्य यस्तुतो मुरोऽभावेन विवक्षानुमरणं विना ग-

त्यभावात् । 'चन्द्रधवला कीर्तिः' इत्यादौ च सर्वथैव लक्षणं न स्यात् ।  
 'कीर्तौ धावत्यस्य लेशतोऽप्यभावात् । न चैवमनन्वयेऽपि कविविवक्षया  
 स्वस्य खेनोपमितिक्रियानिष्पत्तिः संभवतीति वाच्यम् । सर्वथैवानुपमत्व-  
 द्योतने कविसंरम्भे सति तथा विवक्षानुदयात् । 'वृथा चरसि किं मृद्' ।  
 इत्यादौ सादृश्याधिकरणस्यानुपलम्भोक्त्योपलभ्यमानेषु सादृश्यनिषेधपर्य-  
 वसानेऽप्यनुपलभ्यमानगतसादृश्याभ्यनुज्ञानात्त्रोपमितिक्रियानिष्पत्तिर-  
 स्तीति नाव्याप्तिः । अत एव तस्य विशिष्यानुपादानादुपमानलुप्तता । एवम्,

'निरूप्यमाणं कविना सादृश्यं स्वात्मनो न चेत् ।

प्रतिषेधमुपादाय पर्यवस्यति सोपमा ॥'

इत्यपि लक्षणमनुसंधेयम् ।

उपमितिक्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्यवर्णनमुपमा ।

स्वनिषेधापर्यवसायि सादृश्यवर्णनमुपमा ।

इति द्विविधमप्येतदुपमासामान्यलक्षणम् । अलंकारभूतोपमालक्षणं त्वे-  
 तदेवादुष्टाव्यङ्ग्यत्वविशेषितम् । विशिष्टोपमादिस्थले विशेषणाद्युपमाना-  
 वाच्यभूतविशिष्टोपमादिसिद्धयङ्गत्वात् । वाच्यसिद्धयङ्गरूपगुणीभूतव्य-  
 ङ्गतयैव तासां नालंकारतेति न तदव्यापनं दोषः । 'न पद्मं मुखमेवेदं'  
 इत्यादौ नोपमालंकारः । किं तु प्रतिषेधाक्षिप्तप्रसक्तितया भ्रान्तिमान्,  
 तदुपपादकतयोपमा चेत्युभयं व्यङ्ग्यम् । तथापि भ्रान्तिमदादिकमपि  
 साधर्म्यमूलत्वमात्रेणोपमामध्ये परिगणयता दण्डिना तत्त्वाख्यानोपमेत्येता-  
 दृशव्यवहारः कृतः परमिति न तत्राप्यव्याप्तिर्दोष इति दिक् ।

सा चैयमुपमा द्विविधा—पूर्णा लुप्ता च ।

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां चतुर्णामुपादाने पूर्णा ।

तेषामेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे सति लुप्ता ।

पूर्णायां कचित्साधारणधर्मस्यानुगामितया निर्देशः । कचिद्वस्तुप्रति-  
वस्तुभावेन । कचिद्विम्बप्रतिविम्बभावेन । कचिच्छ्लेषेण । कचिदु-  
पचारेण । कचित्समासान्तरार्थ्येण । कचिदेषां यथासंभवं मिश्रणेन ।  
लुप्तायां तु नैवं भेदाः । तस्यां साधारणधर्मस्यानुगामित्वनियमात् । किं तु  
प्रकारान्तरेण भेदा वक्ष्यन्ते । तत्र पूर्णायां धर्मस्यानुगामिता यथा—

‘वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥’

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति वागर्थयोर्नित्यसंबन्धित्वं प्रसिद्धम् ।  
उमामहेश्वरयोरप्यनयोर्न पृथग्भावः चन्द्रचन्द्रिकयोरिवेति तत्प्रसि-  
द्धम् । तथा च नित्यसंबन्धित्वरूपोऽत्र साधारणधर्मोऽनुगामितया  
निर्दिष्टः । यद्यप्युमामहेश्वरयोर्वागर्थवन्नित्यसंबन्धित्ववर्णनेन तयोर्निरति-  
शयपरस्परप्रेमशालित्वं महामहिमत्वमित्यादि व्यज्यते तथापि न घनि-  
गुणीभूतव्यङ्गव्यवहारः । न खलु व्यङ्गवसंपर्शप्रतिभासादेवात्र चारुता-  
प्रतीतिः, किं तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभामादपीति प्रायस्तत्र संभवद्रसादिरूपं  
व्यङ्ग्यमलंकारान्तरं चागणयित्वैव तत्तदलंकारा उदाह्रियन्ते ।

एकस्यैव धर्मस्य संबन्धिभेदेन द्विरूपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । स  
तु शुद्धो न संभवति । किं तु विशेषणतया विशेष्यतया वा सर्वत्र  
विम्बप्रतिविम्बभावकरम्बितः । वस्तुतो भिन्नयोर्धर्मयोः परस्परसादृश्या-  
दभिन्नतयाव्यवसितयोर्द्विरूपादानं विम्बप्रतिविम्बभावः । तत्र वस्तुप्रति-  
वस्तुभावस्य विशेषणता यथा—

‘यान्त्या मुहुर्बलितकंघरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

द्विगोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥'

अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टयोः कंधरावृन्तयोर्वलितावृत्तशब्दाभ्यामेक एव धर्मो विशेषणतया निर्दिष्टः । विशेष्यता यथा—

‘सा तेन जगृहे साध्वी हठात्साध्वसकम्पिता ।

वानरेणातिलोलेन वाताधूतेव वल्लरी ॥’

अत्र साध्वसघातयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोः कम्पिताधूतशब्दाभ्यामेक एव धर्मो विशेष्यतया निर्दिष्टः । शुद्धबिम्बप्रतिबिम्बभावो यथा—

‘पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः’ इत्यादि । अत्र हरिचन्दनबालतपौ हारनिर्झरौ च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टौ । श्लेषो यथा—

‘नरसिंह महीपाल समस्तोऽपि रिपुस्तव ।

पारिवारसमानत्वं दधाति स्वपदच्युतः ॥’

उपचारो यथा—

‘उद्भवन्तमुदितार्चिषं ततो भानुमन्तमिव हेमभूमृतः ।

पङ्कजैरिव कुमारमीक्षणैर्विस्रयेन विकचैः पपुर्जनाः ॥’

अत्र विकासः पुष्पधर्म उपमेयेषु वीक्षणेषूपचरितः । समासमेदाश्रयणं यथा—

‘तया विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या ।

प्रसन्नचेत सलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥’

अत्र विवृद्धाननचन्द्रकान्त्येति विशेषणं देव्यां शरदि च समासमेदेन प्रवर्तते । मिश्रणेष्वनुगामित्वबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

‘भीमकान्तैर्नृप्सुणैः स चमूवोपजीविनाम् ।

अधुष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥’

अत्राघृत्यत्वमभिगम्यत्वं च नृपगुणानां यादोरत्नानां च विम्बप्रतिविम्बभावमपेक्ष्य लब्धात्मकं साधारणो धर्मः । अनुगामित्वश्लेषयोर्मिश्रणं यथा—

‘गते तव आतरि वत्स पञ्चतां चिराय नश्चान्द्रमसं कुलं महत् ।  
अदृष्टसंतानतया न शोभते वनं हरेः प्राञ्जथनादिवोदधेः ॥’

अत्र संतानशब्दश्लेषमपेक्ष्य लब्धात्मकं शोभारहितत्वं साधारणो धर्मः । अनुगामित्वोपचारयोर्मिश्रणं यथा—

‘तडिदुज्ज्वलहेतिमुत्तरः कुरुराजध्वजिर्नां विलोकयन् ।  
प्रिययेव भिया सकम्पया परिरमे घृतवर्मपाथसा ॥’

अत्र सकम्पत्वानुगामिधर्मापेक्षया लब्धचारुभावं परिरम्भकर्तृत्वं भीत्यामुपचरितम् । अनुगामित्वसमासमेदाश्रयणयोर्मिश्रणं यथा—

‘श्येनपक्षपरिघूसरालकाः सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।  
अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥’

अत्र श्येनपक्षपरिघूसरेत्यादिविशेषणयोः समासमेदाश्रयणेन साधारण्यमपेक्ष्यानवलोकनक्षमत्वमनुगामिधर्मश्चास्तातिशयं पुष्पाति । वस्तुप्रतिवस्तुभावविम्बप्रतिविम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

‘लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते हृदाः प्रमन्ना इव गूढनक्राः ।  
वैदर्भमामन्वय ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपद्राहलेन ॥’

अत्र विम्बप्रतिविम्बभावापन्नयोः क्रोधनत्रयोः संवृतगूढशब्दाभ्यामेक एव धर्म उक्त इति विम्बप्रतिविम्बभाववस्तुप्रतिवस्तुभावः । संतोषचिह्नप्रसादयोर्विम्बप्रतिविम्बभावश्च । श्लेषविम्बप्रतिविम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

‘पार्थनाशमुदिता नृपाल्मजा वाप्यमूर्धुरविनीतमन्वयः ।  
आतपकथितपाथसो बहिः शीतगर्भसलिला इव हृद्यः ॥’

अत्र वाष्पशब्दे श्लेषस्य नृपात्मजहृदविशेषणानां बिम्बप्रतिबिम्बभावमपेक्ष्य चारुता । उपचारबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

‘सा किलश्चासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।

उद्धवामेन्द्रसिक्का भूर्बिलमग्नाविवोरगौ ॥’

अत्राश्वासितेन्द्रसिक्केत्यनयोर्वोरगाणां च बिम्बप्रतिबिम्बभावमपेक्ष्योद्धमनमुपमानोपमेययोर्द्वयोरप्युपचरितम् । मुख्यार्थस्य द्वयोरप्यसंभवात् । मुख्यार्थे तस्य आम्यत्वाच्च । तदाहुः—

‘निष्ठचूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्तु (त्र) आम्यकक्षां विगाहते ॥’ इति ।

एवमन्यदपि द्वयोर्मिश्रणमूह्यम् । अनुगामित्वबिम्बप्रतिबिम्बभावसमासमेदाश्रयणानां मिश्रणं यथा—

‘नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभि. सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।

महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥’

अत्र व्यत्यगादित्यनुगामिधर्मः । अन्यवधूर्भवित्री सागरगामिनीत्यनयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावः । आवर्तमनोज्ञनाभिरित्यत्र समासमेदाश्रयणमित्येतेषां मिश्रणम् । अनुगामित्वश्लेषोपचाराणां मिश्रणं यथा—

‘असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।

विद्युक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकाले हनुमानिवागतः ॥’

अत्रातुरदृष्टिवीक्षित इत्यादावनुगामिता । रामादिशब्दश्लेषः । चुम्बितशब्दस्य वसन्तपक्षे उपचारः । इत्येतेषां मिश्रणम् । एवमन्येऽपि मिश्रणोद्गाहरणमेदाः स्वयमेव द्रष्टव्याः । बिम्बप्रतिबिम्बभावोद्गाहरणेषु कश्चिद्विशेषः । षचित्प्रसिद्धसाधर्म्यतया प्रतीयमानसाधर्म्ययोर्विम्बप्रति-

बिम्बभावः । यथा—‘पाण्ड्योऽयमंसापितलम्बहारः’ इत्यादौ । क्वचिद-  
प्रसिद्धसाधर्म्यतया येनकेनचित्प्रकारेणोपात्तसाधारणधर्मयोर्विम्बप्रतिबि-  
म्बभावः । यथा—‘तया विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या’ इत्यादौ । अत्र हि  
शरदपर्णयोः स्वतोऽप्रसिद्धसाधर्म्ययोर्विवृद्धाननेत्यादिना समासमेदाश्रय-  
णेनोपात्तसाधारणधर्मयोरेव बिम्बप्रतिबिम्बभावः । यथाकथंचित्साधर्म्य-  
प्रतीतिं विना बिम्बप्रतिबिम्बभावो न संभवत्येव ।

‘यथा त्वं गुणवाँल्लोकै तथा ते निर्गुणो रिपुः ।

इतीदमुपमानं तु विपरीतमिति स्मृतम् ॥’

इत्युक्तरूपाया निपरीतोपमायाः कथं निर्वाहः । तत्र हि सगुणत्वनि-  
र्गुणत्वयोर्नोपात्तेन न वा प्रतीयमानेन धर्मेण साधर्म्यप्रतीतिरस्ति । नैप  
दोषः । तत्राप्यात्यन्तिकत्वस्वाभाविकत्वादिधर्मेण प्रतीयमानेन तयोः  
साधर्म्यप्रतीतेः । अन्यथा यथाशब्दोदितस्य सादृश्यस्य सर्वथा निराल-  
म्बनत्वप्रसङ्गात् । एवं पूर्णाया दिगुदाहृता ।

लुप्ताष्टविधा—वाचकलुप्ता, धर्मलुप्ता, उपमानलुप्ता, वाचकोपमान-  
लुप्ता, धर्मोपमानलुप्ता, धर्मवाचकलुप्ता, वाचकोपमेयलुप्ता, धर्मोपमानवा-  
चकलुप्ता चेति । क्रमेणोदाहरणानि—

‘कैलासगौरं वृषमारुह्योः पादारपणानुग्रहपूतशृष्ठम् ।

अत्रेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निरुम्भतुल्यम् ॥’

अत्र कैलासगौरमित्यत्र वाचकलोपः । निरुम्भतुल्यमित्यत्र धर्म-  
लोपः । वाचकलोपः सर्वत्र समासविधायकशास्त्रतः । धर्मलोपस्तै-  
च्छिद्रकः । प्रमावादिना निरुम्भतुल्यमित्यपि यक्तुं शक्यत्वात् ।

‘यद्योराणामस्य च समागमो यद्य तैर्नेधोऽस्य शृतः ।

उपगतमेतदकस्मादासीद्भव धाकवालीयम् ॥’

इत्यत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ । तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति इवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्' इति ज्ञापकात्सुप्सुपेति समासः । उभयत्रोपमेयं क्रमेण देवदत्तागमनं दस्यूपनिपातश्च । तेन देवदत्तदस्युसमागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति । ततः काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीये इवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्' इति छप्रत्ययः । ततश्च पतता तालफलेन यथा काकस्य वध एवमुपनिपतितैर्दस्युभिर्देवदत्तस्य वध इत्यर्थः । यदाह भगवान्भाष्यकारः—'एवं तर्हि द्वाविमावर्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयम्' इति । तच्च विवृतं कैयटेन—

“तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानम् । तालपतनं दस्यूपनिपातस्य । तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति । अकस्मादुपनतत्वं च समानो धर्मः । तदाह वृत्तिकारः—'तेन काकतालीयं नामाकस्मादुपनतं चित्रीकरणमुच्यते' इति । ततश्चात्र काकागमनतालपतनसमागमनरूपस्य पततालकृतकाकवधरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात् । प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः । समासार्थोपमायां वाचक्रोपमानलोपः । अत्रैव 'किमिति ब्रूमो वयमिदम् ।' इति तृतीयपादपाठे प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः । समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचक्रलोपः । अत्र धर्मलोपमात्रमैच्छिकम् ।

‘यं त्वं पाल्यसे धर्मं वृत्त्या च नियमेन च ।

स वै राघवशार्दूल धर्मन्त्वामभिरक्षतु ॥’

अत्र राघवः शार्दूल इत्यर्थे 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासे धर्मवाचक्योलोपः । अत्र वाचक्रलोपवद्दर्गलोपोऽपि

शास्त्रीयः । सामान्यप्रयोग एवैतत्समासानुशासनात् । धर्मवाचकलुप्तायां धर्मलोपस्यैच्छिकत्वमपि संभवति । यथा—

‘नृणां यं सेवमानानां संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं जगत्यभजन्मर्त्यश्चञ्चा चन्द्रकलाधरम् ॥’ १

अत्रापवर्ग इवाचरतीत्यर्थेऽपवर्गतीत्यत्राचारार्थस्य क्विपो लोपाद्वाचकवद्धर्मस्यापि लोपः । चञ्चेत्यत्र चञ्चा तृणपुरुष इवेत्यस्मिन्नर्थे ‘इवे प्रतिकृतौ’ इति विहितस्य कनो ‘लुम्मनुष्ये’ इति लुब्धिवानाद्वाचकलोपो धर्मलोपश्च । अस्य श्लोकस्य

‘यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं शंभुमभजन्मर्त्यश्चञ्चेवात्महिताकृतेः ॥’ १ १

इति पाठे नोभयत्रापि धर्मस्य श्रवणमपि संभवति । लृ.

‘रूपयौवनलावण्यस्पृहणीयतराकृतिः ।

पुरतो हरिणाक्षीणामेव पुष्पायुधीयति ॥’

अत्र वाचकोपमेययोर्लोपः । रूपयौवनेत्यादिस्वविशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानं पुष्पायुधमिवाचरतीत्यस्यार्थस्य गम्यमानत्वात् स्वात्मन उपमेयस्य लोपः फवैरेच्छिकः । न चैव इत्युपमेयस्योपादानमस्तीति शङ्क्यम् । तस्य कर्मविभवत्यभावेन पुष्पायुधीयतीत्यत्रोपमेयासमर्पकत्वात् । अत्रैव हरिणस्याक्षिणी इवायते अक्षिणी आसामित्यस्मिन्नर्थेऽनुशिष्टे हरिणाक्षीणामिति पदे धर्मोपमानवाचकानां लोपः । सर्वोऽप्ययं ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य’ इत्यादिशास्त्रकृत एव लोपः । त्रिलोपे धर्मलोपस्त्वैच्छिकोऽपि संभवति । यथा—

‘यद्योराणामस्य च’ इति श्लोकस्य द्वितीयपाठे समासार्थोपमायाम् । एवं लुप्ताया अष्टौ विधाः प्रदर्शिताः ।

काव्यप्रकाशिकाकारादिभिस्तु पूर्णायाः षड्विधाः लुप्तायास्तु धर्मलुप्ता-  
दिष्ववान्तरमेदेन कैश्चिदेकोनविंशतिरन्यैर्विंशतिविधाः प्रदर्शिताः । तत्रायं  
विभागः—पूर्णा तावद्विविधा श्रौती आर्था च । सादृश्यमात्रवाचकय-  
थेवादिशब्दवती श्रौती । सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्याप्ततुल्यसदृशसंकाशादि-  
शब्दवती आर्था । द्विविधापि वाक्ये समासे तद्धिते चेत्येवं षड्विधा  
पूर्णा । धर्मलुप्तापि पूर्णावदेव विभागवती । किं तु श्रौती तद्धितेन संभ-  
वतीत्येवं पञ्चविधा । वाचकलुप्ता कर्मकर्तृणमुलोः कर्माधिकरणक्यचोः  
क्यङि णिनौ समासे चेत्येवं सप्तविधा । उपमानलुप्ता वाक्यसमासयोर्द्वि-  
विधा । धर्मवाचकलुप्ता क्विप्समासयोर्द्विविधा । धर्मोपमानलुप्ता वाक्यस-  
मासयोर्द्विविधा । उपमेयवाचकलुप्ता क्यचि एकविधा । धर्मवाचकोप-  
मानलुप्ता समास एवैकविधेति । यदाहुः—

└ 'पूर्णा लुप्ता च सा द्वेधा श्रौत्यार्था चेति ते पुनः ।  
द्विविधे प्रथमा वाक्ये समासे तद्धिते भवेत् ॥  
तद्द्विलुप्तापि धर्मस्य लोपे श्रौती न तद्धिते ।  
इवादिलोपे द्विविधे णमुलि क्यचि च क्यङि ॥  
तथा णिनौ समासे च सप्तधा परिकीर्तिता ।  
उपमानस्य लोपे तु द्विधा वाक्यसमासयोः ।  
इवादिधर्मलोपेऽपि द्विविधा क्विप्समासयोः ।  
धर्मोपमानयोर्लोपे वाक्यगा च समासगा ॥  
इवादेरुपमेयस्य द्वयोर्लोपे भवेत्क्यचि ।  
इवादिधर्मोपमानलोपे त्वेषा समासगा ॥' इति ॥

अत्रोदाहरणानि तन्मतरतीत्या संगृह्यास्ताभिलिख्यन्ते—

‘यस्याज्ञा शिरसोद्यते सुमनसां वृन्दैर्यथा मालिका  
वद्धा मुञ्चति यः पशूनिव जनान्यस्याग्रवद्वैभवम् ।  
हृद्यं शैवधिना समं हृदि भजन्त्यानन्दसारोपमं  
यं धन्याः शशिवत्प्रसन्नवपुषे तस्मै नमः शंभवे ॥’

अत्र षड्विधापि पूर्णा दर्शिता । तत्र प्रथमवाक्ये वाक्यगा श्रौती ।  
द्वितीयवाक्ये समासगा श्रौती । ‘इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पू-  
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इति वार्तिककृद्बचनेन पशूनिवेत्यस्य समासपद-  
त्वात् । तृतीयवाक्ये तद्धितगा श्रौती । अग्रवदिति षष्ठीसमर्थाद्वतेः ‘तत्र  
तस्येव’ इति सूत्रेणोपार्थे विहितत्वात् । ‘हृद्यं शैवधिना समं हृदि भज-  
न्ति’ इत्यत्र वाक्यगा आर्था । ‘आनन्दसारोपमं’ इत्यत्र समासगा आर्था ।  
हृद्यमिति विशेषणमत्राप्यपेक्ष्यते । अन्यथा धर्मलुप्तैव स्यान्न पूर्णा ।  
शशिवदित्यत्र तद्धितगा आर्था । तत्रत्यवतेः ‘तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः’  
इति तुल्यार्थे विहितत्वात् ।

‘मूर्तिर्यथा नवमुषा चलभिन्मणीव  
कण्ठप्रभा मुसदृशश्च जटास्तडिद्धिः ।  
शङ्काक्षि काश्चननिभं पदमब्जदेश्यं  
यस्यैव मेऽस्तु हृदि दैवतसार्धभौमः ॥’

अत्र षड्विधापि धर्मलुप्ता दर्शिता । तत्र मूर्तिर्यथा नवमुषेति  
वाक्यगा । चलभिन्मणीव कण्ठप्रभेति समासगा श्रौती । उभयत्रापि  
आर्थात्क्रियाप्रयोगे सैव साधारणो धर्म इति धर्मलुप्ता न भवेत्, अत्र-  
स्तदप्रयोगः । श्रौती तु धर्मलुप्ता तद्धिते न संभवति । षष्ठीसमर्थात्सप्त-  
मीसमर्थाद्वा इयार्थे विहितस्य वतेर्धर्मोपादानं विनान्वयसौकर्याभावात् ।

न च वाच्यं 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारे इवार्थे विहितस्य तद्वितस्य धर्मोपादानं विना नैराकाङ्क्षमस्ति । 'कुशाग्रीया बुद्धिः' 'शैलेयं दधि' 'पौण्डरीकं मुखम्' इति दर्शनात् । अतस्तत्र श्रौती धर्मलुप्ता तद्वित उदाहर्तुं शक्यत इति । 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारे विहितप्रत्ययानां तुल्यार्थे एव विधानात् । अन्यथा तेषां सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्यन्तत्वाभावेन कुशाग्रीया बुद्धिरित्याद्युपमेयसामानाधिकरण्यासंभवात्सादृश्यविधानमपि सहशे पर्यवस्यति सामानाधिकरण्यादर्शनादिति सूत्रे इवग्रहणं न विरुध्यते । सुसदृशश्चेत्यादि वाक्यत्रये क्रमेणार्थी वाक्यगा समासगा तद्वितगा च । अब्जदेश्यमित्यत्रेपदसमासौ विहितोऽपि देश्यप्रत्ययः सादृश्ये प्रयुज्यते सोऽपि सामानाधिकरण्यात्सदृशपर्यवसायी । ननु सदृशादिशब्दप्रयोगे सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्यन्तत्वादार्थीति युक्तम् । सादृश्यादिशब्दप्रयोगे कथम् । किं श्रौती उतार्थी । यथा—

‘परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।

मृगाद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाचद्वदृष्टिषु ॥’

इत्यादौ/श्रौत्येवेति ब्रूमः । तत्र तद्वितप्रकृत्या धर्मिपर्यन्ताभिधानेऽपि प्रधानप्रत्ययाभिहितस्य सादृश्यस्यैव वाक्यार्थान्वयित्वात् ।

धं पश्यन्दीपन्दर्श सपदि मन्सिजः कीटनाशं स नष्टः

स्वान्ते योऽन्त पुरीयत्यतिभजनकृतस्तं कुमारीयति द्राक् ।

मूलस्तम्भायते यस्त्रिभुवनभवने कोकिलालापिनी यं

वामाङ्गे कल्पवल्ली श्रयति कुवलयश्यामला तं भजामि ॥’

अत्र सप्तविधापि वाचकलुप्ता दर्शिता । तत्र दीपनिच पश्यन्नित्यर्थे दीपदर्शमिति कर्मणमुलि, कीट इव नष्ट इत्यर्थे कीटनाशं नष्ट इति कर्तृणमुलि, स्वान्तेऽन्तःपुर इवाचरतीत्यर्थेऽन्तःपुरीयतीत्यधिकरणव्यचि,

कुमारं स्कन्दमिवाचरतीति कर्मक्यचि, त्रिभुवनस्योत्पत्तौ मूलस्तम्भ इवा-  
चरतीत्यर्थे मूलस्तम्भायत इति कर्तृक्यचि, कोकिल इवालपतीत्यर्थे कोकि-  
लालापिनीति णिनौ, कुवलयमिव श्यामलेत्यर्थे कुवलयश्यामलेति समासे  
च क्रमेण वाचकलुप्ता द्रष्टव्या ।

‘पूजनं पुररिपोस्तनोतु मे चित्तमन्यदपहाय चापलम् ।

यत्समं प्रियहितं न दृश्यते येन नापि सदृशं निशम्यते ॥’

अत्र यत्सममिति समासे येन सदृशमिति वाक्ये चोपमानलुप्ता  
द्विविधापि दर्शिता ।

‘धृथा मम अमत्यहो मनः स्थिते महेश्वरे

धृतोऽस्ति तेन किं समः स्मृतोऽथवास्ति तत्समः ।

पडङ्गयत्वदः सदा तदङ्घ्रिपङ्कजद्वये

चकोरकीयतु स्थिरं तदानने शशिप्रभे ॥’

अत्रावशिष्टाः षड्विधा अपि लुप्ताः प्रदर्शिताः । तत्र द्वितीयपादे  
वाक्यसमासयोर्धर्मोपमानलुप्ता द्विविधा, तृतीयपादे क्लिप्तसमासयोर्धर्मवा-  
चकलुप्ता द्विविधा, चकोरकीयत्विति वाचकोपमेयलुप्ता, शशिप्रभ इति  
धर्मोपमानवाचकलुप्ता च क्रमेण द्रष्टव्या ।

एवमयं पूर्णालुप्ताविभागो वाक्यसमासप्रत्ययविशेषगोचरतया शब्दशा-  
स्त्रन्युत्पत्तिज्ञैश्चलप्रदर्शनमात्रप्रयोजनो नातीवालंकारशासे व्युत्पाद्यतामर्ह-  
ति । न वा लुप्तानामयं सामन्त्येन विभागः । तथाहि—धर्मलुप्ता वाक्य-  
समासतद्धितेषु दर्शिता. द्विभावेऽपि दृश्यते—‘पटुपटुदेवदत्तः’ इति ।  
अत्र हि ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति सादृश्ये द्विर्भावविधानात् । पटुमदृश  
इत्यर्थः । यो हि शाम्नादिव्यरदुरेव पटुमदभिनयति स उच्यते पटुपटु-

रिति । न तावदियं वाक्ये धर्मलुप्ता । 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति समा-  
ससद्भावविधानेनैकपद्यसिद्धेः । अत एव न समासेऽपि धर्मलुप्तेयम् ।  
वाचकलुप्ता णिनिं विनां कैश्चित्पङ्क्तिषु दर्शिता । णिनिना सहापरैः सप्त-  
विधा । किमद्विदितयोरपि दृश्यते—

‘यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं शंभुमभजन्मर्त्यश्चैव स्वहिताकृतः ॥’

इति विवृतमेतदधस्तात् । वाक्यसमासयोरुपमानलुप्तापि दर्शिता ।  
‘उपनतमेतदकस्मादासीद्धत काकतालीयम्’ इति तद्धितेऽपि दृश्यते  
वाचकोपमानलुप्ता स्वरूपत एव नोदाहृता । सापि काकतालीयमिति  
प्रकृतिभूते समासे दृश्यते । धर्मोपमानलुप्तापि तद्धिते काकतालीयमित्यत्र  
दृश्यते । धर्मवाचकलुप्ता किप्समासयोरिव तद्धितेऽपि दृश्यते । ‘तं जग-  
त्यभजन्मर्त्यश्चच्चा चन्द्रकलाधरम्’ इति हि प्रागुदाहृतम् । तस्माच्छ्रुतावि-  
भागे दिव्यात्रप्रदर्शनमेवेदं प्राचां नतु सामस्त्येन विभागः । ये चान्ये  
काव्यालोकादिप्रूपमायां प्रकारमेदा दर्शितास्ते सर्वे तेऽप्येव द्रष्टव्याः ।  
दर्शिताश्चेहापि लेशतो लक्षणविचारप्रस्तावे । रूपकप्रकरणे चास्याः प्रका-  
रमेदान्कांश्चित्प्रदर्शयिष्यामः ।

पुनश्चेयमुपमा संक्षेपतस्त्रिधा—कचित्त्वैचित्र्यमात्रविश्रान्ता यथा—  
‘स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः’ इत्यादौ । कचिदुक्तार्थोपपादनपरा यथा—  
‘अनन्तरत्नप्रभवस्य’ इत्यादौ । यथा वा—

‘विश्रब्धघातदोषः स्वगघाय सलस्य वीरकोपकरः ।

वनतरुमद्गघनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥’

कचिद्व्यङ्ग्यप्रधानासा, व्यङ्ग्यस्य वस्त्वलंकाररसरूपतया त्रैविध्यात्रि-  
विधा । तत्र वस्तुध्वनिर्यथा—

दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट-

संक्रान्तिनिम्नघनशोणितशोणरोचिः ।

वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकपायकान्तिः

कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः ॥<sup>१</sup>

अत्र कृपाणस्य कुपितकालीकटाक्षसादृश्यवर्णनेन सुफलरिपुवत्क्षयः  
क्षणादेव करिष्यत इति वस्तु व्यज्यते । अलंकारध्वनिर्यथा —

‘यदासि तव विकसिते नृप हिमकरकिरणच्छटा<sup>२</sup>वले ।

अमर इव पुण्डरीके विराजते विष्णुपदमेतत् ॥’

अत्रोपमालंकारेण यदासः पुण्डरीकवद्वैपुल्यस्य, गगतस्य च अमरव-  
दल्पत्वस्य प्रतीतेराश्रयाश्रयिणोरानुरूप्यलक्षणोऽधिकारो व्यज्यते ।  
रसध्वनिः ‘वागर्थाविव’ इत्यादावुदाहृतः ।

कचिदेकत्रैव त्रिविधोऽपि ध्वनिर्दृश्यते यथा—

‘पश्यात्र नलिनीपत्रे बलाका परिदृश्यते ।

हरिन्मणिमये पात्रे शुक्तिकेव प्रतिष्ठिता ॥

विभावयोः संकेतस्वानं भविष्यतीति प्रद्युमनसो जनसमक्षमपृच्छतश्च  
प्रच्छन्नकामुकस्याभिप्रायमिहितेन विदितवत्या विदग्धार्थाः संकेतस्वान-  
सूचनार्थमिदं वचनम् । अत्र पद्मपत्रस्थितबलाकाया मरुत्पात्रप्रतिष्ठित-  
शुक्तिकासादृश्यवर्णनेन तस्यास्तद्वन्निश्चलत्वप्रतीतेराश्रयत्व<sup>३</sup> व्यज्यते, तेन  
तत्प्रदेशस्य निर्जनत्वं व्यज्यत इति वस्तुध्वनिः । तत्तश्च तदेव संकेत-  
म्यानभावयोरिति प्रकाशनात्संक्षिप्तमुद्गमार्थप्रकाशनरूपमुद्गमालंकार-

१. ‘परत्प’ क. घ.

२. वि० मी०

ध्वनिः । एवं तदभिप्रायानुरूपवर्णनात्परस्परं रतिभावो व्यज्यत इति रसध्वनिश्च ।

ननु रसादिध्वनिरसंलक्ष्यक्रम इति प्रसिद्धिः कथमत्र तस्यानुरणनेन व्यज्यतोच्यते । भैवम् । यत्र विभावाभावादिवशादाशुभाविनी रसाभिव्यक्तिस्तत्रासंलक्ष्यक्रमता । अन्यत्र तु रसादिध्वनिरपि संलक्ष्यक्रम एव । तदुक्तमभिनवगुप्तपादाचार्यैः—‘यद्यपि रसभावादिरथो ध्वन्यमान एव न वाच्यः कदाचिदपि तथापि न सर्वोऽसंलक्ष्यक्रमस्य विषयः’ इति । अत एव ध्वनिकारोऽपि—

‘एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥’

इत्यत्र लज्जास्यं संचारिभावमनुरणनव्यञ्ज्यमुदाजहार ।

अयोपमाव्यङ्ग्यमसङ्गादुपमाध्वनयः प्रदर्श्यन्ते । तत्र शब्दशक्तिमूलोपमाध्वनिर्यथा—

‘किरति प्रकरं गवां प्रकामं सुमनःस्वच्छतरं निधौ कलनाम् ।

कतिचित्कलयन्ति यत्प्रबोधं कतिचिन्नेति स तत्स्वभाव एव ॥’

एकस्माद्गुरोर्विधां शिक्षमाणानां केचित्प्रगल्भन्ते नान्य इति विदोषो बोधकस्य गुरोस्तेषु तेषु बोधनविशेषकृतो न भवति, किं तु तत्स्वभावकृत इत्यस्मिन्नर्थे प्रकृतोऽप्रकृतार्थस्योपमानत्वकल्पनयात्रैवमुपमा व्यज्यते यथा चन्द्रे किरणानां प्रकरमविशेषेण सर्वपुष्पेषु विकिरति कानिचिद्विकसन्ति मान्यानीत्येषु विशेषस्तत्पुष्पस्वभावकृत एव न तु चन्द्रस्य किरणविशेषकृतः । एवं गुरो सर्वशिष्येष्वविशेषेण वाक्यं विकिरति तेषु बोधाबोधविदोषोऽपि तत्तन्स्वभावकृत एवेत्यत्र छिष्टानां गोसुमन कलानिधि-

शब्दानां वागादिपर्यायपरिवृत्त्यसहिष्णुत्वाच्छब्दशक्तिमूलानुरणनरूप-  
ध्वनिः ।

अर्थशक्तिमूले वस्तुनोपमाध्वनिर्यथा—

‘वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ।

त्वयि मे गात्रसस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥’

अत्रार्थशक्त्या चन्द्रे दृष्टिसमागम इत्यनेन चन्द्रे सीतामुखसादृश्यं  
व्यज्यते । अलंकारेणोपमाध्वनिर्यथा—

‘येदृष्टोऽसि तदा ललाटपतितप्रासप्रहारो युधि

स्फीतास्रस्फुतिपाटलीकृन्पुरोभागः परान्दारयन् ।

येषां दु सहकामदेहदहनप्रोद्भूतनेत्रानल-

ज्वालालीभरभामुरे पुररिपावस्त्रं गतं कौतुकम् ॥’

अत्रान्यत्कार्यं प्रवृत्ततोऽशक्यान्यवस्तुकरणात्मको विशेषालंकारः ।  
उक्तत्वं त्वां पश्यतो यथोक्तविशेषणविशिष्टपुररिपुदर्शनमासीदिति निर-  
न्धनात्करणस्य क्रियासामान्यात्मनो दर्शनेऽपि सद्भावाद्यध्ययमर्थो न  
वाच्यमनथापि तन्मिन्मौतुकास्तमवरणेनाव्याहृत्य । तेन तदा त्वं तयामृतः  
पुररिपुरिव स्वितोऽसीत्युपमा व्यज्यते । एवमुपमादिगुदाहृता ।

अधोपमादोषाश्चिन्त्यन्ते—न्यूनत्वमधिकत्वं लिप्तभेदो वचनभेदोऽ-  
सादृश्यमर्तमत्र इत्यस्माः पद् दोषानाहुः । तत्रोपमेयादुपमानस्यापट्टत्वं  
न्यूनत्वम् । उल्ट्टत्यमाधिक्यम् । द्वयमपि जान्या प्रमाणेन धर्मतो येति  
प्रत्येकं त्रिविधम् । तत्र जातिप्रमाणगतन्यूनावाधिस्मे यथा—

‘चण्डालैरिव युन्मामि’ सादृशं परमं कृत्स्नम् ।’

‘वद्विम्बुलिह इव भानुरयं चमाम्नि ।’

‘अथ पद्मासनासीनश्चक्रासो विद्यजते ।

मुगादौ भगवान्पेषा विनिर्मितरिव प्रजाः ॥’

—‘पातालमिव नाभिस्ते पर्वताविव च स्तनौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥’

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यन्तमेव कदर्थित इत्यनु-  
चितार्थतायामिमे न्यूनत्वाधिक्ये पर्यवस्यतः । धर्मतो न्यूनत्वाधिक्ये तु  
हीनाधिकपदत्वरूपौ दोषौ । यथा—

‘स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजनीलजीमूतभागाच्छिष्ट इवांशुमान् ॥’

‘स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञमीमं वपुराप कृष्णः ।

शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥’

अत्राद्य उपमानस्य मौञ्जीप्रतिबिम्बस्तद्विलक्षणधर्मो न निबद्ध इति  
न्यूनत्वम् । द्वितीये उपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशेन शशिनो ग्रहणमतिरि-  
च्यत इत्याधिक्यम् । लिङ्गवचनभेदो यथा—

‘भाग्याभावात्करस्योऽपि चिन्तारत्नमिव च्युतः ।

सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ॥’

‘इमौ प्रक्रमभ्रान्तर्भूतौ । कथं, च्युतत्वादिरत्र साधारणधर्मो भवितुं  
नार्हति । उपमानोपमेययोर्मध्ये यत्र लिङ्गवचनसारूप्यं तत्रैवास्य समन्व-  
येनोभयान्वयाभावात् । तथा चोपात्तविशेषणविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमे-  
यत्वं वा भवेत् । प्रतीयमानेन तु धर्मान्तरेणोपमानिर्वाद्या स्यात् । तत-  
श्चोपमानोपमेययोः कस्यचित्साविशेषणत्वमन्यस्य नेत्येवं विशेषणप्रक्रमभ-  
ङ्गरूपता ।

केचित्तु कालपुरूपलोटर्यादिभेदमपि दोषमाहुः । यथा—

‘तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्बपेक्षः ।

त्यक्ष्यामि वैदेहमुतां पुरस्तात्तामुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥’

अत्र समुद्रनेमिमत्यजमित्यन्वेति न तु त्यक्ष्यामीति । पुरुषभेदो  
यथा—

‘शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितद्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥’

नीवारे आभातीत्यन्वेति न त्वाभासीति ।

विध्यादिभेदो यथा—

‘आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजम्मुपस्ते ।

पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥’

भवन्तमलभतेत्यन्वेति न तु लभस्वेत्याशीः । असादृश्यसंभवानुपमा-  
यामनुचितार्थतायां पर्यवस्यतः । असादृश्यं यथा—

‘अग्नमि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ।’

काव्यस्य शशिना सादृश्यमप्रसिद्धम् । यथार्थानां रश्मीनां च सादृश्यं  
प्रसिद्धं स्यात्तदा तदीयविम्बप्रतिविम्बभावेन काव्यशशिनोः सादृश्यमप्र-  
सिद्धमर्थातीयेत न च तदप्यस्ति । यथा वा—

‘एष विन्ध्याचलः सान्द्रैकुञ्जोल्लसितनिर्झरः ।

भालेक्षणफुरद्वहि शिखाटोप इवेश्वरः ॥’

असंभवो यथा—

‘निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरां धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कत् ॥’

ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलान्निष्पतन्त्यो न संभवन्तीत्यसंभवः ।

१. ‘काव्यशशिनोः’ ग. २. ‘भानीयते’ ए. ३. ‘सान्द्रः कुञ्जोपलित’ क-ए.  
४. ‘निष्पेतुः’ क-ए.

केचिदुपमानाप्रसिद्धिं पृथग्दोषमाहुः । यथा—

‘वाष्पदिग्भेक्षणं वक्रं तरुण्याः परिदृश्यते ।

। तुपारसिक्तच्छदनं तरङ्गिण्या इवोत्पलम् ॥’

अत्र ‘वाष्पदिग्भेक्षणं तुपारसिक्तच्छदनमित्यनयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावेन सादृश्यसंभवेऽप्युत्पलस्य मुखं प्रत्युपमानत्वाप्रसिद्धिरेव दोषः ।

अथैषा दोषाणां यथासंभवमपवादाः प्रदर्शयन्ते—कविसमयसंमतेषु जाल्या प्रमाणेन च न्यूनत्वाधिक्ये न दोषौ । यथा—

‘त्वाननसमश्चन्द्रश्चन्द्रतुल्यं त्वदाननम् ।

द्व्यणुकं मध्यसदृशं मध्यं द्व्यणुकसंनिभम् ॥’

अत्र कविसमयप्रसिद्धेर्न किञ्चिदनौचित्यम् । उपमेयोपमानगताधिक-  
धर्मोपादानस्यैकैकधर्मकानेकोपमार्थत्वेन वा साधारणधर्मवत्तासंपादनार्थ-  
त्वेन वा धर्मिस्वरूपविशेषलाभार्थत्वेन वा विधान्तरेण वा प्रस्तुतकार्या-  
न्तरार्थत्वे धर्मतो न्यूनत्वाधिक्ये न दोषौ । यथा—

‘क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रेव शरन्नियामा ।

नवं नवं क्षौमनिवासिनीं सा भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥’

इत्यत्रोपमेयगताधिकविशेषणोपादानस्यैकैकविशेषणकानेकोपमाना-  
र्थत्वात् ।

‘क्षीरोदवेला च सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रा च शरन्नियामा ।

अनुव्यधात्क्षौमनिवासिनीं तामच्छुभ्रमं दर्पणमादधानाम् ॥’

इत्यस्यैव श्लोकस्य पाठे उपमानगतानेरुधर्मोपादानमेकैरुधर्मकोपमा-  
द्वयार्थमित्युपमानस्य धर्मत आधिक्यात् दोषः ।

‘इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृपिस्तस्यै सुप्तमीन इव हृदः ॥’

अत्र विज्ञापितविशेषणं ध्यानस्तिमितलोचन इति साधारणधर्मवत्ता-  
संपादनार्थमिति न्यूनत्वं न दोषः ।

‘ज्यानिनादमभिगृह्णती तयोः प्रादुरास बहुलक्षपाछविः ।

ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निविडा बलाकिनी ॥’

अत्र निविडेति विशेषणं कालिकायां बहुलक्षपाछविरिति साधारण-  
धर्मवत्तासंपादनार्थमित्याधिक्यं न दोषः ।

‘अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥’

अत्रातिथिं नामेति विशेषणं धर्मिस्वरूपविशेषलभार्थमित्याधिक्यं  
न दोषः ।

‘रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्रुते ।

देशे देशे’ गुणेष्वेवमवस्थास्त्रयमविक्रियः ॥’

अत्र दिव्यमिति विशेषणं धर्मिविशेषलभार्थमित्याधिक्यत्वं न दोषः ।

एवं प्रकृतकथासंघटनचमत्कारादिकार्यान्तरत्वेऽपि द्रष्टव्यम् ।

एवं च प्रस्तुतकार्यान्तरोपयोगरहितानां विन्मप्रतिविन्मभावेऽपि च  
साधारणधर्मतैरुपयोजनतया संभाव्यमानानामुपमेयोपमानविशेषणानां  
प्रतिविशेषणानिर्देश एव न्यूनत्वमधिक्यत्वं च दोषः ।

कार्यान्तरार्थानामप्यनुगामिनामतया विशेषणनिर्देशेन वा साधारणी-  
करणे त्वधिको गुणः । यथा—‘ज्यानिनादमभिगृह्णती—’ इति श्लोके  
ज्यानिनादमभिगृह्णीत्युपमेयविशेषणं ताडका श्यमेव जिषामया प्रादु-

भूय प्रथममभिद्रुतवती रामेण हतेति स्त्रीवधानौचित्यपरिहारार्थत्वेऽप्यु-  
पमानसाधारणम् । कालिकायामपि गर्जितशालिन्यामतिशयोक्त्या तद्वि-  
शेषणानुवृत्तेः । तथा—‘नृपं तमावर्त—’ इति श्लोके ‘अन्यदधूर्भवित्री’  
इत्यस्य व्यतिक्रमणार्थत्वेऽपि सागरगामिनीति तत्प्रतिविशेषणनिर्देशः  
कृतः ।

यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि सामान्याभिधायिपदं स्वरूपभेदं नापद्यते स  
तत्र न दोषः । उभयानुगतिक्षमत्वात् । यथा—‘भीमकान्तैर्नृपगुणैः’ ।

‘तद्वेपोऽसदृशोऽन्यामि. स्त्रीभिर्मधुरतामृतः ।

दधते स्म परा शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥’

सामान्याभिधायिपदस्य स्वरूपभेदापत्तावपि लिङ्गवचनभेदो महाक-  
विप्रयोगेषु दृश्यते ।

‘द्वेष्योऽपि समतः शिष्टस्तस्यातंस यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥’

‘प्रवृद्धो हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।

स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविव क्षयी ॥’

इत्यादौ । कालादिभेदे तु भूयास्तुदाहरणानि । ‘एतादृशीषु लोक-  
सिद्धत्वाद्भिन्नादिभेदो न दोषः’ इति वामनः । एवं गुणदोषत्रयवस्थायां  
सदृश्यदृश्यमेव प्रमाणम् । उक्तं हि दण्डिना—

‘न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकृते अपि ।

उपमादृपणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥

स्त्रीन गच्छति पण्डोऽयं वक्ष्येया स्त्री पुमानिव ।

प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्यार्धनगिवार्जिता ॥

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

अलमंशुभतः कक्षामारोहुं तेजसा नृपः ॥  
 इत्येवमादि सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।  
 अस्ति च कचिदुद्वेगः प्रयोगे वाग्विदां यथा ॥  
 हंसीव घवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नमः ।  
 भर्तृमक्तो भटः श्वेन खद्योतो भाति भानुवत् ॥  
 ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।' इति ।

कविसमयप्रसिद्धौ सत्यामसादृश्यं न दोषः । यथा—'चन्द्रघवला  
 कीर्तिः' इत्यादौ । उपमेयगतासंभावितत्वविवक्षायामुपमानस्यासंभवो न  
 दोषाय । यथा—'चन्द्रविम्बादिव विपम्' इत्यादौ । श्लिष्टसाधारणघ-  
 र्मायामन्यत्रापि सहृदयहृदयाह्लादिन्यां कल्पितोपमानायामुपमायामप्रसि-  
 द्धत्वं न दोषः । यथा—

'कविमतिरिव बहुलोहा मुषटितचक्रा प्रमातवेलेन ।  
 हरमूर्ध्निरिव हसन्ती भाति विधूमानलोपेता ॥'  
 'सद्यो मुण्डितमच्छृणचिवुक्रप्रस्पाद्धिं नारङ्गकम्'

इत्यादौ । एवमन्येऽपि दोषापवादप्रकारा विद्वद्भिश्चिन्तनीयाः ॥

इति चित्रमीम गायामुपमाप्रकरणम् ।

अधोपमेयोपमा निरूप्यते —

उपमानोपमेयत्वं द्वयोः पर्यायतो यदि ।

उपमेयोपमा सा स्याद्विधिर्घषा प्रकीर्तिता ॥

यदि द्वयोर्यद्वर्ष्यते सोपमेयोपमेत्युच्यते तदा तुल्ययोगितायामति-  
 व्याप्तिः । तत्र—

‘जनस्य तस्मिन्समये विगाढे बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।

तापापनोदुक्षमपादसेवौ स चोदयस्यो नृपतिः शर्शा च ॥’

इति द्वयोर्नृपशशिनोर्युगपदेकधर्मान्वयवर्णनात् । अतः पर्यायेणेत्युक्तम् ।

तथापि—

‘तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्बुराभिघाताच्च तुरङ्गमाणाम् ।

रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमिधाय भूयः ॥’

इत्यत्रातिव्याप्तिः । तत्र रेणुपङ्कयोः पर्यायेण पङ्करेणुभाववर्णनात् ।

अतः उपमानोपमेयत्वमित्युक्तम् । द्वयोर्यदुपमानोपमेयत्वं वर्ण्यते सोपमे-

योपमेत्युक्तेऽपि—‘व्युष्टं प्रमाणं च वियोगवेदनाविदूननारीकमभूत्समं

तदा’ इत्युभयविश्रान्तसादृश्यायामुपमायामतिव्याप्तिः । न च तत्रोभयो-

रपि सादृश्याश्रयत्वरूपस्योपमेयत्वस्यैव प्रतिपादनमस्ति न सादृश्यप्रति-

योगित्वरूपस्योपमानत्वस्यातो नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । मुख्यतः प्रति-

पादनाभावेऽपि तयोः परस्परमुपमानत्वस्यार्थात्प्रतीतिः । न ह्युपमानोपमे-

यत्वं यत्र वाच्यमिति लक्षणे विवक्षितम् । व्यङ्ग्योपमेयोपमासंग्रहाभाव-

प्रसङ्गात् । अतः पर्यायेणेत्युक्तम् । एवमपि—‘भणितिरिव मतिर्मति-

रिव चेष्टा’ इत्यादिरस्योपमायां मतिचेष्टयोः पर्यायभेदेनोपमानत्वस्यो-

पमेयत्वस्य च सत्त्वेनातिव्याप्तिपरिहारायैकस्मिन्पर्याये यं प्रत्युपमानत्वं तं

प्रत्येव पर्यायान्तरे उपमेयत्वं विवक्षणीयम् ।

द्विविधैरेत्युक्तम् । द्वैविध्यं धर्मस्य साधारण्यवस्तुप्रतिवस्तुभावा-

भ्याम् ।

‘सुगन्धि नयनानन्दि मदिरामदपाटलम् ।

अम्भोजमिव ते यरुं त्वद्गङ्गमिव पङ्कजम् ॥’

१. ‘वियोगवेदना’ क. २. ‘एव’ इ.

‘सच्छायाम्मोजवदनाः सच्छायवदनाम्बुजाः ।

वाप्योऽङ्गना इवाभान्ति यत्र वाप्य इवाङ्गनाः ॥’

इति क्रमेणोदाहरणे ।

अत्रेदं विचार्यते । लक्षणस्य ‘त्वद्वल्गुना युगपदुन्मिपितेन तावत्’ इति प्रागुदाहृतायां युगपदुपमेयोपमायामव्याप्तिः । न चेयमुपमेयोपमा न भवति, किं तूमयविश्रान्तोपमामात्रमिति शङ्कनीयम् । परस्परतुल्यमित्यनेन द्वयोरपि प्रतियोगित्वस्यापि प्रतिपाद्यमानतया उपमेयोपमेत्यवयवार्थस्याविशिष्टत्वात् । अर्थादपि सिद्ध्यतः परस्परप्रतियोगित्वस्य मुखतः प्रतिपादनेन तृतीयसदृशव्यवच्छेदरूपफलत्वाच्च । किं च ‘रजोभिः स्यन्दनोद्भूतैः’ इति प्रागुदाहृतायां परस्परोपमायामतिव्याप्तिः । न च तत्राप्युपमेयोपमा । तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतीतिः । ‘द्विविधैषा प्रकीर्तिते’ति विभागासामञ्जस्यप्रमज्ञाच्च । न ह्यत्र धर्मस्य साधारण्यं वस्तुप्रतिवस्तुभावो वास्ति । गगनस्य भूतलेन सादृश्ये रजोव्याप्तत्वं साधारणधर्मः । भूतलस्य गगनेन सादृश्ये गजानां मेघानां च विम्बप्रतिविम्बभाव इत्यत्यन्तविलक्षणत्वात् । अत एवात्र तृतीयसम्राज्यव्यवच्छेदरूपं फलमपि न सिद्ध्यति । [एकधर्माश्रयेण परस्परसाम्ये वर्ण्यमाने छनयोरस्मिन्विषये तृतीयः सम्राज्यचारी नाम्नीति फलति । फल्यचित्त्वेनचित्सादृश्ये वर्णिते तस्याप्यन्येन सादृश्यमर्थसिद्धमपि मुच्यते वर्ण्यमानं तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थं भवतीति हि तत्फलरूपे बीजम् । न चैनद्धर्मसाधारण्य इव धर्मभेदेऽपि लभ्यते । रजोभिर्गगनस्य भूतलसादृश्यवर्णनेन भूतलस्य मेघानां रजोभिर्गगनसादृश्यस्यार्थतः सिद्ध्यमानात् ।

अपि च—

‘पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।

पुत्रस्तथैवाधिकवत्सलेन स तेन पित्रा पितृमान्बभूव ॥’

इति व्यत्यस्तधर्मिबिम्बप्रतिबिम्बकोपमायामतिव्याप्तिः । अत्र हि पुत्रः पिता चेत्युभावुपमेयोपमानभूतौ धर्मिणौ । तयोस्तावेव व्यत्यासेन पितृमत्त्वं पुत्रित्वमिति साधारणधर्मकोटिप्रविष्टतयोपात्तौ । तयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बरूपसाधारण्यापादको धर्मो मनुबिनिप्रत्ययोपात्तं प्राशस्त्यम् । प्रशंसायां ह्यत्र तौ प्रत्ययौ पित्रा पितृमानिति संबन्धमात्रस्यैवक्तव्यत्वात् । एवं च पुत्रस्य पितुश्च प्रशस्तपितृमत्त्वं प्रशस्तपुत्रवत्त्वं च बिम्बप्रतिबिम्बकरम्बितेन वस्तुप्रतिवस्तुभावेन साधारणधर्मे इति लभ्यते । तयोश्च पितापुत्रयोः प्राशस्त्यप्रतिपादके ।- अधिकवत्सलेन समाराधनतत्परेणेति च विशेषणे । ततश्च धर्म्युपमायां यः पिता पुत्रस्योपमानं स एव तस्य तदुपपादके बिम्बप्रतिबिम्बनिर्देशे उपमेय इति लक्षणस्य वर्तनं तावत्स्पष्टम् । न चेयमुपमेयोपमा । पुत्रपित्रोर्धर्मिणोरुपमायां प्रशस्तपितृमत्त्वं प्रशस्तपुत्रवत्त्वं च वस्तुप्रतिवस्तुभावेन बिम्बप्रतिबिम्बभावकरम्बितेन साधारणो धर्मः । पितापुत्रयोस्तु धर्मकोटिनिविष्टयोर्वात्सल्यप्रभक्त्यतिशयकृतं प्राशस्त्यमनुगतसाधारणधर्म इति पूर्वोदाहरणसारूप्यात्समुच्चयोपमया पुत्रोऽपि पितृमत्त्वात् प्रशस्तः पितापि पुत्रवात्सल्येन प्रशस्त इत्यर्थलाभेऽपि तृतीयसब्रह्मचारिव्यवच्छेदालाभाच्च । न चात्र इवशब्दद्वयादियुक्तपर्यायद्वयाभावात्पर्यायविशेषणेनैवातिव्याप्तिनिरासः स्यादिति वाच्यम् । वाच्यरूपायां पुत्रपित्रोरुपमा व्यङ्ग्यरूपायां पितापुत्रयोरिति पर्यायद्वयसत्त्वात् । न हि पर्यायद्वयस्यापि वाच्यत्वमत्र विरक्षितम् ।

१. ‘अभ्यक्तत्वाद् क. २. ‘बिम्बप्रतिबिम्बभाव’ ख ग. ३. ‘साधारण्ये’ ख-ग. ४. ‘उपपादके’ घ.

येनेवशब्दद्वययुक्तपर्यायद्वयाभावादतिव्याप्तिर्निरस्येत । तथा सति हि व्यङ्ग्योपमेयोपमासाधारण्यं न स्यादित्युक्तम् । न चात्र धर्मिणोरेवोपमा धर्मयोस्तु उपमानोपमेयसाधारण्यार्थमभेद एव प्रतीयते नोपमेति वाच्यम्—

‘नलिन्या इव तन्वङ्गवास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुकरेणेव पायं पायमतृप्यत ॥’

इत्यादौ बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोस्तन्वीनलिन्यादिकयोरुपमाया अपि दर्शनेन धर्मयोः सादृश्येन साधारणीकरणस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । तस्मात्तत्रातिव्याप्तिशङ्का दुर्बारा । अतोऽनुपपन्नमेवेदं लक्षणं लक्ष्यते । अत्र ब्रूमः—

‘अन्योन्येनोपमा बोध्या व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण वा ।<sup>२५५</sup>  
एकधर्माश्रया या स्यात्सोपमेयोपमा मता ॥’

अन्योन्येनेति विशेषणाच्च रशनोपमायामतिव्याप्तिः । व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण वा बोध्येति विशेषणाच्च नोभयविश्रान्तसादृश्योपमायामतिव्याप्तिः । परस्परप्रतिक्षेपकविकल्पार्थेन वाकारेण हि या परस्परप्रतियोगिकत्वविशिष्टोपमा तद्विषयवृत्त्यन्तरनिरपेक्षव्यक्तिबोध्या तद्विषयव्यक्तिनिरपेक्षवृत्त्यन्तरबोध्या वा भवति सोपमेयोपमेति पर्ययस्यति । ततश्चोभयविश्रान्तसादृश्योपमायामन्योन्यप्रतियोगिकत्वांशे व्यक्तिः सादृश्यरूपोपमांशे वृत्त्यन्तरमिति तयोः करन्वितत्वाच्चातिव्याप्तिशङ्का । सामान्यलक्षणसिद्ध्यर्थं च व्यक्तिवृत्त्यन्तरयोरन्योन्यत्वेन श्रोडीकृतयोर्ग्रहणम् । एवं हि ‘तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यः’ इत्यत्र वृत्त्यन्तरापेक्षव्यक्तिबोध्यायामनलंकारमृतायां व्यक्तिनिरपेक्षवृत्त्यन्तरबोध्यायामलंकारमृतायां चोपमायां लक्षणमनुगतं

भवति । यद्यपि व्यङ्ग्यायामप्युपमेयोपमायां शब्दस्य सहकारित्वेन तद्व-  
त्तशक्तेरप्यपेक्षितत्वात्, ‘खमिव जलं जलमिव खम्’ इत्यादौ वांच्याया-  
मपि गम्यसाधारणधर्मायां तस्यां धर्मांशे व्यक्तेरपेक्षितत्वात्परस्परनैरपेक्ष्य-  
मसंभवि, तथाप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टसादृश्यविषयवृत्त्यन्तरनिर-  
पेक्षकत्वं व्यक्तेः तद्विषयव्यक्तिनिरपेक्षत्वं वृत्त्यन्तरस्य चास्त्येव । इदमेव  
च व्यक्तिपदानपेक्ष्यालंकाररूपाया विशेषलक्षणमपि । तत्र व्यक्तिपदप-  
रित्यागे वृत्त्यन्तरमात्रमध्येत्येतद्विशेषणं पर्यवस्यति । तत्तश्चोभयविश्रा-  
न्तसादृश्योपमाव्यावृत्ति । न च तस्यामेकस्यैवोपमानत्वं न तु द्वयोरित्य-  
न्योन्यपदेनैव व्यावृत्ताविदं व्यर्थमिति वाच्यम् । प्राकरणिकाप्राकरणि-  
कयोः सादृश्यवर्णनेऽप्राकरणिकस्यैवोपमानत्वलाभेऽप्युभयोरपि प्राकरणि-  
कत्वे विनिगमनाविरहेण परस्परुपमानत्वप्रतीतेः । एकधर्माश्रयविशेष-  
णात् ‘रजोमि म्यन्दनोत्कीर्णैः’ इति परस्परुपमाया नातिव्याप्तिः ।  
उक्तविशेषणबलादेव ‘पिता समाराधनतत्परेण’ इत्युपमायामपि नाति-  
व्याप्तिः । उभयत्राप्युपमेययोर्भिन्नधर्माश्रयत्वात् । एकधर्माश्रयेत्यस्य चाय-  
मर्थः । कस्यचिदन्येनोपमाया यो धर्म साधारणो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नो  
वा स एवान्यस्य तेनोपमायामपीति । न त्वनुगामिधर्माश्रयेत्यर्थः । विम्ब-  
प्रतिविम्बगर्भवस्तुप्रतिवस्तुभावनिर्देशे तदभावादिति दिक् ।

इदं तूपमेयोपमात्वप्रयोजकं लक्षणम् । अनुगतानतिप्रसक्तलक्षणं  
तु—

‘सदृशस्य तृतीयस्य व्यवच्छेदाय यद्भवेत् ।

अन्योन्येनोपमेयत्व सोपमेयोपमा मता ॥’

इति द्रष्टव्यम् । अत्रान्योन्येनेति विशेषण ‘अहमेव गुरु सुदारुणानाम्’  
इति प्रतीपविशेषणव्यावृत्त्यर्थम् ।

अथोदाहरणानि । तत्र धर्मस्य साधारण्ये यथा—

‘खमिव जल जलमिव ख हसश्चन्द्र इव हंस इव चन्द्र ।  
कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥’

इय प्रतीयमानसाधारणधर्मा । वाच्यसाधारणधर्मा यथा—‘सुगन्धि  
नयनानन्दि’ इत्यादि ।

यथा वा—

‘गिरिरिव गजराजोऽय गजराज इवोच्चकैर्निमाति गिरि ।  
निर्झर इव मदधारा मदधारेवास्य निर्झर स्रवति ॥’

अत्रोपमेयोपमाद्वयस्य परस्परानुगृहीतत्वेन विच्छित्तिविशेषोऽधिक ।  
वस्तुप्रतिवस्तुभावो यथा—‘सच्छायाम्भोजवदना’ इत्यादि ।

इद वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य निम्नप्रतिनिम्ननिशेषणत्वे उदाहरणम् ।  
तद्विशेष्यत्वे यथा—

‘वक्र पद्ममिवेतस्या नेत्र भृङ्गमनोहरम् ।

पद्म वक्रमिवाभाति मृगलोचनमूपितम् ॥’ (४८ ।)

एतानि पर्यायोपमेयोपमोदाहरणानि । युगपदुपमेयोपमोदाहरण  
तु—‘तद्वस्त्रुणा युगपदुन्मिपितेन’ इत्यादि ।

तत्रापि यथासभव पूर्वोक्ता भेदा उच्येया ॥

इयुपमेयोपमाप्रकरणम् ।

अथानन्वय —

एकस्यैरोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयो मतः ।

एवकारबलादेकस्यामेवोपमितिक्रियायामिति गम्यते । तेनोपमेयोप-  
माया रसनोपमाया च नातिव्याप्ति । उदाहरणम्—‘गगन गगनाकारं

सागरः सागरोपनः' । अयं प्रतीयमानधर्मः । निर्दिष्टधर्मो यथा—

'न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।  
यावद्विलासायुधलस्थवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥'

ननु—

'पितृनिर्योगाद्धनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।

धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥'

इत्यत्रैकस्यैव रघुपतेरुपमानत्वमुपमेयत्वं च । न च तत्रानन्वयः ।  
समुच्चयोपमया तस्य धर्मार्थकामेष्वनुजेषु च समवृत्तिमात्रस्यैव प्रतिपाद्य-  
तयासदृशान्तरव्यवच्छेदे तात्पर्याभावात् । तथा 'त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां  
पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव' इत्यत्राप्यस्ति स्वस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं  
च । तत्रापि नानन्वयः । पितृनिर्योगाक्षितित्याग इवापनादात्सीतात्यागे  
च सदृशान्तरप्रसक्त्यभावेन तद्व्यवच्छेदस्य फलत्वायोगाच्च । एवम्—

'उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्रष्टा नवं निर्मितमातपत्रम् ।

स तद्दुकूलदविदूरमौलिर्वभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे ॥'

इत्यादावप्येकस्यैवोपमानोपमेयभावः स्पष्टः । न चैतेषु कचिद्धर्मादिषु  
वृत्तेरवरजेषु वृत्तेश्चोपमानोपमेयभावः । अन्यत्र क्षितित्यागस्य सीतात्या-  
गस्य चापरत्र गङ्गापतनस्य दुकूलसन्निधानस्य च । न तु कचिदप्येकस्यैव  
धर्मिण उपमानोपमेयभावः । विशिष्टान्वयिनोऽपि विशेष्यबोधे विशेष-  
णसकर्मौचित्यादिति वाच्यम् । यथा धर्मार्थकामेषु समवृत्तिं प्रपेदे तथा  
वरजेष्वित्यादिप्रकारेणैकस्यैवोपमानोपमेयभावे निबद्धेऽपि तस्य विशेष-  
णसंक्रान्तिकल्पने 'पाण्ड्योऽयमंसापितलम्यहारः' इत्यादीनामपि हारनि-  
र्झरादीनामेवोपमानोपमेयभावः स्यादिति बिम्बप्रतिबिम्बोदाहरणमात्रवि-  
लोपप्रसङ्गात् । 'रामरावणयोर्युद्धम्' इत्यादावभेदेऽप्युपमानोपमेयभावम-

भ्युपगच्छतामालंकारिकारिकाणां विशेष्यवाधस्यापरिहरणीयत्वाच्च । तस्मादत्र 'सविशेषणे हि' इति न्यायोपन्यासो वाक्यमीमांसकानां शोभते नालंकारमीमांसकानाम् । वाक्यमीमांसका ह्यभेदे उपमानोपमेयभावनिर्देश एव नास्तीति मन्यमाना 'रामरावणयोर्युद्धं' इत्यादावधतनस्य पूर्वद्युस्तनं युद्धमुपमानम् । एतत्कल्पगगनस्य कल्पान्तरगगनमुपमानमित्यादि कल्पयन्ति । तस्मादालंकारिकमते एतेष्वेकस्यैवोपमानोपमेयभाव इति लक्षणमतिव्याप्तमिति चेत् ।

अत्र ब्रूमः—

‘स्वस्य स्वेनोपमा या स्यादनुगाम्येकधर्मिका ।

अन्वर्थनामधेयोऽयमनन्वय इतीरितः ॥’

स्वस्य स्वेनेति विशेषणादुपमेयोपमायां रसनोपमायां च नातिव्याप्तिः । अनुगाम्येकधर्मिकेति विशेषणादुदाहृतोपमाविशेषेषु नातिव्याप्तिः । यद्यपि तेष्वपि समां वृत्तिं प्रपेदे इत्याद्यंशेऽनुगामिधर्मप्रवेशः । तथाप्येको न भवति । धर्मार्थकामावरजादिविम्बप्रतिबिम्बभावाकरम्बितत्वात् । अत एवैकग्रहणमप्यर्थवत् । अन्वर्थनामधेय इति तु न लक्षणान्तर्गतम् । किं तु स्वेन स्वस्योपमाप्यनुगाम्येकधर्मा चेदेवानन्वयो नान्यथेत्यत्रोपपत्तिमात्रपरम् । धर्म्यैक्ये हि स्वस्य स्वेनोपमा नान्वेतीत्यनन्वय इत्यन्वर्थं नाम भवति । अनन्वय्यर्थनिबन्धनवशाच्चानुपमत्वद्योतनफलपर्यन्तं धावेत् । धर्मभेदे तु एकधर्मावच्छिन्नेन स्वेनैव धर्मान्तरावच्छिन्नस्य स्वस्योपमान्वेतीति न तत्रान्वर्थं नाम, न वानन्वय्यर्थनिबन्धनाधीनानुपमत्वफललाभः । इदमनन्वयत्वप्रयोजकं लक्षणम् । लक्षणमात्रं तु 'यत्र तेनैव तस्य स्यात्' इति मामहोक्तमनुसंधेयम् ।

१. 'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ सति विशेष्ये रूपे विशेषणमुपसंक्रामत इति'.

‘उमौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ’ इत्यतिशयोक्तिविशेषेऽनुपमत्वद्योतन-  
फलसाम्यकल्पनावत्यतिव्याप्तिनिरासाय तेनैव तस्येति विशेषणम् ।

अयमनन्वयो व्यङ्ग्योऽप्यस्ति । यथा—

‘अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत्प्रीतिस्तवैवागमनात्पुनः ॥’

अत्र गृहागतं श्रीकृष्णं प्रति त्रिदुरवाक्ये इयं त्वदागमनप्रभवा  
प्रीतिर्वहुकालव्यवहितेन पुनरपि त्वदागमनेनैव भवेत् नान्येनेत्युक्ति-  
भक्त्या त्वदागमनप्रभवप्रीतेः सैव सदृशी न त्वितरप्रभवेति व्यज्यते ।  
एतादृशव्यावृत्त्यर्थमनन्वयालंकारलक्षणेऽव्यङ्ग्यत्वविशेषणं पूर्ववद्द्रष्टव्यम् ॥

इत्यनन्वयप्रकरणम् ।

अथ स्मरणालंकारः—

स्मृतिः सादृश्यमूला या वस्त्वन्तरसमाश्रया ।

स्मरणालंकृतिः सा स्यादव्यङ्ग्यत्वविशेषिता ॥

यथा—

‘अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं

न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्मीचकार ।

सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णे

रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥’

यथा वा—

‘दिव्यानामपि कृतविसयां पुरस्ता-

दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।

उद्वीक्ष्य श्रियमिव फाचिदुत्तरन्ती-

मस्मार्प्यञ्जलनिधिमन्थनस्य शौरिः ॥’

एकत्र सदृशदर्शनात्सदृशधर्मिका स्मृतिः । इतरत्र सदृशदर्शनात्-  
त्सदृशलक्ष्मीसंबन्धिनो जलनिधिमन्थनस्य स्मृतिः । उभयत्रापि सादृश्य-  
मूलकवस्त्वन्तरस्मृतित्वमविशिष्टम् । अत एव सदृशासदृशासाधारण्या-  
र्थतया लक्षणे वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवत् ।

‘सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुरुज्जृम्भते

चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।

वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरङ्गं यतः

कासिं प्रेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥’

अत्र श्रुतकुरङ्गसंबन्धिनस्तन्नयनस्य स्मरणात्सदृशसीतानयनस्मृति-  
स्तत्संबन्धिनीतास्मृतिश्चेति । किं त्वेषा व्यङ्ग्या, अलंकार्यमूला च ।  
तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणम् ।

‘अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाग्भोघय-

स्तानेतानपि विभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-

स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥’

स्तूयमानभूसंबन्धिनो भूभृद्भुजस्य स्मृतिर्न सादृश्यमूलेति नात्र स्मरणालं-  
कारः । किं तु स्मृतेः सचारिभावस्य भूभृद्विपरतिभावाद्भ्रत्वात्प्रेयोऽलंकारः ।

‘स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।

ऋषीञ्ज्योतिर्भयान्सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥’

अत्र चिन्तामूला स्मृतिः । विच्छिन्निविशेषाभावान्न कश्चिदलंकारः ।  
एतदुभयव्यावृत्त्यर्थं सादृश्यमूलेति विशेषणम् । एवमेते मेदामेदसाधा-  
रणसाधर्म्यमूला अलंकाराः प्रदर्शिताः ॥

इति स्मरणालंकारप्रकरणम् ।

अथामेदप्रधानेषु प्रथमं रूपकं निरूप्यते—

आरोपविषयस्य स्यादतिरोहितरूपिणः ।

उपरञ्जकमारोप्यमाणं तद्रूपकं मतम् ॥

अत्रारोपविषयस्येत्यनेनोत्प्रेक्षातिशयोक्त्योर्व्यावृत्तिः । तत्र मुखादे-  
रारोपविषयत्वाभावात् । अतिरोहितरूपिण इत्यनेन ससंदेहभ्रान्तिमदप-  
द्भुतीनां व्यावृत्तिः । तेषु संदेहभ्रान्त्यपहवैर्विषयस्य तिरोधानात् । उपर-  
ञ्जकमित्यनेन समासोक्तिपरिणामव्यावृत्तिः । तयोर्हि नोपरञ्जकत्वं विष-  
येष्वताद्रूप्यापादकत्वलक्षणम् । समासोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपेण ताद्रू-  
प्यप्रतीतेरेवाभावात् । परिणामे आरोप्यमाणस्यैव विषयताद्रूप्यापत्त्या  
विषयस्यारोप्यमाणताद्रूप्यापत्त्यभावादित्याहुः ॥

अत्रेदं विचार्यते । आरोपाध्यवसाययोः कीदृशं भेदमभिसंधायारोप-  
विषयस्येत्यनेनोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिरुच्यते । यदि विषयविषयिणोरभिहितयोर-  
भेदप्रतिपत्तिरारोपः । विषयनिर्गणेन विषयिणस्तदभेदप्रतिपत्तिरध्यवसाय  
इति भेदमभिसंधार्य, तदोत्प्रेक्षारोपमूलैव स्यात् । तत्र 'नूनं मुखं चन्द्रः'  
इति विषयस्य मुखस्याप्यभिधानेन तन्निर्गणाभावात् । ततश्च तत्राति-  
व्याप्तिरनिवारितैव स्यात् । ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरारोपस्तदभेदप्रतिपत्तिरध्यव-  
साय इति तयोर्भेदः । 'मुखं चन्द्रः' इत्यादिरूपके चन्द्रस्य यद्रूपं चन्द्रत्वं  
तेन रूपवत्तामात्रं, मुखस्य प्रतीयते । न तु प्रसिद्धचन्द्राभेदः । 'मुखवि-  
षयायां चन्द्रः' इत्याद्यतिशयोक्तौ तु तदभेद एव प्रतीयत इति, चेत् ।  
न । वैपरीत्यस्यापि घक्तुं शक्यत्वात् । न च वाच्यम् ।

‘इन्दोरपि मृगाक्षीणां मुखेन्दुरतिरिच्यते ।

निर्जरैः पीयमानोऽपि यः कदाचिन्न हीयते ॥’

इति मुखचन्द्रस्य प्रसिद्धचन्द्राद्यतिरेकवर्णनं तदभेदप्रतिपत्तौ न संभवतीति रूपके ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरेवेति । तथा सति हि

‘सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां

किरङ्गयोत्स्रामच्छां ल्वलिफलपाकप्रणयिनीम् ।

उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मना-

गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥’

‘अपरः पाकशासनः’ इत्याद्यतिशयोक्तौ ‘अपर इव पाकशासनः’ इत्याद्युत्प्रेक्षायां च रूपकवदेव प्रसिद्धचन्द्राद्यभेदप्रतिपत्त्यभावेन ताद्रूप्य-प्रतिपत्तिरेव स्यादिति तयोर्लक्षणस्यातिव्याप्तिरनेनानिवारिता स्यात् । अथ तत्र प्रसिद्धचन्द्राद्यभेदप्रतिपत्त्यभावेऽप्युपात्तकल्पितापरचन्द्राद्यभेद-प्रतिपत्तिः संभवतीति चेत् । रूपकेऽप्येवं वक्तुं शक्यमित्यसंभव एव लक्षणस्य स्यात् । किं चातिरोहितरूपिण इत्यनेन ससंदेहभ्रान्तिमतोर-तिव्याप्तिवारणेऽपि नापहवेऽतिव्याप्तिवारणम् । ‘नेदं मुखं किं तु चन्द्रः’ इत्यत्र मुखे मुखत्वाभावारोपस्य चन्द्रत्वारोपस्य चाहार्यत्वेन विषयतिरोधा-यकत्वाभावात् । आहार्यारोपस्यापि तिरोधायकत्वे रूपकेऽपि लक्षण-स्यासंभवः स्यात् । उत्प्रेक्षाया अप्याहार्यसंभावनारूपाया अतिरोहित-रूपिण इत्यनेनैव व्यावृत्तिसिद्धावारोपविषयस्येति विशेषणस्य वैयर्थ्यं च स्यात् । अतिशयोक्तौ विषयस्य निगीर्णस्य तिरोहितत्वेन तस्या अप्यनेनैव व्यावृत्तिः । अपि च ।

‘त्वत्पादनस्तरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥’

इति निदर्शनायामतिव्याप्तिः । तत्रोपमेयवाक्यार्थे उपमानवाक्यार्थ-ताद्रूप्यारोपसद्भावात् । यदि चारोपविषयस्य पदार्थस्येति विशेषणम्

तथाप्यलक्षककृतत्वत्पादनखमार्जनं श्रीखण्डलेपकृतत्रिधुपाण्डुरीकरणमिति  
निदर्शनायामतिव्याप्तिः ।

‘अङ्घ्रिदण्डो हरेरूर्ध्वमुत्क्षिप्तो बलिनिग्रहे ।

विधिविष्टरपद्मस्य नालदण्डो मुदेऽस्तु वः ॥’

इति रूपकेऽव्याप्तिश्च । यत्तु सरस्वतीकण्ठाभरणोक्तं लक्षणम्—

‘यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् ।

उपमेये भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं विदुः ॥’ इति ।

तदप्यतिशयोक्तावतिव्याप्तम् । ‘मुखं चन्द्रः’ इति रूपके चन्द्रश-  
ब्दस्य मुखे गौणसारोप्यलक्षणा । चन्द्र इत्यतिशयोक्तौ साध्यवसानलक्ष-  
णेत्यालंकारिकसिद्धान्तात् । वस्तुतस्त्वतिशयोक्तावेव लक्षणा न तु रू-  
पके इति शक्यं व्यवस्थापयितुम् । तथाहि । अतिशयोक्तौ विषयाभि-  
धायिमुखादिपदाप्रयोगाच्चन्द्रादिपदेनैव तत्प्रत्यायनं कार्यमिति तस्य तत्र  
लक्षणावश्यमास्थेया । रूपके विषयविषयिणोः स्वस्ववाचकाभिहितयोर-  
भेदप्रतिपत्तिः संसर्गमर्यादयैव संभवतीति किमर्थं तत्र लक्षणा, अशक्या  
च तत्र लक्षणाभ्युपगन्तुम् । कथम् । ‘मुखं चन्द्र’ इत्यत्र लक्षणया मुखे  
प्रवर्तमानं चन्द्रत्व केन निमित्तेन प्रवर्तेत । मुखत्वेन वा, मुखसाधार-  
णकान्तिविशेषेण वा, चन्द्रत्वेन वा, चन्द्रसाधारणकान्तिविशेषेण वा,  
मुखचन्द्रोभयानुगतकान्तिसामान्येन वा, मुखगतचन्द्रसादृश्येन वा ।  
नाद्यः । मुखपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः । मुखत्वस्य शक्यासंबन्धित्वेन तेन  
निमित्तेन लक्षणायोगाच्च । अत एव न द्वितीयः । न तृतीयचतुर्थी ।  
मुखावृत्तिधर्मयोस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात् । न पञ्चमः । कान्तिमा-  
न्मुखचन्द्र इत्यत्र कान्तिमत्पदेन पौनरुक्त्यापत्तेः । नापि षष्ठः । साद-  
ृश्यस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वेनाव्यङ्ग्यत्वेन रूपरूपस्योपमापृथग्भावानुपपत्तेः ।

अभेदप्रधानं रूपकमिति सिद्धान्तविरोधाच्च । तस्माद्रूपके स्वस्वपदाभि-  
हितयोर्विषयविषयिणोरभेदप्रतिपत्तिः संसर्गमर्यादयेत्येव वक्तव्यमिति ल-  
क्षणस्यासंभवोऽपि दोषः । यदा तु 'वक्रन्दौ तव सत्यं यदपरः शी-  
तांशुरुज्जृम्भते' । 'द्वौ चन्द्रौ जगतो राजन्स दिवि त्वं महीतले' इत्या-  
दौ विषयस्य प्रसिद्धचन्द्राभेदप्रतिपत्तिर्न संभवतीति कथंचिदिन्द्रादिपदस्य  
विषये लक्षणा कल्प्यते । तथापि 'कान्तिमान्मुसुचन्द्र' इत्यादौ काठ-  
काध्यापकादिवत्संसर्गमर्यादयैवाभेदप्रतिपत्तिसंभवेनातिक्लिष्टलक्षणाश्रय-  
णायोगात्तत्राव्याप्तिर्वज्रलेपायते । अपि च ।

'सेतु. शैलैन्त्वया वद्धः पूर्वं जेतुं दशाननम् ।

कं जेतुमद्य वध्नासि यशश्चन्द्रोपलैः प्रभो ॥'

'चिराद्यत्कौतुकाविष्टं कल्पवृक्षमुदीक्षितुम् ।

तन्मे सफलमघासीन्नेत्रं त्वय्यवलोकिते ॥'

इत्यादौ व्यङ्ग्यरूपके चाव्याप्तिः । अत्र ह्याद्ये वर्ण्यं प्रभुं प्रति राव-  
णवधाय त्वया सेतुर्वद्ध इति निर्दिश्यमानेन वस्तुना त्वमेव राम इति  
रूपकं व्यज्यते । न च तत्र विषये गौणं रामपदमस्ति । द्वितीये त्वाम-  
वलोकयता मम नेत्रेण चिरकाङ्क्षितं कल्पवृक्षाऽलोकन लब्धमिति प्रती-  
यमानेन विशेषालंकारेण त्वमेव कल्पवृक्ष इति रूपकं व्यज्यते । तत्र  
कल्पवृक्षपदं प्रसिद्धकल्पवृक्षपरमेव न विषयलक्षकमिति स्पष्टम् ।

'ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥'

इति शुद्धसारोपलक्षणामूलकरूपके चाव्याप्तिः । तत्र ह्यानन्दहेतुत्वा-  
दानन्दत्वरूपणं न त्वोपग्यात् । यत्तु 'आयुर्धृत'मित्यादौ विच्छित्तिवि-  
शेषादर्शनाच्छुद्धसारोपलक्षणास्थले न कश्चिदलंकार इति । तदयुक्तम् ।

‘गौर्वाहीक’ इत्यादौ विच्छित्तिविशेषादर्शनेन गौणसारोपलक्षणास्यलेऽ-  
प्यलंकारत्वाभावप्रसङ्गात् । क्वचिद्वैचित्र्यादर्शनेऽप्यन्यत्र वैचित्र्यवति  
स्थलेऽलंकारत्वमिहापि वक्तुं युक्तम् । ‘नेत्रानन्देन चन्द्रेण’ इति ।

‘आयुर्दानमहोत्सवस्य, विनतक्षोणीभृतां मूर्तिमान्  
विश्वासो, नयनोत्सवो मृगदृशां, कीर्तेः प्रकाशः परः ।  
आनन्दः कलिताकृतिः सुमनसां, वीरश्रियो जीवितं  
धर्मस्यैव निकेतनं, विजयते वीरः कलिज्ञेश्वरः ॥’

इत्यादौ शुद्धसारोपलक्षणास्यलेऽपि वैचित्र्यदर्शनात् । यदि तु हेतु-  
मता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुरिति मतान्तराश्रयेण तत्र हेत्वलंकारो  
न रूपकमित्यभ्युपगम्येत । तदा ‘आरोपविषयस्य स्यात्’ इति पूर्वोदाह-  
तलक्षणस्य तत्राव्याप्तिः । एवम्—‘उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।’  
‘तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः’ इत्यादिलक्षणेष्वप्यतिव्यास्यादिदोषा  
यथासंभवमुन्नेयाः । अत्र वदामः—

नाशान्तरम् { ‘विम्बाविशिष्टे निर्दिष्टे विषये यद्यनिहते ।  
उपरञ्जकतामेति विषयी रूपकं तदा ॥’

विम्बाविशिष्ट इति विशेषणात् ‘त्वत्पादनस्वरत्नानाम्’ इति निद-  
र्शनायां नातिव्याप्तिः । तत्र हि चन्द्रो यथा स्वतः शुभ्रत्वादनासङ्गनी-  
यधावल्यस्तथा नखाः स्वतोऽरुणत्वादनासङ्गनीयारुण्या इति सादृश्येन  
नखानां चन्द्रस्य च विम्बप्रतिविम्बभावः—अलक्तचन्दनयोरन्यत्र स्वव-  
र्णासङ्गकत्वेन । ततश्च तत्र विम्बभावोऽस्वीकृतकविशिष्टे एव रञ्जने  
तत्प्रतिविम्बभूतचन्द्रचन्दनविशिष्टपाण्डुरीकरणमुपरञ्जकम् । एवमन्य-  
त्रापि ‘अरण्यरुदितं कृतम्’ इत्यादिताद्रूप्यारोपवन्निदर्शनोदाहरणे सर्वत्र  
विम्बभावापन्नवस्तुविशिष्ट एवोपमेये तत्प्रतिविम्बविशिष्टमुपमानमुपरञ्ज-

कमिति न काप्यतिव्याप्तिः । रूपके तु न कचिदपि बिम्बप्रतिबिम्बभा-  
वापन्नधर्मविशिष्टतया विषयविषयिणोरुपादानम् । सावयवरूपकेऽपि  
विशेष्यरूपणात्पृथगेवावयवेषु रूपणं न त्ववयवविशिष्टरूपेण विशेष्ये ।  
'अङ्घ्रिदण्डो हरेरूर्ध्वम्' इत्यत्राप्यङ्घ्रिदण्डनालदण्डयोर्न बिम्बप्रतिबिम्ब-  
विशिष्टता । तयोः प्रतीयमानेन श्यामलत्वविधातृविष्टरकमलश्लिष्टत्वा-  
द्यनुगामिधर्मणैवोपमानोपमेयभावात् । किं तु विधातृविष्टरकमलश्लिष्ट-  
त्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थं विशेषणविशिष्टतामात्रमुपमेयस्य ।

निर्दिष्ट इति विशेषणान्न निगीर्णविषयायामतिशयोक्त्यामतिव्याप्तिः ।  
व्यङ्ग्यरूपकोदाहरणेषु विषयिवाचकाप्रयोगसंभवेऽपि विषयनिर्देशः सार्व-  
त्रिक इति न तत्राव्याप्तिः । 'नेत्रानन्देन' इत्यादौ हेत्वलंकार इति मते  
विषय इत्यनेनोपमेय इत्येतदर्थकेन तद्व्यावृत्तिः । तत्रापि रूपकमित्येका-  
वलीकारादिमते विषयपदं धर्मिमात्रपरं स्पष्टार्थम् ।

अनिहुते निषेधास्पृष्ट इति विशेषणादपहुतौ नातिव्याप्तिः ।

उपरल्लकतामाहार्यताद्रूप्यनिश्चयगोचरतामेतीत्यनेन ससदेहोत्प्रेक्षा-  
समासोक्तिपरिणामभ्रान्तिमत्त्वतिव्याप्तिनिरासः । ससदेहोत्प्रेक्षयोर्निश्चय-  
स्यैवाभावात् । समासोक्तौ परिणामे च तस्य ताद्रूप्यागोचरत्वात् । समा-  
सोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपात् । परिणामे आरोप्यमाणस्यैव विषयता-  
द्रूप्यगोचरत्वात् । भ्रान्तिमति सतः कल्पितस्य वा प्रवृत्त्यादिपर्यन्तस्य  
स्वारसिकस्यैव निबन्धने तस्यानाहार्यत्वात् ।

अव्यङ्ग्यविशेषणाच्चैतदेवालंकारभूतस्य रूपकस्य लक्षणमिति सर्वं  
सुस्थम् । तच्च रूपकं त्रिविधम्—निरवयवं सावयवं परम्परितं च ।  
निरवयवं केवलं माला चेति द्विविधम् । सावयवं तु समस्तवस्तुविषय-  
मेकदेशविवर्ति चेति द्विविधम् । परम्परितं च श्लिष्टाश्लिष्टान्यन्निबन्ध-

नत्वेन द्विविधं सत्केवलं माला चेति द्वैविध्याच्चतुर्विधम् । एवमष्टविधो  
रूपकालंकारः । तत्र केवलं निरवयवं यथा—

‘कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु य-  
त्सखी कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।

अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्यभिनवां  
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥’

मालानिरवयवं यथा—

‘सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः

कान्तेः कर्मणकर्म नर्मवचसामुल्लासनावासभूः ।

विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया

प्राणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥’

समस्तवस्तुविषयं सावयव यथा—

‘ज्योत्स्नाभसच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्त्री-

नर्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद्वीप भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले

न्यस्त सिद्धाञ्जनपरिमलं लब्धनस्य च्छलेन ॥’

एकदेशविवर्ति सावयव यथा—

‘श्रौढमौक्तिऋचः पयोमुत्रां विन्दव कुटजपुष्पबन्धव ।

विद्युता नभसि नाट्यमण्डपे कुर्वते स कुमुमाञ्जलिश्रियम् ॥’

अत्र नभसो नाट्यमण्डपत्वेन रूपणाद्विद्युतामर्थान्तर्तकीत्वं गम्यते ।  
इत्येकदेशे रूपकस्य विशेषणवाच्यतया वर्तनादिदमेकदेशविवर्ति ।

श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा—

‘अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगन्नयः ।

स्तूयते देव सद्द्वंशमुत्कारलं न कैर्भवान् ॥’

अत्र त्वमेव मुत्कारलमित्यारोपणपूर्वकः सद्द्वंश उत्तमान्वय एव सद्द्वंश उत्कृष्टवेणुरित्यारोप इति रूपकद्वयमपि संभूतपरम्परमिति परम्परितम् । वंशे श्लिष्टशब्दनिबन्धनं च । तदेव मालापरम्परितं यथा—

‘विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते

दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्त्रीकारवैश्वानर । १२

सत्यप्रीतिनिधानदक्ष विजयप्राग्भाव भीम प्रभो

साम्राज्यं धरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥’

अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं परम्परितं यथा—

‘निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथममिह भवान्स कूर्मनाथो जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्द्रः ॥’

तदेव मालापरम्परितं यथा—

‘पर्यङ्को राजलक्ष्म्या हरितमणिमयः पौरुषाव्येस्तरङ्गः

सद्भामत्रासताम्यन्मुरलपतियशोहंसलीलाम्बुवाहः ।

भग्नप्रत्यर्थिवंशोल्बणविजयकरिस्त्यानदानाम्बुपट्टः

खड्गक्ष्मासौविदुल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥’

इदं वैधर्म्येणापि दृश्यते । तत्केवलं यथा—

‘आवृष्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

शस्त्रक्षताश्चद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्भुधिरप्रवाहः ॥’

मालारूपकं यथा—

‘सौजन्याम्बुमरुक्षली सुजनतालेख्यद्युमितिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगध्वपुच्छच्छटा ।

यैरेपापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता  
तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥'

एवमष्टौ भेदा रूपकालंकारस्य प्राचीनैः प्रदर्शिताः । एवं भेदा उप-  
माया अपि वक्तुं शक्याः । एकत्र प्रदर्शितेन प्रकारेण संभवस्थलेऽन्य-  
त्राप्युन्नेतुं शक्या इति न प्रदर्शिताः । तथाहि । 'वागर्थाविव संपृक्तौ'  
इत्यादौ केवलनिरवयवोपमा । 'ज्योत्स्नेव नयनानन्दः' इत्यादौ माला-  
निरवयवोपमा ।

'ततः प्रतस्थे कौबेरी भास्यानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुसैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यत्रसानिव ॥'

इत्यत्र समस्तवस्तुविषयसावयवोपमा ।

'नैत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्ति स चक्रवाकैः स्तनैरिव ।

इत्यत्रैकदेशविवर्तिनी ।

'अत्यन्तरागिणमपि निपीतवसुसंचयम् ।

गणिकेवापरदिशा पूषणं निरकासयत् ॥'

इत्यत्राप्येकदेशविवर्तिनी । पूर्वत्र विशेषणोपमार्या विशेष्योपमा  
गम्यते, उत्तरत्र विशेष्योपमार्या विशेषणोपमेति भेदः ।

'दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनील ।

आभाति वेल लवणाम्बुराशोर्घारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥'

इत्यत्राश्लिष्टशब्दनिबन्धनकेवलपरम्परितोपमा । अत्र हम्बुराशोरय-  
श्चक्रेणोपमा । तद्धाराश्लिष्टकलङ्करेखया वेलया उपमा चेति द्वयमपि  
संजातपरम्परम् । यथा वा—

'अस्रज्ज्वालावलीद्वप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे

सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गरौ सर्वधन्वीश्रमणात् ।

कर्णालं संभ्रमेण ब्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां -

ताते चापद्वितीये बहति रणधुरां को भयस्यावकाशः ॥'

अत्र द्रोणस्यैवैणोपमा प्रतिबलजलधेरित्यत्रोपमायाः साधिकेत्युपमा-  
द्वयमपि संजातपरम्परम् । एवं 'राजहंसायते राजा विदुषामेष मानसे'  
इत्यत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनकेवलपरम्परितोपमा । उभयत्रापि मालापरम्प-  
रितमनयैव रीत्योन्नेयम् । 'रेणुध्वान्तस्य रक्तौघो बालधर्मकरायते' इति  
वैधर्म्येण रूपकवदुपमेति सर्वं समानम् ।

अयं तु विशेषः । समस्तवस्तुविषयं रूपकं न विशिष्टरूपकं भवति ।  
विषयविषयिणोर्विन्ध्वप्रतिविन्ध्वधर्मविशिष्टयोस्ताद्रूप्यारोपे निदर्शनाया ए-  
वावतरणात् । सावयवोपमा तु विशिष्टोपमां गमयति । 'ततः प्रतस्थे  
कौबेरीं भाखानिव' इत्यत्र शैरुदीच्यानुद्धर्तुमुत्तरां दिशं प्रस्थितस्य रघो-  
र्विशिष्टस्य किरणै रसाब्शोषयितुमुत्तरां दिशं प्रस्थितेन विशिष्टेन रविणा  
साधर्म्यस्य फलितार्थतया लाभात् । एवं च क्वचिदुपमयान्यत्रोपमाया  
गम्यत्वं चतुर्धा पर्यवस्यति । क्वचिद्विशेषणोपमया विशेष्योपमायाः ।  
'विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः' इत्यत्रं पृष्ठगतसर्वताविधिनेव तद्विशेष्यपृष्ठ-  
विधेः । 'क्वचिद्विशेष्योपमया विशेषणोपमायाः । वैकृतप्रधानविधिनेव  
प्राकृततदङ्गकलापविधेः । उभयमप्येकदेशविवर्तित्वेनोदाहृतम् । क्वचि-  
दवयवोपमया विशिष्टोपमाया गम्यत्वम् । अङ्गप्रधानगोचरप्रत्येकविधि-  
कलापेनेव सर्वाङ्गविशिष्टप्रधानगोचरप्रयोगविधेः । तत्तु समस्तवस्तुविष-  
योपमोदाहरणे दर्शितम् । एकवाक्यतायामवयवोपमया विशिष्टोपमाया  
गम्यत्वे इदमुदाहरणम् । वाक्यभेदेनापि दृश्यते—

'हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलः सुजनम् ।

दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥'

अत्रावयवोपमा । यथा भूतिमलिनो हस्तो दर्पणमधिकमधिकं घर्षय-  
न्नुत्तरोत्तरं निर्मलीकुरुते । तथा खलः सुजनमधिकं घर्षयन्नुत्तरोत्तरं निर्-  
र्मलमेव कुरुते इति विशिष्टोपमा गम्यते । क्वचिद्विशिष्टोपमया तदवय-  
वोपमानां गम्यत्वम् । विशिष्टविधिनेव विशेषणविशेष्यविधीनाम् ।  
यथा—

‘त्वदाननमघीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।’

अमद्भ्रूमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥’

अत्र विशिष्टेन विशिष्टस्योपमया तदवयवभूतानां मृङ्गलोचनानां के-  
सरखदीधितिनां पङ्कजाननयोश्चोपमानोपमेयभावो गम्यते । एवमसंख्या  
उपमाविकल्पाः । तथा—

‘किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।’

‘नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योपितां मदनः ॥’

इत्येवमाद्या रसनारूपकाद्या रूपकविकल्पा अप्यसंख्याः । उक्तं हि  
काव्यालोके—

‘अपर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोर्यतः ।’

दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥’ इति ।

इति रूपकप्रकरणम् ।

अथ परिणामः—

‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः’ इति तल्लक्षणमुक्तम् ।  
तत्र शङ्क्यते ।

‘यामि मनोवाक्कायैः शरणं करुणात्मकं जगन्नाथ- ।’

जन्मजरामरणार्णवतरणतरण्यं तवाद्भियुगम् ॥’

‘निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।  
धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रोऽयमित्यार्ततरं ररासे ॥’

‘एतान्यवन्तीश्वरपारिजातजातानि तारापतिपाण्डुराणि ।

संप्रत्यहं पश्यत दिग्बधूनां यशःप्रसूनान्यवतंसयामि ॥’

इति श्लोकेष्वारोप्यमाणानां तरण्य-नयन-प्रसूनानां तरण-निरीक्षणा-  
वतंसनरूपप्रकृतकार्योपयोगे सत्यप्युक्तलक्षणकृतालंकारसर्वस्वकारेणैव  
रूपकमङ्गीकृतम् ।

‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥’

इत्यादिश्रुतावारोप्यमाणानां रथिरथादीनां ‘सोऽध्वनः पारमाप्नोति  
तद्विष्णोः परमं पदम्’ इति वक्ष्यमाणाध्वपारगमनरूपप्रकृतकार्योपयोगे  
सत्यपि भगवता बादरायणेन ‘नानुमानिकमप्येकेषामिति चेत् न शरीर-  
रूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च’ इति शारीरकसूत्रे रूपकमङ्गीकृतम् ।  
अतस्तेषु लक्षणस्यातिव्याप्तिः । एवम्—

‘भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहेन्दो-

रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ।

दोषापि नूनमहिमाशुरसौ किलेति

व्याक्रोशक्रोकनदतां दधते नलिन्यः ॥’

इति भ्रान्तिमतिः,

‘विकसदमरनारीनेत्रनीलाब्जपण्डा-

न्यधिवसति सदा यः संयमाघःकृतानि ।

१. ‘ररासे’ क-ग. २. ‘संप्रत्यहं पश्य तद्विद्वधूनाम्’ ख; ‘संप्रत्यहं यस्य तदि  
लाम्’ ग; ‘संप्रत्यहं यस्य हरिद्वधूनाम्’ घ. ३. ‘खण्डानि’ क-घ.

न तु रुचिरकलापे वर्तते यो मयूरे  
वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥'

इत्यपह्नुतौ,

'उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयःकृतेन किम् ।  
त्रपासरिद्दुर्गमपि प्रतीर्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥'  
इत्यतिशयोक्तौ,

'चक्रभ्रमणकरत्वात्कुहृष्टिभिर्दूरवर्ज्यमानत्वात् ।

श्रुत्यन्तखेलनत्वान्मशकत्वामैव माधवं मन्ये ॥'

इत्यनुमाने चातिव्याप्तिः । भ्रान्तिमत्यहिमांशोर्विकासे, अपह्नुतावम-  
रनारीनेत्राणां ब्रह्मचर्यवितरणे, अतिशयोक्तौ कुम्भयुगस्य सरित्तरणे,  
अनुमाने माधवस्य चक्रे भ्रमणे च प्रकृतकार्योपयोगित्वात् । अपह्नुतौ 'तं  
यथा यथोपासते तथैव भवति' इति तत्कृतुन्यायेन सयमाधकृतामरना-  
रीनेत्राधिष्ठानस्य ब्रह्मचर्यवितरणोपयोगित्वम् ।

'सुहृदालापेनैव प्रणश्यति स्याद्भुरान्तरः क्लेशः ।

कान्तामुखचन्द्रेण हि शाम्यति रुचिरेण विरहजस्ताप ॥'

इति दृष्टान्तसकीर्णपरिणामे चाव्याप्तिः । अत्रारोप्यमाणस्योपमान-  
कोट्यन्तर्गताप्रकृतकार्योपयोगित्वादिति ।

अत्राहु —आरोप्यमाणस्य प्रकृतात्मनोपयोगित्वे परिणाम इति लक्ष-  
णार्थं । न चैवं सत्युदाहृतरूपकादिष्वतिव्याप्तिः । तेष्वारोप्यमाणानां तर-  
प्यनयनभ्रसूनसूर्यादीना स्वात्मनैव तरणनिरीक्षणवतंसनकमलविकासना-  
दिकार्योपयोगित्वसम्भवेन तदर्थमङ्घ्रियुगविद्युद्यशश्चन्द्रादिप्रकृतात्मतापत्त्य-

१. 'चक्रभ्रमणे प्रकृतात्मापयोगित्वात्' ख-ग घ. २. 'प्रकृतात्मतापरिणत्यनये-  
सुणात्' ख.

नपेक्षणात् न चोक्तलक्षणस्य परिणामेऽसम्भवं । यत्रारोप्यमाणं किंचित्कार्योपयोगित्वेन निबध्यमानं स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासंभवात्प्रकृतात्मतापत्तिमपेक्षते तत्रैव परिणामाङ्गीकारात् । यथा 'प्रसन्नेन दृग्बन्धेन' वीक्षते मदिरेक्षणा' इति । अत्र त्वब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं निबध्यते । मयूरव्यसकादिसमासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात् । न चोपमितिसमासाश्रयणेन पूर्वपदार्थप्राधान्याद्दृश एव तदुपयोगित्वं निबध्यत इत्यस्त्विति वाच्यम् । प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगात् । 'उपमितं व्याघ्रादिमि सामान्याप्रयोगे' इति तदप्रयोग एवोपमितसमासानुशासनात् । अब्जस्य च वीक्षणोपयोगित्वं न स्वात्मना सम्भवति । अतः प्रकृतदृग्गात्मतापत्त्यपेक्षणात्परिणामालङ्कारः । नन्वेव 'यामि मनोवाक्यै' इत्यादिष्वपि तरणादिशब्दलक्षितजन्मनाशाद्युपयोगित्वं तरण्यादीनामङ्घ्रियुगाद्यात्मनेवेति तेष्वपि परिणामप्रसङ्गः । मैवम् । यस्य कार्यवाचिपदप्रथमप्रतीततन्मुख्यार्थनिवर्तनसामर्थ्यं तदात्मनोपयोगित्वस्य श्राद्धत्वात् । तरण्यादिपदमुख्यार्थनिवर्तनसामर्थ्यस्य च तरण्यादिष्वेव व्यवस्थितत्वात् । तस्मादुदाहृतेषु रूपकमेव । तेषु च नातिव्याप्तिरिति । नन्वेवमुक्तातिव्याप्तिपरिहारेऽपि —

‘सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापल

दृष्टि सा मदविस्मृतस्वपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा ।

सर्वं विस्मृतवानसि अमर हे यद्धारणोऽद्याप्यसा-

वन्त शून्यकरोऽपि<sup>१</sup> सेव्यत इति आत क एष ग्रह ॥’

इत्यप्रस्तुतप्रशसायामतिव्याप्तिः । तत्राप्रकृतवारणरसनाविपर्ययादीना

१ 'यत्कार्यवाचिपद प्रथम प्रतीत तन्मुख्यार्थनिवर्तनसामर्थ्यरूपस्य' श, 'कार्यवाचिपदप्रथमप्रतीततन्मुख्यार्थ' घ. २ 'निषेव्यत इति' ग.,

प्रकृतदुष्प्रभुरसनाविपर्ययाद्यात्मतयैव तत्सेवात्यागलक्षणकार्योपयोगित्वात् । न हि यथा वारणस्य कर्णचापलं अमरस्य तत्सेवात्यागे हेतुः, तथा तस्य रसनाविपर्ययः शून्यकरता च तत्र हेतुः । मद्, प्रत्युत तत्सेवायामेव हेतुरिति तस्य तत्त्यागहेतुत्वं दूरापास्तम् । एवमपि यत्तेषां त्यागहेतुत्वं निबध्यते तद्वारणादीनामप्रकृतानां दुष्प्रभुप्रभृतितादात्म्यापत्त्यैव निर्वाह्यमिति । 'सुहृदालापेनैव' इत्यत्रोदाहृतपरिणामेऽव्याप्तिश्च तदवस्था । तत्र चन्द्रवन्मुखस्याप्यप्रकृतत्वेन प्रकृतात्मनोपयोगित्वाभावात् । उच्यते । प्रकृतात्मनेत्यत्र प्रकृतशब्दो विषयमात्रपर इति नोदाहृतपरिणामाव्याप्तिः । उपयोगित्वं च प्रकृतागमकार्यं प्रति विवक्षितम् । अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे प्रकृतदुष्प्रभुसेवात्यागगमकवारणसेवात्यागं प्रत्युपयोगित्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः । एवं च—

{ 'आरोप्यमाणमारोपविषयात्मतया स्थितम् ।  
{ प्रकृतस्योपयोगि स्यात्परिणाम उदाहृतः ॥'

इति विधानाथलक्षणं प्रकृतस्येति पदस्य प्रकृतगमकस्येति व्याख्यानेन परिष्करणीयम् ॥

अयं च परिणामो द्विविधः । सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्याम् । सामानाधिकरण्येन यथा—

'तीर्त्वा भूतेशमौलिस्रजममरधुनीमात्मनासौ तृतीय-  
स्तस्यै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविकाय ।  
व्यामप्राहस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं  
कृच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे ॥'

अन्नारोप्यमाण आत्तरो विषयभूतसौमित्रिमैत्रीरूपतापत्त्या गुहोप-  
कारलक्षणकार्योपयोगीति परिणामः । उभयोर्विभक्त्यैक्यात्सामानाधि-  
करण्यम् ।

वैयधिकरण्येन यथा—

‘पुन्नागजालकैर्हारान्काञ्चीः के<sup>१</sup>रदामभिः ।

कर्णिकाः कर्णिकरैश्च विहर्तुं विदधुर्वने ॥’

अन्नारोप्यमाणा हारादयो विषयभूतपुन्नागजालकादिरूपतयैव वन-  
क्रीडोपयोगिन इति परिणामः । विभक्तिभेदाद्वैयधिकरण्यम् ।

इदं च वैयधिकरण्यं रूपकेऽपि सभवति । यथा—

‘तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर-

च्छायाधारकरुन्धराय गिरिजासङ्गैरुशुद्धारिणे ।

नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे

नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाधाय सेयं नतिः ॥’

अत्र नदीदृशोर्विषययोर्विभक्तिरारोप्यमाणयोः शेखरतिलकयोर्नास्ति ।

यथा वा—

‘द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यं विकल्प-

श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुमुवो वासवस्य द्विरुक्तिः ।

द्वैतं देवस्य देत्याधिपमद्यनकलाकेलिकारस्य कुर्न-

ज्ञानन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीर्नृसंहक्षितीन्द्रः ॥’

अत्र विषयस्य राज्ञो विषयिणां पुष्पकेतुप्रभृतीनां च विभक्तिभेदः ।

अथ परिणामस्य व्यङ्गवनाया किमुदाहरणम् ।

‘नारसिंह धरानाथ के वर्यं तव वर्णने ।

अपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥’

इति विद्याधरेणोदाहृतम् । अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे तत्रारोप्यमाणस्य नृपस्याक्रमणरूपकार्योपयोगिनः प्रतीतिः परिणामो व्यज्यत इति, तदयुक्तम् । अत्र क्षारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगो न चन्द्रात्मना । विद्याधरेणापि विषयिणः स्वरूपेण कार्यानुपयोगे तदुपयोगाय विषयिणे विषयात्मना परिणत्यपेक्षायामेव परिणामोऽङ्गीकृतः । यदाह—

‘तं परिणामं द्विविधं कथयन्त्यारोप्यमाणविषयतया ।

परिणमति यत्र विषयः प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥’

विद्यानाथेन तूदाहृतम्—

‘एष शाम्यति वस्तापो राजपादनिषेवया । ~ १०६

कण्टकद्रुममूलेषु वासस्त शमयेत्कथम् ॥’ इति ।

नास्त्यत्र प्रागुक्तदोषानुपहङ्गः । नृपचरणसेवाया प्रस्तुतायामारोप्यमाणायाः चन्द्रचरणसेवायाः नृपचरणसेवात्मतयैव तापशान्तिहेतुत्वात् । तापशब्दस्य सौरतापसाधारण्येऽपि प्रकृते राज्यभ्रंशजनिततापस्यैव विवक्षितत्वात् । तन्निवर्तने चन्द्रकिरणसेवाया स्वतोऽसामर्थ्यात् । तथापि प्राचीनानां मत एवैतदुदाहरणम् । ते हि ‘राजपादनिषेवया’ इत्यस्य प्रकरणनियमितत्वादप्रकृताया चन्द्रकिरणसेवाया शब्दशक्तिमूलो व्यञ्जनाव्यापार इति मन्यन्ते । वस्तुतस्त्वप्रकृतेऽप्यर्थे शब्दानामभिधैव व्यापार इत्यस्माभिः श्लेषप्रकरणे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्, इहापि ‘राजपादनिषेवया’ इत्यत्र चन्द्रकिरणसेवायामप्यभिधैव व्यापार । अत

प्रस्तुताप्रस्तुतद्वयताद्रूप्यप्रतीतेः श्लेषभित्तिः कतिशयोक्त्यादिष्विव संसर्ग-  
विधयैव लाभात्तस्य प्रकृतकार्योपयोगितायास्तृतीयाया लाभाच्च न कापि  
व्यञ्जनाव्यापारापेक्षेति नेदं परिणामध्वनेरुदाहरणम् । इदं च दूषणं  
पूर्वोदाहरणेऽपि तुल्यम् । इदं तूदाहरणम्—

‘चिराद्विपहसे तापं चित्त चिन्तां परित्यज ।

नन्वस्ति शीतलः शौरेः पादाब्जनखचन्द्रमाः ॥’

अत्र चिरतापार्तं प्रति हरिपादाब्जनखचन्द्रसद्भावप्रदर्शनेन तमेव  
निषेवस्व, तन्निषेवणादयं तापः शान्तिमेप्यतीति परिणामो व्यज्यते ।  
एवं रूपरुवैलक्ष्ये परिणामो निरूपितः । तत्र रूपके प्रकृतमप्रकृतरू-  
पापन्नं भवति, परिणामे त्वप्रकृतं प्रकृतरूपापन्नं भवतीति वैलक्ष्ये  
स्थिते यत्तदुपजीव्यचक्रवर्तिनान्यथैव तयोर्वैलक्ष्यं वर्णितम् । मुखचन्द्र  
इति रूपके मुखं महारजतरूपेण पटवदारोप्यमाणचन्द्ररूपेण स्थगित-  
स्वरूपं भवति । ‘मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति’ इति परिणामे तु मुखम-  
नाच्छादितस्वरूपमेव भवति । चन्द्रस्य मुखात्मनैव विरहतापशान्तिहेतु-  
त्वादिति । उक्तं च—

‘विषय्याकारमारोप्य विषयस्थगनं यथा । ८।

रूपरुत्वं तदा तत्र रज्जनेन समन्वयः ॥’

‘यदा तु विषयो रूपात्स्वस्मादप्रच्युतो भवेत् ।

उपयुक्त्यै तदाकारः परिणामस्तदा मतः ॥’ इति ।

अत्रेदं विचारणीयम् । रूपके विषयस्य स्थगनं न तावत्तिरोहितरू-  
पत्वम् । रजतभ्रमेण शुक्तिस्वरूपस्येनाहार्यारोपेण विषयस्य तिरोधानासं-  
भवात् । शारीरके च ‘य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत’ इत्यत्रोद्गी-  
थस्यादित्यदृष्टिविषयत्वाङ्गीकारे रजतदृष्टिविषयशुक्तिस्वरूपमिवोद्गीथकि

यास्वरूपं तिरोधीयेतेत्याशङ्क्याहंर्यदृष्टेरतिरोधायकत्वस्योक्तत्वात् । नापि विपर्ययुपसर्जनत्वम् । परिणामेऽपि तुल्यत्वात् । उभयत्राप्युत्तरपदार्थप्रधानस्य मयूरव्यंसकादिसमासस्याविशेषात् । अत एव विपर्ययविशेषितत्वं स्वगनमित्यपि निरस्तम् । विपर्ययो विशेष्यत्वात् । तस्मात्स्वगनास्वगनवैलक्षण्यवचो निरालम्बनमिति विपर्यात्मनोपयोगेनैव परिणामस्य रूपकाद्वैलक्षण्यं समर्थनीयमित्यलं विस्तरेण ॥

इति परिणामप्रकरणम् ।

अथ संसदेहः—

साम्याद्प्रकृतार्थस्य या धीरनवधारणा ।  
प्रकृतार्थाश्रया तज्ज्ञैः संसदेहः स इष्यते ॥

त्रिविधश्चायं संसदेहः । शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च । क्रमेण यथा—

‘आनीय द्विपतां धनानि विपिने राजन्यचूडामणे  
तेज्वालामय विनिर्मलं हिमैकलखण्डं करण्डं पुनः ।  
किं वाद्यं किमु पेपणं किमु धनं किं क्षेपणीयायुधं  
किं वा दैवतमित्यनिश्चितपियो मन्दाः पुलिन्दा जनाः ॥’  
‘अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः  
‘शूशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।  
कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं  
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥’

‘किं तावत्सरसि सरोजमेतदारा-  
दाहोस्विन्मुखमवभासते तरण्या ।  
सशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-  
द्विञ्चोकैर्बकसहवासिना परोक्षे ॥’

इति वदन्ति । अत्रेदं विचारणीयम् । साम्यादिति किमन्नाद्धेतोर्वसती-  
तिवत्फलत्वेन हेतुत्वविवक्षया पञ्चमी, उत स्वतो हेतुत्वविवक्षया । आ-  
द्येऽप्रकृतसाम्याभिव्यक्तिफलकत्वमर्थं स्यात् । तथा सति ‘आनीय द्विप्-  
ताम्’ इत्याद्युदाहरणेऽव्याप्तिः । न हि तत्र हिमकरण्डस्य वाद्यादिसाह-  
स्याभिव्यक्तौ कविसरम्भः । किं तु द्विपत्पुरमीदृशीमवस्थामापन्नमिति  
राज्ञः प्रतापातिशयाभिव्यक्तौ । द्वितीये साम्यादित्यनेन किमेकमेवाप्रवृ-  
त्तसाम्यं यावत्सदेहकोट्युच्छित्तिहेतुत्वेन विवक्षितम्, उतैकमनेक वेत्य-  
नियमः । आद्ये ‘अथ मार्तण्ड किम्’ इत्याद्युदाहरणेऽव्याप्तिः । नहि  
तत्र ‘किं लक्ष्मीरुर्गती वेयं रग्भा वा मेनकाथ वा’ इत्यत्र लक्ष्मीत्यादि-  
विकल्पेऽप्यतिशयितसोन्दर्यसाम्यवदेकमेव साम्यमिह मार्तण्डत्वादिविक-  
ल्पेषु हेतुः, किं तु प्रतापेन दुर्निरीक्षत्वसाम्यं मार्तण्डत्वविकल्पे, दुरा-  
धर्षत्वसाम्यं कृशानुत्वविकल्पे, क्षणेन सकलसहर्षत्वसाम्यं कृतान्तविकल्पे  
च हेतुः । द्वितीये ‘इह नम्यु गिर कलिङ्गवद्धा समरमुखे करटाट-  
वद्धनुर्वा’ इति विकल्पालंकारेऽतिव्याप्तिः ।

अत्र दिग्विजयप्रवृत्तेन बलवता राज्ञा समरे प्रसक्ते यथा कलिङ्ग-  
नृपति —

‘समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षन्नशशिनीं श्रियम् ।  
श्रयेत वैतसीं वृत्तिं न भोजङ्गीं कदाचन ॥’

इति नीतिमनुसृत्यासंदिग्धं . निजराज्यलक्ष्मीशंभरिहारकामः शिरो  
नमितवान्, तथा वा शिरो नमय, यथा करहान्तृपतिः 'जयेन लभ्यते  
लक्ष्मीर्मरणेन सुराङ्गना' इति नीतिमनुसृत्य युद्धकामो धनुर्नमितवान्,  
तथा वा धनुर्नमयेति समयोचिताप्तोपदेशे तद्राजचरितदृष्टान्तप्रापितानव-  
स्थितार्थधीसत्त्वात् । न च तत्र श्लोके तादृग्धीनिबन्धनं नास्तीति नाति-  
व्याप्तिरिति वाच्यम् । तन्निबन्धनस्यापि लक्षणान्तर्गतविवक्षायाम्—

'जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनरुन्नताः ।

किं कनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा घटीयन्नस्य दुर्जनाः ॥'

इत्यादिषु 'संदेहविषयनिबन्धनगम्यससंदेहालंकारेणव्याप्तिप्रसङ्गात् ।  
उत्प्रेक्षायां 'वाच्यगम्यभेदवदिहापि द्विविधोदाहरणदर्शनेन वाच्यगम्य-  
भेदेन द्वैविध्यस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् ।

'अपि चानवधारणेति किमुच्यते । अनिश्चयात्मकत्वमिति चेत् । तथा  
सति 'बालेन्दुवक्राप्यविकाशभावात्' इत्यादावुदाहरिष्यमाणायामप्रकृत-  
साम्यनिमित्तत्वादात्म्यसंभावनारूपायामुत्प्रेक्षायामतिव्याप्तिः । विरोधेन  
परस्परप्रतिक्षेपकतया निबद्धानेककोट्यवगाहित्वं विवक्षितमिति चेत् ।  
तथापि 'अङ्गं केऽपि शशङ्किरे' इत्यादावुदाहरिष्यमाणायामपङ्कतावति-  
व्याप्तिः । संदेहविकल्पयोर्वाकारादिनेव तत्रापि तत्तन्मतत्वोपन्यासेन  
परस्परप्रतिक्षेपसिद्धेः ।

'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैररसः स्वयं नु मदनी मासो नु पुष्पाकरः ।

१. 'परिहातुकाम.' क. २. 'उद्धता.' क. ३. 'संभावनाया उत्कटकोटिसंदेह-  
रूपत्वात् । विहृद्धानेककोट्यवगाहित्वं तदिति चेत् । तथापि मुखचन्द्र इति रूपकेऽति-  
व्याप्तिः' इत्यधिकं ख-पुस्तके.

वेदाभ्यासजडः कथं स विषयव्यावृत्तकौतूहले

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥'

इति संदेहोदाहरणे चाव्याप्तिः । तत्र चन्द्रादीनां संदेहधर्मिणामेवाने-  
कत्वम् । प्रकारस्तु सर्वत्र वर्णनीयवनितास्रष्ट्वमेकमेवेत्यनेककोटिकत्वा-  
भावात् । न च साम्यनिमित्तत्वाभावात् तत्र संदेहः । 'इतो गता सा  
'क गता न जाने गृहं गता मे हृदयं गता वा' इति संदेहो न संग्राह्य  
इति वाच्यम् । वर्णनीयनायिकायाः कान्त्या चन्द्रसाम्यं सौरभसौकुमा-  
र्याभ्यां पुष्पसाम्यं च निमिचीकृत्य किमस्यां कान्तिनिधानभूतश्चन्द्रः  
स्वकान्तिसंपदा स्रष्टा, उत पुष्पमासः स्वकीयपुष्पसंपदेति संदेहनिबन्ध-  
नात् 'शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनः' इत्यंशस्य शृङ्गारविभ्रमबाहुल्यमात्र-  
पर्यवसायित्वेन किञ्चित्साम्यनिमित्तत्वाभावेऽपि चन्द्रवसन्तधर्मिकांशयो-  
स्तन्निमित्तत्वानिवारणात् ।

एवं प्रकृतार्थाश्रयेत्येतदप्ययुक्तम् । उदाहृतसदेहस्य वर्णनीय-  
नायिकानाश्रयत्वेनाव्याप्तिरिति चेत् । अत्र भ्रमः ।

'बुद्धिः सर्वात्मनान्योन्याक्षेपिनानार्थसंश्रया ।

सादृश्यमूला वार्धस्त्वसदेहालंकृतिर्मता ॥'

यद्यप्यन्योन्यप्रतिक्षेपकरुविरुद्धनानार्थावलम्बनत्वं विकल्पस्याप्यस्ति ।  
तथापि तदर्थानां सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपकत्वं नास्ति किं तु पक्षे  
तत्प्राप्तिमनिरुध्य स्वप्राप्तिपक्ष एव स्वपरिपन्थिप्राप्तिप्रतिक्षेपकत्वम् । न  
हि 'ब्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यम्' इति विकल्पोद्देशे ब्रीहयो यवान् यवाश्च /  
ब्रीह्रीन्सर्वात्मना यागात्प्रतिक्षिपन्ति । तथा सति शास्त्रस्यास्यानिर्णाय-  
कत्वेनाननुष्ठापकत्वेन चाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । किं तु स्वस्वानुष्ठानपक्ष एव ।  
अत एव 'ब्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यम्' इति संदेहेन पृष्टवन्तं प्रति 'ब्रीहि-

भिर्यवैर्वा यष्टव्यम्' इति प्रश्नसमाकारमेव वाक्यं निर्णायकं प्रश्नमूल-  
संदेहनिवर्तकमनुष्ठापकं च दृश्यते । प्रश्नवाक्ये वाकारः सर्वात्मना  
पक्षान्तरप्रतिक्षेपार्थः । उत्तरवाक्ये पक्षे तत्प्रतिक्षेपार्थ इति विशेषसद्भा-  
वात् । एवं विकल्पालंकारोदाहरणेऽपि द्विविधस्यापि नीतिशास्त्रस्य  
प्रामाण्यात्तदुपदिष्टफलेच्छानुसारेणोभयमपि पक्षेऽनुष्ठातुं युक्तमिति शिरो-  
धनुर्नमनयोर्न सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपकत्वमिति विकल्पालंकारे नाति-  
व्याप्तिः । अपह्नवोदाहरणे सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपसत्त्वेऽपि वाकारार्थ-  
स्पर्शाभावात्प्रतिव्याप्तिः । तत्र हि केचिदन्य इति मतान्तरत्वोपन्यासेन  
पक्षाणां परस्परप्रतिक्षेपलाभः । न तु वाकारार्थस्पर्शोऽस्ति । उत्प्रेक्षायामपि  
नातिव्याप्तिः । तत्र ह्युक्तकोटिक संशयकोट्योः समबलत्वाभावेन  
वाकारार्थस्पर्शाभावात् । 'अस्याः सर्गविधौ' इत्युदाहरणे परस्परप्रतिक्षेप-  
कनानाकोटिसमाश्रयत्वाभावेऽपि तथाभूतनानाधर्मिरूपार्थसमाश्रयत्वस-  
त्त्वाच्चाव्याप्तिरिति सर्वमवदातम् ।

संदेहालंकारध्वनिर्यथासत्कुलकूटस्थवक्षःस्वलाचार्यकृते वरदराजव-  
सन्तोत्सवे—

‘कांचित्काञ्चनगौराङ्गी वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम् ।

वरदः संशयापन्नो वक्षःस्वल्मवैक्षत ॥’

अत्र संशयस्य शब्दोपात्तत्वेऽपि तावन्मात्रस्यानलंकारत्वात् ।

तदलंकारताप्रयोजकस्य वक्षःस्वले स्थितैव लक्ष्मीस्ततोऽश्वतीर्य पुरत-  
न्निष्ठतीत्येवं संशयाकारस्य वक्षःस्वल्मवैक्षतेत्यनेन व्यङ्ग्यत्वात्संदेहालं-  
कारध्वनिरत्रेति । यथा—

‘दर्पणे च परिभोगदासिनी पृष्ठतः मणयिनो निपेदुपः ।

वीक्ष्य विम्बमनुविम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥’

इत्यत्र कानि कान्यपीति सामान्यतो निर्दिष्टानुभावविशेषप्रतीत्यर्थलज्जा-  
शब्दप्रयोगेऽपि तस्याः स्वविभावानुभावाभ्यां रसानुगुणाभिव्यक्तिरूपो  
ध्वनिः । यद्यपि 'संशयापन्नः' इत्यनेन लक्ष्म्याः पुरो दृष्टायाश्च मध्ये  
कस्या रूपमधिकमिति संशयाविष्ट इति वा, निःसमाधिकरूपवत्त्वाभि-  
मानिनी लक्ष्मीः पुरत एनां दृष्टा कथं वर्तत इति संशयापन्न इति वा,  
इयं च वक्षसि कुत्र निवेशनीयेति संशयापन्न इति वा, बहवः संशया-  
कारा वक्षःस्यलमवैक्षतेत्यनेन व्यङ्ग्याः संभवन्ति, तथापि सर्वेषामपि  
संदेहानां सादृश्यमूलत्वाद्यतिरेकमूलसंदेहस्याप्यत्र संभवेऽपि कथंचित्सा-  
दृश्यमूलत्वात्संदेहालंकारध्वन्युदाहरणत्वमिति युक्तमेव ॥

इति संदेहालंकारप्रकरणम् ।

अथ भ्रान्तिमान्—

कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।

आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः ॥

पिहितात्मनीत्यनेनारोप्यमाणानुभवस्य स्वारसिकं कविप्रतिभया  
कल्पनं विवक्षितम् । तस्यैव विषयपिधानसामर्थ्यात् । अतो रूपकादौ  
नातिव्याप्तिः । उदाहरणम्—

'कपाले मार्जारः पय इति करांल्लेडि शशिन-

स्तरुच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करी संकल्यति । ५५

रतान्ते तल्पस्थान्हरति वनिताप्यंशुकमिति

प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥'

अत्र लेहनादिप्रवृत्तिपर्यन्ततोक्तेः स्वारसिक एव विभ्रमः कविप्रति-  
भया चन्द्रकोत्कर्षद्योतनाय निवद्धः ।

कचिद्भ्रान्तेरुत्तरोत्तरं पल्लवेन चमत्कारः—

‘वैलाल क्षोणिपाल त्वदहितनगरे संचरन्ती किराती  
कीर्णान्यादाय रत्नान्युरुतरखदिराङ्गारशैङ्गाकुलाङ्गी ।  
कृत्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीमूतनेत्रा धमन्ती  
श्वैसामोदानुधावन्मधुकरनिकरैर्धूमशङ्कां करोति ॥’

कचिद्भ्रान्तेरुत्तरोत्तरभ्रान्तिनिबन्धनेन चमत्कारः ।

‘शिञ्जानैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-  
स्तत्रासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः ।  
तल्लोपायाल्पन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः फाकलोकै-  
रित्यं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिसृग्दृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥’

कचिदन्योन्यविषयभ्रान्तिनिबन्धनेन । यथा—

‘पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः ।  
सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमालं धर्तुमिच्छति ॥’  
‘विस्फूर्तिमत्यां कीर्त्तौ ते विधिवैकुण्ठशंकराः ।  
आरोढुं शयितुं वस्तुमाकाङ्क्षन्ति महीतले ॥’

इत्यत्र भ्रान्तिमदलंकारो व्यङ्ग्यः ।

सादृश्यान्वमूलो सदेहविभ्रमौ ससदेहभ्रान्तिमदलंकारप्रयोजकौ न  
भवतः । यथा—

‘अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी शरासनज्यां विशिगैः सनाथयन् ।  
निमज्जयागास यशांसि संशये सरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि ॥’

१. ‘जताड’ ग. २. ‘शशां करोति’ ग. ३. ‘शशांमोदानुधावतेः’ ग घ.  
‘शशांमोदानुधावते मधुकरनिकरेः’ ट.

‘दामोदरकराघातचूर्णिताशेषवक्षसा ।

दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥’

आद्ये दुर्जयविजयोद्योगसाहसप्रयुक्तः कीर्तिग्रंथसदेहः । द्वितीये  
गाढमर्मप्रहारकृतचन्द्रविभ्रम इति ।

इति भ्रान्तिमत्प्रकरणम् ।

अथोल्लेखालंकारः—

निमित्तभेदादेकस्य वस्तुनो यदनेकधा ।

उल्लेखनमनेकेन तमुल्लेखं प्रचक्षते ॥

यत्र नानाविधधर्मयोग्येकं वस्तु तत्तद्धर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन  
ग्रहीत्रानेकधोल्लेख्यते स उल्लेखः ।

‘कीर्तिगङ्गाहिमक्षमाभृदोज सूर्योदयाचलः ।

शत्रुसेनाविधमन्थाद्रिशुणरत्नैकरोहणः ॥’

इति मालारूपके एकस्य राज्ञो यशस्वित्वादिधर्मयोगरूपनिमित्तभेदात्तुपा-  
राद्रित्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिनिरासायानेकेत्युक्तम् ।  
तत्र ग्रहीतृभेदनिबन्धनं न भवत्यनेकधोल्लेखनमिति नातिव्याप्तिः ।

‘विद्याविक्रमसौन्दर्यतपसां निधिमागतम् ।

पश्यन्ति विबुधाः शूराः स्त्रियो वृद्धाश्च कौतुकात् ॥’ ।

इत्यत्रैकस्य वर्ण्यस्य विद्याद्यनेकधर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन ग्रही-  
त्रोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणायानेकधेत्युक्तम् । तत्र कौतुका-  
त्स्वरूपावलोकनमात्रनिबन्धनं नानेकधोल्लेखनमिति तद्यावृत्तिः । शिञ्जा-  
नैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकैः’ इत्युदाहृतायामनेककर्तृक-

आन्तिपरम्परायां स्तनादीनां मञ्जरीसादृश्यादिनिमित्तभेदादनेकेन चञ्चरी-  
कादिना मञ्जरीत्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणायैकस्य  
वस्तुन इत्युक्तम् ।

‘कीर्ती विस्फूर्तिमत्यां ते मृणालक्षीरशङ्किनः ।

द्वयेऽपि नागास्तन्वन्ति जिहान्तोल्लेखनं मुहुः ॥’

इति आन्तिमदुदाहरणे एकस्या एव कीर्तेरनेकेन कुञ्जरभुजंगरूपेण  
अहीत्रा मृणालक्षीररूपत्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्ति-  
निरासाय निमित्तभेदादित्युक्तम् । तत्र कीर्तिगतं धावत्यमेकमुल्लेख-  
द्वयेऽपि निमित्तम् । यद्यपि गजभुजंगानां स्वस्वप्रियाहारलोभरूपनिमित्त-  
भेदोऽप्यस्ति, तथापि निमित्तभेदादित्यनेनैकनिमित्तविरहो विवक्षित इति  
तद्याहृत्तिः । तस्य संग्राहत्वे निमित्तभेदादिति स्वरूपकथनमात्रम् ।  
एवमपि यदि—

‘कान्त्या चन्द्रं विदुः केचित्सौरभेणाम्बुजं परे ।

दक्त्रं तव वयं द्रूमस्तपसैवयं गतं द्वयम् ॥’

इत्यपह्नवोदाहरणविशेषेऽतिव्याप्तिः शङ्क्या, तदानीमनेकधोल्लेखनं  
निषेधास्पृष्टत्वेन विशेषणीयम् । तत्राद्योल्लेखनद्वयं परमतत्वोपन्यास-  
सामर्थ्याद्गम्यमाननिषेधमिति नातिव्याप्तिः ।

‘स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्गुः फालः शत्रुभिरैक्षि सः ।’

अत्र चानेकधोल्लेखने रुच्यर्थित्वमयादिकं यथायोगं प्रयोजकम् ।  
रुचिरभिरतिः । अर्थित्वं लिप्सा । द्विविधश्चायमुल्लेखः । शुद्धोऽलंका-  
रान्तरसंकीर्णश्च । तत्र शुद्धो यथा—

‘गजरातेति पृथ्वाभिः श्रीकान्त इति यौवैतैः ।

यथास्वितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकम् ॥’

१. ‘स्त्रीभिः व्रायः’ इत्यारभ्य ‘अर्थित्वं लिप्सा’ इत्यन्तः पाठः च. पुस्तके तादृशः.

अत्र यस्तथा भीतं भक्तं गजं त्वरया त्रायते स सोऽयमादिपुरुष इति वृद्धाभिः संसाराद्गीत्या तदभयार्थिनीभिः कृष्णः पुरः प्रविशन् दृष्टः, यस्तथा चञ्चलत्वेन प्रसिद्धाया लक्ष्म्या अपि कामोपचारवैदग्ध्येन नित्य-  
बल्लभः सोऽयं दिव्ययुवेति युवतीभिः सोत्कण्ठाभिर्दृष्टः, बालाभिर्बालस्व-  
भावाद्यथास्थितरूपवेपयुक्तो दृष्ट इति सर्वत्र वस्तुसता नानारूपेणोल्लेखा-  
दयं शुद्धः । यथा वा हर्षचरिते श्रीकण्ठजनपदवर्णने—

‘यस्तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वेश्याभिः, संगीतशा-  
लेति लासकैः, यमनगरमिति शत्रुभिः, चिन्तामणिरित्यर्थिभिः, वीरक्षेत्र-  
मिति शस्त्रोपजीविभिः, गुरुकुलमिति विद्यार्थिभिः, गन्धर्वनगरमिति  
गायकैः, विश्वरुर्मन्दिरमिति विज्ञानिभिः, लाभभूमिरिति वैदेहकैः, श्री-  
धूर्तस्थानमिति वन्दिभिः, साधुसमागम इति सद्भिः, वज्रपञ्जरमिति  
शरणागतैः, विटगोष्ठीति विदग्धैः, सुकृतपरिणाम इति पथिकैः, असु-  
रविवरमिति बाहिकैः, शक्याश्रम इति शमिभिः, अप्सरःपुरमिति का-  
मिभिः, महोत्सवसमाज इति चारणैः, वसुधारेति च विप्रैरगृह्यत ।’

अत्र तपोवनादिभूयिष्ठत्वात्तपोवनाद्युल्लेखः शुद्धः । अत्रैव यमनगर-  
त्वाद्युल्लेखः संकीर्णः । तत्र यदि यमनगरत्वादीनामुपरज्जकतामात्रेणान्व-  
यस्तदा रूपकसंकरः । यदि ताद्रूप्यानुभावगोचरतया, तदा आन्तिमत्सं-  
करः । अयं चोल्लेखो वर्ण्यगुणोत्कर्षख्यापनायाचेतनकर्तृकोऽपि निव-  
ध्यते । यथा तत्रैव हर्षवर्णने—

‘निःस्नेह इति धनैः, अनाश्रयणीय इति दोषैः, निग्रहरुचिरिती-  
न्द्रियैः, दुरुपसर्प इति कलिना, नीरस इति व्यसनैः, भीरुरित्ययशसा,

१. ‘चिन्तामणिभूमिः’ इति हर्षचरिते. २. ‘वणिभिः’ ग. ३. ‘असुरविवरमिति  
वानिकैः’ इति हर्षचरिते वानिकैर्विवरभ्यसनिभिरिति तत्र टीकायाम्.

दुर्ग्रह-वित्तवृत्तिरिति वित्तमुवा, स्त्रीपर इति संरस्वत्या, पण्ड इति पर-  
कलत्रैः, काष्ठासुनिरिति यतिभिः, धूर्त इति वैश्याभिः, विनय इति  
सुहृद्भिः, कर्मकर इति विप्रैः, असहाय इति शत्रुयोधैः, एकमप्यनेकधा  
गृह्यमाणम्’ इति ।

आन्तिमदलंकारादयोऽप्येवमचेतनकर्तृका निबध्यन्ते—

‘भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहेन्दो-

रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ।

दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति

व्याकोशकोक्नदतां दधते नलिन्यः ॥’ इत्यादौ ।

‘मधुलुब्धा मधुकरास्तृपिताश्च चकोरका ।

सुगन्धि कान्तिसंपन्नमनुधावन्ति ते मुखम् ॥’

इत्यत्रोल्लेखो व्यङ्ग्यः । ‘विद्याविक्रमसौन्दर्य’ इति श्लोके विद्यादीनां  
स्वरूपावलीकनकौतुकमात्रे निमित्ततया यदि न विश्रान्तिः, किं तु विद्व-  
च्छाद्युल्लेखदवलोकनकौतुकनिमित्तताया पर्यवसानं तदा तत्राप्युल्लेखन-  
गतानेकधात्वविच्छित्तिविशेषस्य गम्यत्वादुल्लेखालंकारो गम्यः ।

‘परिष्ठादकामुकशुनामेकस्यामेव योषिति ।

कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पनाः ॥’

इत्यत्राप्युल्लेख इष्यत इति लक्षणस्य नातिव्याप्तिः ।

अथापर उल्लेखप्रकारः—

‘गृहीतृभेदाभावेऽपि विषयाश्रयभेदतः ।

एकस्यानेकधोल्लेखमप्युल्लेखं प्रचक्षते ॥’

१. ‘दुर्ग्रहवित्तवृत्ति’ इत्य. २. ‘पण्ड’ इति हर्षचरिते. घण्ट. प्रयननाश्रम  
इति टीका. ३. ‘विनयः’ इत्य.

तत्र विषयभेदादनेकघोल्लेखः, शुद्धः संकीर्णश्च । शुद्धो यथा—

‘अकृशं कुचयोः कृशं वल्लभे विपुलं चक्षुषि विस्तृतं नितम्बे ।  
अधरेऽरुणमाविरस्तु चित्ते करुणाशालिकपालिभागधेयम् ॥’

‘गुरुर्वचसि, पृथुरसि, विशालो मनसि, जनकस्तपसि, सुमित्रस्ते-  
जसि, सुमन्नो रहसि, बुधः सदसि, अर्जुनो यशसि, भीष्मो धनुषि’  
इत्यादौ श्लेषसंकीर्णः ॥

‘हंसमयीव गतिपु, परपुष्टमयीवालापे, चक्रवाकमयीव पतिप्रेमणि,  
प्रावृष्णमयीव पयोधरोन्नतौ, कमलमयीव कोशसंग्रहेपु, कुसुममयीव फल-  
दानेपु’ इत्याद्युत्प्रेक्षासंकीर्णः । पयोधरोन्नतावित्यादौ विषयांशे श्लेषसं-  
कीर्णश्च । ‘युधिष्ठिरः सत्यवचसि’ इत्यादौ रूपकसंकीर्णः ।

‘युधिष्ठिरसमः सत्यवचसि’ इत्यादावुपमासंकीर्ण इत्याद्युत्प्रेषम् ।

अधिकरणभेदेनानेकघोल्लेखो यथा—

‘वर्धिष्णोरुपरि क्षणं रविरमूच्छन्नं बलिध्वंसिनो  
रत्नं मूर्ध्नि ललाटसीम्नि तिलकं कर्णान्तिके वुण्डलम् ।  
अंसे चक्रमुरस्थले मणिवरो नाभौ सरोजासनो  
यस्याद्भौ कटकस्त्रिविक्रमगतेः पायादपायात्स वः ॥’

अत्र रूपकसंकीर्णः । भगवल्ललाटमध्यकर्णान्तादितत्तदवयवामिमुख-  
स्थितग्रहीतृभेदनिमित्तोल्लेखसंकीर्णश्च । एकस्यैव द्रष्टुर्ललाटमध्ये कर्णा-  
न्तिके च रविदर्शनासंभवात् ।

‘यस्य वह्निमयो हृदयेपु, जलमयो लोचनपुरेषु, मारुतमयः श्वसि-  
तेषु, क्षमामयोऽङ्गेषु, आकाशमयः शून्यतासु, पञ्चमहाभूतमयो मूर्तं  
इवाद्दृश्यत निहतप्रतिसामन्तान्तःपुरेषु प्रतापः ।’

अत्र वह्निजलादिशब्दगृहीततापवाष्पादिरूपाणां प्रतापकार्याणां प्रता-  
पस्य चाभेदकथनं हेत्वलंकार इति तत्संकरः । मतान्तरे रूपकसंकरः ।

‘कस्तूरीतिलकान्दि-मालफलके, देव्या मुखाम्भोरुहे  
रोलम्बन्ति, तमाललोलमुकुलोत्तंसन्ति मौलिं प्रति ।  
याः कर्णे विकचोत्पलन्ति, कुचयोर्दशे च कालागुरु स्था-  
स्यास्यन्ति, प्रथयन्तु तास्तव शिवं श्रीकण्ठकण्ठत्विपः ॥’

अत्रोपमासंकीर्णः । केचित्तु तत्तदधिकरणौचित्यात्कस्तूरीतिलकादि-  
तादात्म्यसंभावनायामुपमार्थे विहितोऽपि किबुत्प्रेक्षायां पर्यवस्यतीत्युपमो-  
पक्रमोत्प्रेक्षेयमित्याहुः । तन्मते उत्प्रेक्षासंकीर्णः । एवमलंकारान्तरसंकरोऽप्युच्येयः ।

इत्युल्लेखप्रकरणम् ।

अथापहृतिः—

प्रकृतस्य निपेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनम् ।

साम्यादपहृतिर्वाक्यभेदाभेदवती द्विधा ॥

अन्यत्वकल्पनमात्रं रूपके, विषयनिपेधमात्रं ‘नाहं द्यूती वरतनोर-  
तापोऽतिभास्वर.’ इत्याक्षेपे, उभयमपि साम्यविशेषणरहितम् । न पञ्च-  
विशिखः कामः किं त्वपञ्चशिलीमुखः’ इत्यतिशयोक्तौ चातिव्याप्तमिति  
विशिष्टोपादानम् । न चैवं ‘न पद्म मुखभेदेदम्’ इति तत्त्वाख्यानोप-  
माया विषये पद्मत्वनिपेधस्य मुखत्वप्रकल्पनस्य च सत्त्वादतिव्याप्तिः ।  
प्रकल्पनपदस्यारोपपरत्वात् । ‘निपिध्य विषयं साम्यादन्यारोप.’ इति  
क्त्वाप्रत्ययेन लक्षणं नोक्तम् । वक्ष्यमाणोद्गाहणे आरोपपूर्वकापहृतेऽति-  
व्याप्तिप्रसङ्गात् ।

इयं च साक्षान्निषेधकृन्नादिप्रयोगे परपक्षत्वाद्युपन्यासे निषेधसामर्थ्याद्गम्यत्वे च वाक्यभेदेन प्रवर्तते । विषयासत्यत्वप्रतिपादकच्छब्दानिभकपटव्यानादिशब्दप्रयोगे विषयासत्यत्वपर्यवसायिरूपवपुर्नाममङ्ग्यादिशब्दप्रयोगे च तदभेदेन ।

अत्र वाक्यभेदेऽपहवपूर्वक आरोप आरोपपूर्वकापहवश्चेति द्वैविध्यम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘अवाप्त, प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये  
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।  
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे  
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥’

यथा वा—

‘नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नेमाश्च तारा नवफेनपुञ्जाः ।  
नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नायं कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥’  
पूर्वत्र निखयवापह्वतिरत्र सावयवेति भेदः ।  
‘अङ्क केऽपि शशाङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे  
सारङ्गं कतिचिच्च संजगादिरे भूच्छायमैच्छन्परे ।  
इन्दौ यहलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते  
तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमस युक्षिस्वमाचक्ष्महे ॥’  
इत्यत्राप्यपहवपूर्वक आरोप । अपहवस्तु परपक्षोपन्यासादर्थसिद्धः ।  
‘विकसदमरनारीनेत्रनीलाब्जपण्डा-  
न्यधिवसति सदा यः सयमाध कृतानि ।

न तु रुचिरकलापे वर्तते यो मयूरे

वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं व. ॥'

अत्रारोपपूर्वकोऽपहवः शाब्दः ।

'मन्थानभूमिधरमूलशिलासहस्र-

संघट्टनव्रणकिणः स्फुरतीन्दुमध्ये ।

छाया मृगः शशक इत्यपि पामराणा

लोके गतानुगतिकं प्रथितं प्रवादः ॥'

अत्राप्यारोपपूर्वकोऽपहवः । स च पामरवचनोपन्यासादर्थसिद्धः ।

एतानि वाक्यभेदेनोदाहरणानि । एकवाक्यतायां तु—

'वत सखि कियदेतत्पश्य वैरं सरस्य

प्रियविरहकृदोऽस्मिन्कामिलोके तथा हि ।

उपवनसहकारोद्भासिमृद्गच्छलेन

प्रतिविशिखमनेनोद्भक्तं कालकूटम् ॥'

'अमुष्मिँल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदशः

सरः शर्वश्लुष्टः पृथुजघनभारे निपतितः ।

यद्गङ्गाप्राराणां प्रशमपिशुना नाभिरुहरे

शिला धूमस्त्रेयं परिणमति रोमावलिबपुः ॥'

पूर्वत्र न समृद्गाणि सहकाराणि, अपि तु सकालकूटाः शरा इत्य-  
सत्यत्वाभिधायिच्छलशब्दवशात्प्रतीयते । उत्तरत्र नैव रोमावलिः किं  
चु धूमशिखेत्यसत्यपर्यवसायिणु शब्दबलात्प्रतीयते ।

केचित्तु सादृश्यव्यक्तयेऽपहवदपहवाय सादृश्यमप्यपहुत्यलंकारं  
वदन्ति । यथाहुः—

‘सादृश्यव्यक्तये यत्रापहवोऽसावपहुतिः ।’

अपहवाय सादृश्यं यत्रास्त्येपाप्यपहुतिः ॥’ इति ।

उदाहरन्ति च—

‘आकृष्यादावमन्दग्रहमलकचयं वक्रमासज्य वक्रे

कण्ठे लभः सुकण्ठः प्रसरति कुचयोर्दन्तगाढाङ्गसङ्गः ।

बद्धासक्तिर्नितम्बे पतति चरणयोर्यः स तादृक्प्रियो मे

बाले लज्जा निरस्ता न हि न हि सरले चोलकः किं त्रपाकृत् ॥’ <sup>पति</sup>

अत्रान्वेषितं प्रियमपहुत्य चोलकत्वारोपः । तदर्थं च प्राक् प्रिय-  
चोलसदृशधर्मोपन्यासः । अत्रेदमपहुतिकथनं व्याजोक्त्यलंकारं पृथग-  
नङ्गीकुर्वतामुद्गटादीना मतमनुसृत्य । ये तु उद्भिन्नवस्तुनिगूहनं व्याजो-  
क्तिरिति व्याजोक्त्यलंकारं पृथगिच्छन्ति तेषामिहापि व्याजोक्तिरेव  
नापहुतिरिति रुचकादयः । दण्डी त्वपहुतेः साधर्म्यमूलत्वनियममनादृत्य  
‘किञ्चिदपहुत्य कस्यचित्प्रदर्शनमात्रमपहुतिः’ इति लक्षयित्वोदाजहार—

‘अपहुतिरपहुत्य किञ्चिदन्यार्थसूचनम् ।

न पञ्चेषुः सरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥

चन्दनं चन्द्रिका गन्धो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।

स्वयमग्निमयी सृष्टिः शीता किल परान्प्रति ॥

अमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा मम नो मतः ।

अन्य एवायमर्कात्मा विपनिप्यन्ददीधितिः ॥’

साधर्म्यमूला त्वपहुतिरिति तेन व्याहृता ।

‘त्वदालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते

विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमपि ।’

अथ खिद्यत्पाणिस्त्वरितमपमृज्यैतदपरा ।

करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्ठाच लिखति ॥'

इत्यादावपहुतिध्वनिरुदाहर्तव्यः । अत्र हि चक्रमुर्णलेखनेन नायं शोधा-  
रणः पुरुषः किं तु पुण्डरीकाक्ष इति कयाचिद्व्यञ्जितम् । अन्यां तु  
तस्याप्येतादृशं रूपं न संभवतीत्याशयेन नायं पुण्डरीकाक्षोऽपि किं तु  
मन्मथ इति तदभयमुन्मृज्य पुष्पसायकमकरध्वजलेखनेन व्यञ्जितम् ॥

इत्यपहुतिप्रकरणम् ।

अथोत्प्रेक्षांकारः—

यत्रान्यधर्मसंबन्धादन्यत्वेनोपतर्कितम् ।

प्रकृतं हि भवेत्प्रांशास्तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥

यथा—

'वाल्लेन्दुवक्राण्यविकाशभावाद्भुः पलाशान्यतिलोहितानि ।

सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥'

अत्र प्रकृतानि पलाशकुसुमान्यप्रकृतनखक्षतधर्मवक्रत्वलौहित्यसंब-  
न्धान्नखक्षतत्वेनोपकल्पितानि । तर्कः संभावनामात्रं न त्ववधारणम् ।  
तदीयधर्मो हि तत्तादात्म्यसंभावनामात्रहेतुर्न व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गवद-  
वधारणहेतुः । न चात्रैवशब्दस्य सादृश्यपरत्वमित्युपमाशङ्का कार्या ।  
उपमाया यत्र क्वचित्स्वितैरपि नखक्षतैः सह वक्तुं शक्यतया वसन्तना-  
यकसमागतवनस्थलीसंबन्धित्वविशेषणकरूपनानपेक्षत्वात् । पलाशमुकु-  
लानां नखक्षततादात्म्यसंभावनायामेव तथाविधविशेषणस्योपयुक्तत्वात् ।

एवमन्यत्रापि यत्र यत्राप्रकृततादात्म्यसंभावनोपयुक्तविशेषणकल्पना तत्र सर्वत्राप्युत्प्रेक्षावगन्तव्या । यथा—

‘उवाह या तनुलता भृङ्गालीरोमवल्लरीम् ।

पश्चाद्विमुक्तां वैमल्याद्विम्बितामिव वेणिकाम् ॥’

उपमा यत्र क्वचित्स्थितयापि वेणिकया वक्तुं शक्येति तत्रानुपयुक्ता, वैमल्यात्पुरोभागप्रतिविम्बितत्वरूपविशेषणकल्पना तादात्म्यसंभावनार्था । यत्र तु संभावनोपयुक्तविशेषणकल्पनारहितमुपमानं निवध्यते तत्र परमिवशब्दः सादृश्यपर इत्युपमालंकारः । अमुमेव विभागमभिप्रेत्य चक्रवर्तिनोक्तम् ‘यदायमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति’ इत्यादि । दण्डिनापीवशब्दस्योत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वयुक्तम् ।

‘मन्ये, शङ्के, ध्रुवं, प्रायो, नृनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥’ इति ।

अत्रादिशब्देन तर्कयामि, संभावयामि, जाने, उत्प्रेक्षे, स्यात्, इत्येवमादीनां संग्रहः । अत्र च

‘कस्तूरिकामृगाणामण्डाद्गन्धगुणमखिलमादाय ।

यदि पुनरहं विधिः स्यां खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥’

‘यद्यनुष्णो भवेद्बहिर्यद्यशीतं भवेज्जलम् ।

मन्ये हृदयतो रामस्तदा स्यादप्यसत्यग्राक् ॥’

इत्यादिष्वतिव्याप्तिवारणाय धर्मसंनन्धादित्युक्तम् । तेषु हि ‘यद्यथोक्तौ च कल्पनम्’ इत्यतिशयोक्त्यलंकारविषयेषु, ‘संभावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये’ इति संभावनालंकारविषयेषु वा निर्निमित्तमेव तथा तथोपतर्कणम् । तथापि—

‘सर्वातिशायिसौन्दर्यं शङ्के सत्यवतो मुग्धम् ।

येन सा मृगशावाक्षी सावित्री तरलीकृता ॥’

। इत्यादिष्वतिव्याप्तिः स्यादिति तद्वारणायान्यधर्मसंबन्धादित्युक्तम् ।  
 • तत्र सावित्रीहृदयतरलीभावकारकत्वादिना स्वधर्मेणैव वितर्कणमिति  
 नातिव्याप्तिः । ।

‘विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्ताद्यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।

— शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥’

। इत्यत्रातिव्याप्तिवारणायान्यत्वेनेति विशेषणम् । तत्र ससैन्ये प्रत्यु-  
 द्गन्तर्यन्यत्रापि दृष्टस्याग्रेरजोगमनस्य संबन्धेन निमित्तेन भरतः प्रत्युद्ग-  
 तत्वेन वस्तुसद्रूपेणैवोपतर्कितो न त्वन्यत्वेनेति नातिव्याप्तिः ।

। ‘नरसिंहमहीपाल विदुस्त्वां मकरध्वजम् ।

मार्गणास्तव संजाताः कथं सुमनसोऽन्यथा ॥’

इत्यत्रातिव्याप्तिवारणायोपतर्कितमित्युक्तम् । तत्रानुमानालंकारविषये  
 सुमनोमार्गणत्वेन मन्मथत्वव्याप्तिलिङ्गेन राशि मन्मथत्वमवधृतं न संमा-  
 वनामात्रम् ।

‘इन्दुलिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव

प्रन्थनारुणिमेव विद्रुमलता श्यामेव हेमप्रभा ।

कार्कश्यं कल्या च फोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं

सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः समर्हा इव ॥’

इत्यत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतमित्युक्तम् । तत्र निरतिशयसौन्दर्य-  
 सीतावदनादिसन्निधानेन तद्वदनाद्युपमानेष्वपि निकर्पापादकेन प्रशस्तोप-  
 मानेष्विन्द्रादिष्वप्रकृतेष्वञ्जनलेपादिनिकर्पसभावना क्रियत इति नाति-  
 व्याप्तिः । नन्वेवमपि—

‘असाक्षिक्रमचेष्टितानि निखिलत्रैलोक्यहेलाजय-

महीभूतसुरासुराणि भवतो भूमैः सुता शृण्वती ।

पत्न्यौ द्वेषकपायितेन मनसा स्निग्धा मयि स्यास्यति  
स्त्रीणां प्रेम यदुत्तरोत्तरगुणग्रामस्पृहाचञ्चलम् ॥'

इत्यत्र चाञ्चल्यसहचरितत्वेनान्यत्र दृष्टस्त्रीत्वस्य संबन्धेन निमित्तेन वस्तुतः प्रत्येकस्थिरचित्ता देवी सीता चञ्चलत्वेनोपतर्किता । न च तत्रोत्प्रेक्षालंकारः । रावणकृततदीप्सितसंघटनानुकूलविचारमात्रस्य निवद्धत्वेन विच्छित्तिविशेषाभावात् । न चान्यधर्मसंबन्धादित्यत्र धर्म उपमायामिव सहृदयहृदयाह्लादी विवक्षितः, न तु साधारणधर्ममात्रम् । तथा च नोक्तातिव्याप्तिः । स्त्रीत्वादेश्चाञ्चल्यादिसंभावनामात्रप्रयोजकत्वेऽपि सहृदयहृदयाह्लादिसाधारणधर्माभावेनोपमालंकारप्रयोजकत्वाभावादिति वाच्यम् । तथा सति—

‘स्तनाभिरामस्तवकां नूनं सीतेति वल्लरीम् ।

संभावयन्धुपतिर्धावति सा दिदृक्षया ॥’

इत्यत्रातिव्याप्तेरवारणात् । न चाहार्यत्वं तर्कविशेषणम् । दृष्टत्वाहार्या संभावनेति वाच्यम् । तथा सति ‘शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः’ इति संभावनाया अप्यनाहार्यत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थस्यान्यत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेत्, भैवम् । अन्यत्वेनेत्यस्यान्यत्वेनावगतपरतया तस्यैवाहार्यत्वविशेषणपर्यवसायित्वात् ।

ननु तथापि नैतल्लक्षणम्, अव्याप्तेः । तथा हि । यत्र स्वमात्रधर्मादन्यमात्रधर्माद्वा किंचिदुत्प्रेक्ष्यते तत्रान्यधर्मसंबन्धादिति लक्षणांशाभावादव्याप्तिः । यथा—

‘अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनियम्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥’

‘भूयस्तराणि यदमूनि तमस्विनीपु  
ज्योत्स्नीपु च प्रविरलानि ततः प्रतीमः ।  
संध्यानलेन भृशमम्बरमूपिकाया-  
मावर्तितैरुडुभिरेव कृतोऽयमिन्दुः ॥’

इत्यत्राद्योदाहरणेऽङ्गुलीसदृशीभिर्मरीचिभिः केशसंचयसदृशस्य तिमि-  
रस्य ग्रहणात्स्वमात्रधर्मादेव शशिनश्चुम्बनमुत्प्रेक्षितम् । द्वितीये तारा-  
विरलत्वाविरलत्वरूपेणान्यमात्रधर्मेण चन्द्रस्य संध्यानलमध्यगाम्बर-  
मूपिकावर्तिततारानिकरनिमित्तत्वमुत्प्रेक्षितम् । किं च हेतुफलधर्मस्वरूपो-  
त्प्रेक्षास्वन्यत्वेनेति लक्षणांशाभावादव्याप्तिः । यथा—

‘सैषा स्वली यत्र विचिन्वता त्वां अष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।  
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविच्छेपदुःसादिव बद्धमौनम् ॥’

इति हेतुत्प्रेक्षोदाहरणे नूपुरगतेन दुःखिसाधारणेन मौनित्वेन निमि-  
त्तेन नूपुरे तद्वेतुभूतदुःखमेव धर्मतयोत्प्रेक्ष्यते, न तु दुःखितादात्म्यम्,  
दुःखशब्दस्योपरि तुमुनाद्यश्रवणात् । एवम्—

‘चोत्स्य यद्गीतिपलायितस्य भालत्वचं कण्ठमिनो वनान्ताः ।  
अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यपाटयन्द्रष्टुमिवाक्षराणि ॥’

इति पलोत्प्रेक्षोदाहरणे द्रुमगतेन ललाटाक्षरदर्शनप्रवृत्तपुरपसाधारणेन  
ललाटपाटनेन निमित्तेन द्रुमाणां तत्फलं ललाटाक्षरदर्शनमुद्देश्यमिति  
धर्मतयोत्प्रेक्ष्यते न तु ललाटाक्षरदर्शनप्रवृत्तधर्मितादात्म्यम्, द्रष्टुमित्यस्य  
धर्मिपर्यन्तत्वाभावात् । तथा—

‘पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनम् ।  
तदादाय करैरिन्दुर्गिष्णीव दिगङ्गना ॥’

इति धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणे समुद्रस्य चन्दनधर्पणशिलामान्तस्थानीये

तटे हस्तस्थानीयतरङ्गाग्रैः फेनचन्दनपेपकत्वेन शशाङ्कस्य करैर्दिगङ्गना-  
दिधवलीकरणेन च प्रतीयमानेन निमित्तेन तत्कर्तृकं पेपणलेपनमात्र-  
मुत्प्रेक्ष्यते, न तु तयोः पेपणलेपनकर्तृतादात्म्यम् । पिनष्टि लिम्पतीत्या-  
ख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेऽपि 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति न्यायेन कर्तुः  
प्रधानभूतक्रियोपसर्जनस्थान्यत्रान्ययासंभवात् । अत एव 'लिम्पतीव  
'तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं नभः' इत्युत्प्रेक्षामुदाहृतवता दण्डिनोक्तोदा-  
हरणयोरिवशब्दश्रवणाह्लेपनवर्षणकर्तृभ्यां तमोनभसोरुपनामाशङ्क्य—

'कर्ता यद्युपमानं स्यान्व्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।

स्वक्रियासाधने व्यग्रो नालमन्यद्यपेक्षितुम् ॥'

इति दूषितम् ।

'वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।'

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥'

इत्यत्र निरतिशयलावण्यशालिजङ्घासृष्ट्यनुमितेन निःशेषलावण्यको-  
शव्ययेन निमित्तेन विधातुः शेषाङ्गनिर्माणोपयुक्तलावण्योत्पादने यत्न-  
मात्रमुत्प्रेक्ष्यते, न तु तथामृतयत्नवत्तादात्म्यमिति स्पष्टमेव ।

अपि चाप्रकृतधर्मिकोत्प्रेक्षायां प्रकृतमित्यंशाभावादव्याप्तिः । यथा—

'हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।

कृतमध्यत्रिलं विलोक्यते घृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥'

अत्र कृतमध्यविलमिति पदार्थहेतुरुकाव्यलिङ्गापेक्षयातिशयोक्त्या  
कृतमध्यरन्ध्राकाशनैल्यत्वेनाध्यवसितो यः कलङ्कस्तद्वत्त्वेन निमित्तेन  
कलङ्काध्यवसितघृतमध्यरन्ध्राकाशनैल्यत्वनिमित्तोत्प्रेक्षितं 'कृतमध्यविल-  
त्वेन निमित्तेन वा चन्द्रमण्डलं दमयन्तीवदननिर्माणाय हृतसारत्वेनो-

त्प्रेक्षितम्, नतु प्रकृतं दमयन्तीवदनेवोक्तप्रकाराहृतैन्दवसारांशनिर्मितत्वेनोत्प्रेक्षितम् । 'यद्दालेन्दुकलोच्चयादुपचितैः, सौररिवोत्पादितं तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं, भूयोऽपि तस्या मुखम् ।' इत्यत्रेव तथाशब्दान्वयाभावात् । ननु यथा शब्दतोऽन्वयालाभेऽपि 'ब्राह्मणशतं भोज्यता'मित्यत्र प्रधानमतिलङ्घ्योपसर्जने क्रियान्वयपर्यवसानम्, संख्याया भोजनान्वयायोग्यत्वात्, तथेहापि प्रधानमिन्दुमण्डलमतिलङ्घ्योपसर्जने दमयन्तीवदने इन्दुमण्डलाहृतसारांशनिर्मितत्वोत्प्रेक्षापर्यवसानं स्यात्, अप्रकृतस्यावर्णनीयत्वादिति चेत्, न । अप्रकृतवर्णनस्याप्यप्रस्तुतप्रशंसारूपेण प्रकृतातिशयाधानार्थतयान्वेतुं योग्यत्वात् । नच वाच्यं 'इन्दुर्लिप्त इव' इत्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणान्तर इवात्रापि संभावनामात्रमेव नोत्प्रेक्षेति । तत्र सहृदयहृदयाहादिनिमित्ताभावेनोत्प्रेक्षासामग्रीपरिपूर्त्यभावानुत्प्रेक्षाया असंभवेऽप्यत्र तत्समवादप्रस्तुतप्रशंसया सकरोपपत्तेः । तस्मादव्याप्तत्वाच्चेदं लक्षणं युक्तमिति चेत्—

अत्र धूमः । न तावत् 'हतसारम्' इत्यादावव्याप्तिः । प्रकृतशब्दस्य विषयत्वाभिमतमात्रपरत्वात् । न चैवं 'इन्दुर्लिप्त इव' इत्यादावतिव्याप्तिः । तत्र सीतावदनसंनिधाने वस्तुतोऽन्यधर्मत्वे सत्यपीन्दुगताङ्गनलिप्तत्वसंभावनायामन्यधर्मत्वस्याप्रयोजकत्वात्, धर्मस्य सहृदयहृदयाहादिनो विवक्षितत्वाद्वा । अन्यत्वेनेत्यस्यान्येन प्रकारेणेत्यर्थे इति न हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षास्वव्याप्तिः । यत्र धर्मिणि धर्म्यन्तरं, तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते तत्र धर्म्यन्तरमन्यः प्रकारः । यत्र तु कश्चिद्धर्म एव किञ्चित्प्रति हेतुतया फलतया स्वरूपेण चोत्प्रेक्ष्यते तत्र स एव धर्मोऽन्यः प्रकार इति सर्वत्राप्यनुगतेः । यद्वा हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेऽप्यपि तादात्म्येनेवोत्प्रेक्षा । तथा हि । 'सिपा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्', 'चोलस्य यद्गी-

तिपलायितस्य' इत्यादिहेतुफलोत्प्रेक्षोदाहरणयोस्तावद्विश्लेषदुःखललाटाक्ष-  
रदर्शनादिधर्मो हेतुतया फलतया वा नोत्प्रेक्ष्यते । किं तु नूपुरयुगादि-  
धर्मिकं यन्निश्चलत्वकण्टकसंश्लेषादिनिमित्तकं मौनव्यापाटनादिकं तदेव  
दुःखहेतुकमौनललाटाक्षरदर्शनार्थव्यापाटनादितादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते । अ-  
वश्यं च द्विविधस्यापि मौनादेस्तादात्म्येनाध्यवसाय आस्थेयः । अन्यथा  
निश्चलत्वादिहेतुके स्वाभाविकमौनादौ दुःखादेर्हेतुत्वादिनोत्प्रेक्षणमसम-  
ञ्जसं स्यात् । अङ्गीकृतश्च 'सैषा स्थली' इत्यादौ दुःखादिर्धर्म एव मौना-  
दिहेतुतया नूपुरादिगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति वदताप्यलंकारसर्वस्वकृता द्विवि-  
धस्य मौनादेरभेदाध्यवसायः । 'हेतूत्प्रेक्षायां यस्य प्रकृतसंबन्धिनो धर्मस्य  
हेतुरुत्प्रेक्ष्यते स धर्मोऽध्यवसायवशादभिन्न उत्प्रेक्षानिमित्तत्वेनाश्रीयते'  
इत्यादितद्वचनात् । आवश्यकं चान्यत्रापि कचित्कचिद्धेतूत्प्रेक्षोदाहरणे  
निमित्तांशे तादात्म्याध्यवसायाश्रयणम् । यथा—

'उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-

.. .. मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्रकान्त्येति हर्षा-

। . . . . लुग्रा मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥'

- अत्र हेतुतया हर्षोत्प्रेक्षां प्रति तत्फलत्वाभिमतं पादयोः पद्मलक्ष्म्या  
लग्नं निमित्तं वाच्यम्, तच्च सर्वथैवासिद्धम् । अतस्तत्र पादयोर्यः  
स्वाभाविकशोभासंबन्धः स एव पद्मलक्ष्मीलभत्वेनाध्यवसितो निमित्त-  
मिति समर्थनीयम् । एवं निमित्तांशे तादात्म्याध्यवसानावश्यकत्वात् तत्रै-  
वोत्प्रेक्षाविश्रान्तिरस्तु । नच तत्र निमित्तान्तरमन्वेष्यं स्यादिति वाच्यम् ।  
निश्चलत्वहेतुकमौनस्य दुःखहेतुमौनत्वेनोत्प्रेक्षायां चरणारविन्द्रविश्लेष-

कालभवत्वं निमित्तं कण्ठकसंश्लेषहेतुकव्यापाटनस्य ललाटलिपिदर्शनार्थ-  
व्यापाटनत्वेनोत्प्रेक्षायां महाराजोऽप्येवं कष्टमनुभवति, इतः परमपि किय-  
दनुभाव्यमनेनेति जिज्ञासोत्थापकपलायनकालभवत्वमित्यादेः स्पष्टत्वात् ।

अयमेव पक्षो दण्डिनोऽभिमतः । यदाह—

‘अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥

मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्तण्डगृह्याणि पद्मान्युद्धर्तुमुद्यतः ॥

स्नातुं पातुं विसान्यतुं करिणो जलगाहनम् ।

तद्वैरनिष्कयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥’ इति ।

अत्र संतापनिवृत्त्यर्थत्वेनान्यथैव स्थिता करिणश्चेतनस्य जलगाहन-  
रूपा वृत्तिरन्यथा तद्वैरनिष्कयार्थजलावगाहनत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति स्वकृत-  
लक्षणानुसारेणैव योजितम् ।

काव्यप्रकाशिकाकारस्याप्ययमेव पक्षोऽभिमतः । तेन हि ‘संभावन-  
मथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य संभवेन यत्’ इत्युपमानोपमेयस्य तादात्म्यसम्भावन-  
मुत्प्रेक्षालक्षणमभिधाय ‘उन्मेषं यो मम न सहत’ इति तत्रोदाहरणं  
कृतम् । ततश्च स्वकृतलक्षणानुरोधेन स्वाभाविकी पादशोभैव स्ववैरिज्य-  
प्रभवहर्षलज्जपद्मलक्ष्मीत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यभिमतमिति स्फुटमेव ।

तथा ‘पिनष्टीन तरङ्गाभ्रैः’ इत्यादिधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेन्यपि  
प्रेरणादिरेव पेपणादिरूपत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । न च प्रेरणादेर्विषयस्यानुपादानं  
दोषः । अतिशयोक्तानिव तदुपपत्तेः । उत्प्रेक्षाया अध्यवसायधर्मत्वात्  
तत्र विषयनिर्गणस्योचितत्वाच्च । न च प्रेरणादेर्विषयत्वेन निनिघन्ता-

भावे निमित्तान्तरमन्वेप्यं स्यादिति वाच्यम् । प्रेरणस्य पेपणरूपतयो-  
त्प्रेक्षायां प्रान्तगतफेनचन्दनपुञ्जीमवनं निमित्तम् । करव्यापनस्य दिग्-  
ङ्गनालेपनत्वेनोत्प्रेक्षायां तद्ववलीकरणं निमित्तमिति निमित्तान्तरस्य जाग-  
रूकत्वात् ।

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्पतीवाञ्जनं नमः’ इत्यादौ व्यापनादिलेप-  
नादिरूपतया सम्भावितमिति वदता काव्यप्रकाशिकाकारेणापि धर्म-  
स्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेपु तादात्म्योत्प्रेक्षणपक्ष एवाश्रितः ।

एवं ‘चुम्बतीव रजनीमुखं शशी’त्यादावपि रजन्या वदनत्वेनाध्यव-  
सितं यदारम्भाख्यं मुखं तस्य शशिनश्च संबन्धश्चुम्बनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ।  
‘वृत्तानुपूर्वे च’ इत्यत्रायत्नपूर्वके शेषाङ्गनिमणि यत्नपूर्वकत्वतादात्म्यो-  
त्प्रेक्षेत्याद्यहम् ।

अन्यधर्मोऽनुगामितयैव न विवक्षितः, किं तूपमायां साधारणधर्म  
इव बिम्बप्रतिबिम्बभावादिभिः सर्वैरपि प्रकारैर्विवक्षितः ।

तथा च यथा—

‘आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।

सुजातपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पल्लविता लतेव ॥’

इत्यत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावकृताभेदाध्यवसायेन ।

‘तारुण्यकुञ्जरारूढां विलासकंमलाकुलम् ।

मूर्तामिव मनोजस्य त्रैलोक्यविजयश्रियम् ॥’

इत्यत्र समासभेदाश्रयणकृताभेदाध्यवसायेन च धर्मस्य प्रकृताप्रकृत-  
साधारण्यादन्यधर्मसंबन्धः । तथा—‘अङ्गुलीभिरिव’ इत्यत्रान्वयभेद-  
कृताभेदाध्यवसायेन धर्मस्य प्रकृताप्रकृतसाधारण्यादन्यधर्मसंबन्धः

सुसंपाद इति न तत्राव्याप्तिः । नापि 'भूयस्तराणि' इत्यत्राव्याप्तिः । तत्रोपात्तधर्माक्षिप्तधर्मान्तरसंबन्धस्य निमित्तत्वात् । तत्र हि चन्द्ररूपविषयगतसंध्यानलमध्यगान्धरमृषिकावर्तिततारानिकरनिर्मितत्वोत्प्रेक्षायां तारागतेन तत्तद्वात्रिषु विरलत्वाविरलत्वरूपेणोपात्तधर्मेण निमित्तेन धर्मस्य चन्द्रगतस्य तद्विरलत्वाविरलत्वानुविधायिवृद्धिद्वासशालित्वस्याक्षेपः ।

अयं चापरोऽपि विशेषः । अन्यधर्मसंबन्धादित्यन्यपदार्थो धर्म्युत्प्रेक्षासु विषयेव, 'धर्मोत्प्रेक्षासु तु विषयिणो धर्मस्याश्रयः । एवं स्थिते यत्रानुपातो निमित्तमूतो धर्मस्तत्र सर्वत्रापि यो धर्मोऽन्यपदार्थस्य विषयस्य च संबन्धितया संभावनापदवीमारोहति तथाभूतोऽन्वेप्यः । तत्र 'वर्षतीवाञ्जनं नमः' इत्यत्र नमोगतत्वेन वर्षणक्रियोत्प्रेक्षापक्षे नभसो भूपर्यन्तर्गामिनीलिमव्याप्तत्वमञ्जनवर्षुकसाधारणनिमित्तम् । तमसो व्यापने नमः कर्तृकाञ्जनवर्षणक्रियात्वोत्प्रेक्षेति पक्षे तु सकलवस्तुसान्द्रमलिनीकरणादि । एवं 'वैलेव रागसागरस्य' इत्यादौ संक्षोभकारित्वादि गम्यं निमित्तमूहनीयम् । यत्र तु निमित्ततया धर्मस्योपादाने सत्यपि तत्संबन्धो विषयस्यान्यपदार्थस्य वाङ्मसा न प्रतीयते, तत्र क्वचिन्निमित्तभूतधर्मादन्यस्य कस्यचिद्धर्मस्य तत्ताद्रूप्यसंपादनेन तत्संबन्धः समर्थनीयः । क्वचिद्विषयस्य चान्यपदार्थस्य वा तद्धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनेन, क्वचिन्मिलितेन तेनोगयेन, क्वचिदुपात्तधर्मवृत्तधर्मान्तराक्षेपेण । तत्र धर्मान्तरस्य निमित्तताद्रूप्यसंपादनमुपमायां धर्मस्य संपादनमिव त्रिम्बप्रतिबिम्बभासादिभिः प्रकारैरेव मदर्शिताः ।

एवं विषयस्यान्यपदार्थस्य वा धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनं श्लेषादिभक्त्या । तत्र विषयस्य श्लेषेण धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनं यथा—

‘अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे भृगुमेहान्यत्कुचशैलशीली ।

नानारदाहादि मुखं श्रितोरूर्यासो महाभारतसर्गयोग्यः ॥’

अत्र भृग्वादिमुनिरूपविषयगतदमयन्तीगोचरमोहोत्प्रेक्षायां यदेव  
तत्कुचपरिशीलनादि निमित्तं न तद्विषयगतं किं तु तटादिगतम् । तस्य  
भृग्वादिशब्दश्लेषेण विषयगततानिर्वाहः । अपहृत्या यथा—

‘किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः ।

दग्धां दग्धामरण्यानीं पश्यतीव विभावसुः ॥’

अत्र दावानलरूपविषयगतदग्धादग्धवनप्रदेशदर्शनक्रियोत्प्रेक्षायां तरु-  
समारोहणं निमित्तम् । तदपि न विषयगतं किं तु किंशुकपुष्पगतम् ।  
तत्रापि यद्यपि मुख्यं समारोहणं नास्ति तथापि तदीयं तरुसमाश्रयणमेव  
तदारोहणत्वेनाध्यवसितम्, ततश्च तत्रापहृत्या विषयस्य किंशुकपुष्पता-  
द्रूप्यसंपादनेन धर्मसंबन्धनिर्वाहः ।

१. नैपथे सप्तमे सगे दमयन्तीवर्णनमिदम्, तत्र ‘अस्यामिति । अह अस्या  
व्यासादिमुनीनामपि मोहं कहे तर्कयामि । मुनयोऽप्येतामाभिलषति । अथ च  
जितेन्द्रियाणामप्यस्यां निपथे मोह मदनविकार तर्कयामि । तेऽप्यनया मोहिता इत्यर्थः ।  
यस्मात् महान् अतितापसो भृगुः कुचशैलशीली कुचपर्वतसेवी । मुनीनां पर्वताश्रयत्वात्  
पर्वतबुद्ध्या स्तनावाश्रयति । अथ च कामपीडितत्वाद्दत्तुच्चावेतत्कुचो मर्दयितुमिच्छति ।  
अथ च भृगुरत्यः पर्वताश्रयेण वर्तते । कुचयोः पार्श्वभागोऽतटतुल्य इत्यर्थः । शीलमेव  
शीलं कुचयोः शैलं स्वभावं शीलयति अभ्यस्यति, परमयापि कुचस्वभावो नायातीत्यर्थः ।  
मुखं नारदमारुहादयतीति नारदाहादि, न नारदाहादि अनारदाहादि, एवंविधं न भवति,  
किं तु नारदाहाद्येव । गानकलाभ्यासार्थं नारदो मुपलतेवां करोतीत्यर्थः । मदनपीडि-  
तरुवाडुन्मुगं चुम्बनाभिलाषिणं नारदमानन्दयतीत्यर्थः । मुखं नानाविधैर्द्विशतसंख्याकै  
रद्रेन्दैरानन्दयत्यतिसुन्दरमित्यर्थः । महाभारतस्य सगे निर्माणे योग्यः समर्थो व्यासः  
श्रिनावूरु येनैवंविधः । कदलीस्तम्भच्छायतुभ्या एतदूरु आश्रित्य तिष्ठति । अथ च  
कामपीडितत्वादेतदूरु समाश्रित्य वर्तते इत्यर्थः । मरुती मा दीप्तिर्वस । रतं मुरतं  
तस्य सगो निर्माणं तत्र योग्यस्ततः कर्मधारय इति वा । एवविधो व्यासो निष्कारः  
श्रिनावूरु येन । अतिविशालावूरु इति भावः ॥’ इति टीका.

अन्यपदार्थस्य श्लेषेण धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनं यथा—

‘अस्या दोहदशालिन्या मुखमापाण्डुरप्रभम् ।  
सत्यं राजेति मन्येऽद्य यद्भुवं भोक्तुमिच्छति ॥’

अत्र मुखस्य चन्द्रत्वोत्प्रेक्षायां भुवं भोक्तुमभिलाषो निमित्तम्, तद्वि-  
पयगतमपि नान्यपदार्थभूतचन्द्रगतम् । अतस्तत्र राजशब्दश्लेषेण चन्द्रस्य  
धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनेन धर्मस्य तदीयतानिर्वाहः ।

धर्मान्तरस्य निमित्तधर्मताद्रूप्यसंपादनं विषयस्य तद्धर्माश्रयताद्रूप्य-  
संपादनं चैत्युभयमेलनं यथा—

‘आकृष्टिवेगविवलद्भुजगेन्द्रभोग-  
निर्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशोः ।  
मन्थव्यथान्युपशमार्थमिवाशु यस्य  
मन्दाकिनी चिरमचेष्टत पादमूले ॥’

अत्र मन्दाकिनीरूपविषयगतपयोधिमन्थव्यथान्युपशमरूपफलोत्प्रेक्षायां  
यन्निमित्तं चरणमूले वेष्टनं तत्तादात्म्यसंपादनं पर्यन्तवेष्टनस्य श्लेषेण विषयस्य  
यथाद्रूप्यसंपादनमपहुत्या वेति मिलितेनोभयेन विषयस्थान्यधर्मसंबन्ध-  
निर्वाहः । उपात्तधर्मेण धर्मान्तराक्षेपस्तु दर्शित एव । तस्मादन्यधर्मसंब-  
न्धादित्येतदपि सर्वोत्प्रेक्षानुगतमिति न क्षाप्यव्याप्तमिति सर्वं समञ्जसम् ।

अलंकारसर्वस्वरूपकृत्यमस्य विभागः प्रदर्शितः । वाच्या प्रतीयमाना  
चेति तावदुत्प्रेक्षा द्विविधा । इवादिप्रयोगे वाच्या, तदप्रयोगे प्रतीय-  
माना । तत्र वाच्या जातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रवृत्तानामध्यवसेयत्वेन  
चतुर्विधा । तेषां च प्रत्येकं भावामावामिमानरूपतया द्वैविध्येनाष्ट-  
विधा । तेषु निमित्तगुणक्रियारूपत्वेन षोडशभेदाः । निमित्तस्य पुनर-

पादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशत्प्रकाराः । तेषु पुनः प्रत्येकं स्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षारूपत्वेन पण्णवतिभेदाः । तत्र द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेवेति हेतुफलोत्प्रेक्षास्ततोऽपि विपातनीयाः । ततः षोडशभेदा न्यूनाः । जात्यादीनामपि हेतुफलोत्प्रेक्षयोर्निमित्तस्यानुपादानं न संभवति ततश्चतुर्विंशतिभेदा न्यूनाः । तथा च स्वरूपोत्प्रेक्षावैकल्येन द्वात्रिंशद्भेदा, हेतुफलोत्प्रेक्षे प्रत्येकं द्वादशभेदे, इति पञ्चपञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षा । प्रतीयमानोत्प्रेक्षायामप्येवमेव गणना । तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायामपि निमित्तानुपादानं न संभवतीति भेदः । ततश्च तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा षोडशभेदा, हेतुफलोत्प्रेक्षे पूर्ववद्द्वादशभेदे इति चत्वारिंशद्भेदा गम्योत्प्रेक्षा । एवमेव मिलित्वा पण्णवतिभेदोत्प्रेक्षेति ।

विद्यानाथेन पुनर्द्रव्यस्य हेतुफलोत्प्रेक्षणमप्यङ्गीकृत्यानुपात्तनिमित्तेषु गम्यस्य निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वेन भेदगणनमजातपुत्रनामकरणकल्पं न चारुत्वावहमिति तदनादृत्यान्यथा विभागो दर्शितः । वाच्यायां स्वरूपोत्प्रेक्षा चतुर्विंशतिभेदा, अनुपात्तनिमित्तायां गुणक्रियारूपभेदगणनाभावेन भेदाष्टकद्वासात् । हेतुफलोत्प्रेक्षे प्रत्येकं षोडशविधे । द्रव्योत्प्रेक्षागोचराणां भावाभावाभिमानेन गुणक्रियानिमित्तत्वेन चतुर्णां भेदानामाधिक्यात् । एवं षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षा । प्रतीयमानार्या पुनः स्वरूपोत्प्रेक्षापि षोडशप्रकारा । तत्र निमित्तानुपादानासंभवेन तन्निवन्धनभेदाष्टकद्वासात् । ततश्चाष्टचत्वारिंशद्भेदा, प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एवं मिलित्वा चतुरशरशतभेदोत्प्रेक्षेति ।

अथोदाहरणानि दिङ्मात्रेण प्रदर्श्यन्ते । उपात्तगुणनिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘स वः पायादिन्दुर्नवविसलत्ताकोटिकुटिलः

स्मरारेयो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशो भाति निहितः ।

सवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा  
कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव ॥'

। अत्राङ्कुरशब्दस्य जातिशब्दत्वाज्जातिरूपेक्ष्यते । उपात्तः कौटिल्य-  
गुणो निमित्तम् । एवमुपात्तक्रियानिमित्तापि जातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाह-  
र्तव्या । उपात्तक्रियानिमित्तगुणभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘निवेशितं यावकरागदीप्तये लभं तदीयाधरसीम्नि सिक्रयंकम् । व<sup>१</sup>  
रराज तत्रैव निनस्तुमुत्सुकं मधूनि निर्घूय सुधासधर्मिणि ॥’

अत्रौत्सुक्यं गुण उत्प्रेक्ष्यते । उपात्ता लगनक्रिया निमित्तम् । एव-  
मुपात्तगुणनिमित्तापि गुणभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर्तव्या । उपात्तगुणनिमि-  
त्तक्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘अथ सांध्यसान्द्रकिरणारुणितं हरिहेतिदूति मिथुनं पततो । इ  
पृथगुत्पपात विरहार्तिगल्दृदयसुतासृगनुलिप्तमिव ॥’

अत्र रुधिरानुलेपनक्रियोत्प्रेक्ष्यते । उपात्त आरुग्णगुणो निमित्तम् ।  
एवमुपात्तक्रियानिमित्तापि क्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर्तव्या । उपात्तक्रि-  
यानिमित्तद्रव्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘एकैकमुद्रतगुणं च्युतदूपणं च  
हित्वान्यमन्यमुपगम्य परित्यजन्ती ।  
एतां जगाद् जगदर्चितपादपद्मा  
पद्मामिनाच्युतमुजान्तरविच्युतां सा ॥’

अत्र पद्माया एकतया द्रव्यत्वाद्द्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते । उपात्ता उपगम्यपरि-  
त्यजनक्रिया निमित्तम् । एवमुपात्तगुणनिमित्तद्रव्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाह-

र्तव्या । एवं भावाभिमानेषु जात्यादिषूपात्तनिमित्ता अष्टौ भेदाः संपन्नाः ।  
अनुपात्तनिमित्तजातभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘वर्षातपानावरणं चिराय काष्ठौघमालम्ब्य समुक्षितेषु ।

वाँलेषु ताराकवकेष्विवैकं विक्रस्वरीभूतमवैमि चन्द्रम् ॥’

अत्र कैवकजातिरुत्प्रेक्ष्यते । अनुपात्तो घावस्यवर्तुलत्वादिर्गुणो नि-  
मित्तम् । अनुपात्तनिमित्तगुणभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘अयमाभाति राजेन्द्रो विजिताखिलशात्रवः ।

अनुजीविषु सर्वेषु प्रसाद इव मूर्तिमान् ॥’

अत्र प्रसादो गुण उत्प्रेक्ष्यते । अनुपात्तो बहुप्रदत्वसुखनिपेयत्वादिः  
निमित्तक्रियाभावोत्प्रेक्षा यथा—

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥’

अत्र क्रियोत्प्रेक्ष्यते । अनुपात्तं व्यापनादि निमित्तम् । अनुपात्त-  
निमित्तद्रव्यभावोत्प्रेक्षा यथा—

‘देहस्थां दर्पणे यस्य पश्यति प्रतिमामुमा ।

अन्यार्धाभ्यामिवोत्पन्नमर्धनारीश्वरान्तरम् ॥’

अत्रार्धान्तरोत्पन्नार्धनारीश्वरान्तरद्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते । प्रतिबिम्बव्यत्यस्त-  
भागस्त्रीपुरुषाकारशालित्वमनुपात्तं निमित्तम् । अर्धनारीश्वरान्तरोत्प्रेक्षा-  
यामपि वस्तुतोऽर्धनारीश्वरस्यैकत्वाद्द्रव्योत्प्रेक्षात्वमविरुद्धम् । यथा वा—

‘विल्लास जलाशयोदरे कचन द्यौरनुबिम्बितेव या ।

परिखा फपटस्फुटस्फुरत्प्रतिनिम्बानवलम्बिताम्बुनि ॥’

अत्र देवपुरीद्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते । सौमग्यातिशयः कुण्डिनपुरीगतोऽनु-

पात्तो निमित्तम् । एवं चतुर्विधानुपात्तनिमित्तोदाहृता । अस्यां निमित्तस्य गुणक्रियारूपभेदमालोच्याष्टविधत्वमूहनीयम् । एवं जात्याद्युत्प्रेक्षा भावाभिमानवत्यः षोडश संपन्नाः ।

अथ वा विद्यानाथोक्तप्रकारेणानुपात्तनिमित्तगुणक्रियाभेदो न चिन्तनीयः । अनुपात्ते निमित्ते तद्व्यवस्थायामसंभवात् । यथा—‘विल्लास जलाशयोदरे’ इत्यत्र निरतिशयसौभाग्यवत्त्वं गुणो निमित्तमित्यपि वक्तुं शक्यम् । निरतिशयसौभाग्यभागित्वं क्रियानिमित्तमित्यपि । अतो द्वादशैव भेदाः । अथाभावाभिमानवत्यः स्वरूपोत्प्रेक्षाः ।

उपात्तगुणनिमित्तजातिगुणक्रियाणामभावोत्प्रेक्षा यथा—

‘अकुङ्कुमक्षोदमिवाङ्गमेतदभावकारुण्यमिवाधरं ते ।

अनङ्गनोल्लेखमिवाक्षियुगलं स्वाभाविकैरेव गुणैरुदीक्षे ॥’

अत्र कुङ्कुमरजोयावकरागाङ्गनोल्लेखनरूपाणां जातिगुणक्रियाणामभावा उत्प्रेक्ष्यन्ते । उपात्ताः स्वाभाविकगौरारुणनीलवर्णा निमित्तम् । एतासु क्रियानिमित्तमप्युदाहार्यम् । उपात्तक्रियानिमित्तद्रव्याभावोत्प्रेक्षा यथा—

‘भुवि त्वन्मुखमालोक्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ।

अचन्द्रामिव पश्यामि दिवं शोभाविवर्जनात् ॥’

अत्र चन्द्रस्य द्रव्यस्वाभाव उत्प्रेक्ष्यते । उपात्ता वर्जनक्रिया निमित्तम् । एवमुपात्तगुणनिमित्तापि द्रव्याभावोत्प्रेक्षोदाहार्याः । एतावेव श्लोकौ ‘इदं विनालाक्षि विभावयामि’ ‘पद्मीममृतान्यसाम्’ इति चतुर्थपादयोः पाठेऽनुपात्तनिमित्तजात्याद्यभावोत्प्रेक्षोदाहरणे । एवमभावाभिमानवत्योऽपि स्वरूपोत्प्रेक्षाः पूर्वोक्तरीत्या षोडश द्वादश वेति द्वात्रिंशच्चतुर्विंशतिर्वा स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदाः प्रदर्शितप्रायाः ।

एतासु विपयिणः क्वचित्तादात्म्येनाध्यवसायः । यथा—‘स वः  
पायादिन्दुः’ इत्यत्र । क्वचित्तु संसर्गितया यथा—‘निवेशितं यावकराग-  
दीप्तये’ इत्यत्रौत्सुक्यस्येत्ययमपि भेदो बोद्धव्यः ।

अथ हेतूत्प्रेक्षा । उपात्तगुणनिमित्ता जातिहेतूत्प्रेक्षा यथा—

‘तनुरेणशावकदृशस्तनीयसी शनकैरवाप शरकाण्डपाण्डुताम् ।

उदरान्तरस्थितिमुपेयुषो हरेः करपाञ्चजन्यकिरणैरिवोद्गतैः ॥’

अत्र किरणजातिः पाण्डिमानं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । स एव  
पाण्डिमा निमित्तम् । एवं क्रियानिमित्तापि जातिहेतूत्प्रेक्षोहनीया ।  
क्रियानिमित्ता गुणहेतूत्प्रेक्षा यथा—

‘वेदतो बहुशैबलक्षतां घृतरुद्राक्षमधुमते स्वगः । २-५

स नलस्य करं ययौ पुनः सरसः कोकनदभ्रमादिव ॥’

अत्र नलकरप्राप्तिक्रियां प्रति कोकनदभ्रमो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । सेव  
प्राप्तिक्रिया निमित्तम् । उत्तरत्रापि हेतूत्प्रेक्षायां सर्वत्र फलमेव निमि-  
त्तम् । एवं गुणनिमित्तापि गुणहेतूत्प्रेक्षा द्रष्टव्या । गुणनिमित्ता क्रिया-  
हेतूत्प्रेक्षा यथा—

‘विवस्वता नायिपतेव मिश्राः स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्त्रेनेद्रमान्व्यं म्लु नान्व्यकारैः ॥’

अत्रान्व्यगुणं प्रति ग्यनक्रिया हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । एवं क्रियानिमि-  
त्तापि क्रियाहेतूत्प्रेक्षोदाहार्या । क्रियानिमित्ता द्रव्यहेतूत्प्रेक्षा यथा—

‘हृदयं परिपूतमेव नित्यं विदुषस्तस्य विशुद्धकर्ममात्रः ।

विद्वापगमेव विधर्मैः प्रवदन्त्या वसतोऽन्तरद्विषमात् ॥’

अत्र पवनक्रियां प्रति गद्गाद्रव्यं हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । एवं गुणनिमि-  
त्तापि हेतूत्प्रेक्षोदाहार्या । इत्थं भागभिमानवन्द्यो हेतूत्प्रेक्षा उदाहरताः ।

अथाभावाभिमानवत्यः ।

‘रात्रौ रवेर्दिवा चेन्द्रोरभावादिव स प्रभुः ।

भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान्सततोत्थिते ॥’

‘तस्मिन्नस्तंगते मानौ विघुस्तस्य पदे कियान् ।

इत्यनादरतो नूनं मीलत्यम्बुरुहाकरः ॥’

‘वीणावादनसंरम्भाच्चकम्पे दक्षिणः स्तनः ।

अदृष्टेवेतरं तस्यास्तम्भाभोगतिरोहितम् ॥’

अत्राद्यश्लोके रविचन्द्रयोर्जातिद्रव्ययोरभावौ हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्येते । द्वि-  
तीयतृतीयश्लोकयोरादरदर्शनयोर्गुणक्रिययोरभावौ । सृष्टिमीलनकम्पक्रि-  
यास्तु निमित्तानि । एवं गुणनिमित्ता अप्यभावहेतुत्प्रेक्षा उदाहार्याः ।  
एवं षोडशभेदा हेतुत्प्रेक्षा दर्शिता ।

अथ फलोत्प्रेक्षाः—

‘सौधेषु यत्र मुखमासु मृगेशणानां

ज्योत्स्नापहासचतुरासु विसृत्वरीषु ।

चन्द्रस्तदर्थमिव रात्रिषु चंद्रमीति

कुर्यन्करप्रसरणान्यधिजालवर्गम् ॥’

‘तव निर्घर्ष्यं यद्वर्णं स्वर्णं वर्णाय तादृशे ।

त्वत्कोशगेहान्निर्गम्य तीर्थेषु वसति ध्रुवम् ॥’

‘रथैश्चितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतसे रविरुत्तरस्याम् ॥’

‘दुग्धार्षवसहस्राय कैलासाचलकोटये ।

नूनं प्रतापरुद्रेण यशो दिक्षु प्रसारितम् ॥’

एषु श्लोकेषु क्रमेण मुखप्रभागौरवर्णपरिवर्तनदुग्धार्षवैकैलासरूपाणि जातिगुणक्रियाद्रव्याणि फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यन्ते । अमणतीर्थवासप्रस्थानप्रसारणक्रिया निमित्तानि । एवं गुणनिमित्ता अप्युदाहार्याः ।

अभावाभिमानवत्यः फलोत्प्रेक्षा यथा—

‘त्वदाननेन सादृश्यं प्राप्तुकामो निशाकरः ।

कलङ्कपङ्कामावाय नूनं मज्जति सागरे ॥’

‘अरण्यवासाज्जितमान्धवासु मृगीष्ववैरार्थमिवाशरण्याः ।

कलिन्ददेशेश्वरवैरिनार्यः पराङ्मुखा लोचनविभ्रमेषु ॥’

‘हेमाद्रिऋजेषु विहारभाजः स्निग्धाङ्गनाऋल्पितचन्द्रकार्थान् ।

श्रीवीररुद्रस्य यशोविलासान्नायन्त्यसंप्रष्टुमिवान्धकारम् ॥’

‘वीररुद्रनरेन्द्रस्य जयप्रस्थानसंभवम् ।

रजःपिहितदिग्गोलं निराकाशमिवोत्थितम् ॥’

एषु श्लोकेषु पङ्कवैरस्पर्शनाकाशानामभावाः फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यन्ते । तेषु पराङ्मुखत्वमेको गुणः । अन्याः क्रियाः । इत्थं गुणक्रियानिमित्तभेदा उदाहार्याः । एवं फलोत्प्रेक्षाः षोडश दर्शिताः । इति वाच्योत्प्रेक्षावर्गः ।

अथ गम्योत्प्रेक्षा दिग्भात्रेणोदाह्रियते—

‘नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्गप्रभापणपत्रिणा-

मिह विहरणे. श्येनं पातां रवेरवलोकयन् ।

शशविशसनत्रासादाशामगाधरमां शशी

तदधिगमनाचारापारावतैरुदडीयत ॥’

अत्र सूर्येण विद्यमानां ध्वान्तनाकप्रभापणश्येनरूपाणां त्रिरणानां

विहरणेन निमित्तेन सूर्यस्य श्येनपातवती मृगयाविहारक्रियोत्प्रेक्ष्यत इति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा तावदेका । तस्माच्छशिनस्त्रासः तस्य दिगन्तरगमनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति हेतूत्प्रेक्ष्यान्या । ततस्तदधिगमस्तारापारावतानां मुग्धत्वेनाध्यवसितः तत्तत्स्थानेऽस्फुरणं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यपरा च हेतूत्प्रेक्षा । सर्वाश्चैता गम्याः । इवाद्यभावात् । एवमन्या अपि स्वयमेव बोध्याः । नूनमादिशब्दविरहेण पूर्वोक्तप्रकाराणामुन्नेतुं शक्यत्वात् । प्रागुदाहृतानामेव श्लोकानां नूनमादिशब्दाविधानेन गम्योत्प्रेक्षोदाहरणत्वसंभवाच्च गम्योत्प्रेक्षाः पृथक्साकल्येन नोदाहृताः ।

इदं तु चिन्त्यते - । गम्योत्प्रेक्षासु जातिद्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षे संभवतो नवेति । संभवत इति पक्षे—

‘रुचयोऽस्तमितस्य भास्यतः स्खलिता यत्र निराश्रयाः खलु ।

अनुसायमभुर्विलेपनापणकाश्मीरजपण्यवीथयः ॥’

‘परिखावल्यच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरः ।

फणिभाषितभाष्यफणिका विपमा कुण्डलनामवापिता ॥’

इत्यादिनोदाहरणेन भाष्यम् । अभिमतं च तथा केषांचित् । अलंकारसर्वस्वकारस्य तु न संभवत इति पक्षः । एतदभिप्रायेणैव तेनोक्तं गम्योत्प्रेक्षाविभागे ‘प्रायश्चात्र स्वरूपोत्प्रेक्षा न संभवति’ इति । फल-  
घनयोस्तस्य ( पक्षेऽलंकारः ) रूपकमेव । अत एव—

‘पीयूषप्रसृतिर्नु वा मस्त्रमुत्रां द्रात्रं तमोद्धृतये

स्वर्गज्ञाविमनस्कफोकवदनस्रस्ता मृगालीलता ।

द्विर्भावः स्मरफार्मुक्तस्य किमपि प्राणेश्वरी सागसा-

मादातन्तुस्त्वद्यति प्रतिपदि प्रालेयभागोन्नुः ॥

इत्यत्र मालारूपकमुदाहरता 'स्वर्गज्ञा विमनस्का' इत्यादिष्वपि रूपक-  
मेवोररीकृतम् । तस्माज्जातिद्रव्योत्प्रेक्षे परिहृत्यैव गम्योत्प्रेक्षावर्गः परि-  
गणनीयः ।

इदं चान्यद्वोद्वव्यम् । धर्म्युत्प्रेक्षासु विपयिविपयानुगतो धर्मो  
धर्मोत्प्रेक्षासु विपर्ययविपयानुगतो धर्मश्च निमित्तम् । तेन 'उवाह  
या तनुलता' इत्यादौ वैमल्यं निमित्तमित्यादिपक्षो न युक्तः । तस्य  
तादात्म्यसंभावनोपयुक्तप्रतिविम्बघटकस्य तनुधर्मस्य विपयधर्मत्वाभावात् ।  
'यत्रान्यधर्मसंबन्धात्' इत्यादिलक्षणं ब्रह्मिः सर्वैरपि विपयधर्मस्यैव  
निमित्तत्वस्य व्यवहृतत्वादित्यलमतिविस्तरेण । अत्र ब्रूमः—

'विपयिण उत्प्रेक्षायां जातिगुणाद्यात्मना विभागविधा ।

यादर्शि नैव शोभा तद्योपमायामिवोपमेयस्य ॥

तदभावेऽलंकाराः संभवमात्रेण न विभागम् ।

अर्हन्तीतरथास्या विपयोऽप्येवं विभक्तव्यः ॥

धर्मस्यापि विभागो गुणक्रियात्मा न चारुताहेतुः ।

उपमायामिष सोऽपि न्यूनस्तदभावयोरसंक्रलनात् ॥

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयान्तरूपेतयोः ।

ग्रहणशक्तिरभृदिद्रमीययोरपि न संमुखवास्तुनि वस्तुनि ॥

वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा विलोकमाने विमनीनमूषतुः ।

अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसां न तेन ते शुश्रुवतुर्मृगीदृशाम् ॥

इत्यादिषु पश्यामो गुणक्रियाभावयोरपि व्यक्तम् ।

उज्ज्वलभावनिवन्धनमुत्प्रेक्षायां निमित्तत्वम् ॥'

अत्र ह्यपि उदाहरणे नयनयोर्हृदयगतप्रियनीक्षणायान्तःप्रविष्टत्वो-

त्प्रेक्षणायां बाह्यवस्तुग्रहणशक्त्यभावो निमित्तम् । द्वितीये श्रोत्रेन्द्रिय-  
गतविलोकनैकाग्रत्वोत्प्रेक्षायां श्रवणक्रियाभावो निमित्तम् । एवम्—

‘धीरासनैर्ध्यानयुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।

निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥’

इत्यादीन्यभावनिमित्तत्वे भूयांस्युदाहरणानि ।

‘अपि च समुच्चयभेदः परिगणनीयो निमित्तेषु ।

भावौ भावामावौ समुच्चितावपि निमित्ततां भजतः ॥’

‘अवैमि हंसावलयो बलक्षास्त्वत्कीर्तिमूर्तेश्चपलाः पुलाकाः ।

उड्डीय युक्तं पतिताः स्रवन्तीवेशन्तपूरं परितः प्लवन्ते ॥’

‘उडुपरिपदः किं नार्हन्ती निशः किमनौचिति

पतिरिह न यदृष्टस्ताभ्यां गणेरुचां गणः ।

स्फुटमुडुपतेराश्मं वक्षः स्फुरन्मलिनात्मन-

श्चविमदनयोर्विच्छेदेऽपि द्रुतं वत न द्रुतम् ॥’

‘एवमादिषु बह्वीषु निहोतुं केन शक्यते ।

समुच्चितनिमित्तत्वमुत्प्रेक्षासु निरीक्षितम् ॥’

आद्ये उदाहरणे हंसावलीनां कीर्तिपुलाकत्वोत्प्रेक्षायां धावत्यगुणो  
जलोपरि प्लवनक्रिया चेत्युभयं निमित्तम् । द्वितीये उडुपतिवक्षसोऽश्म-  
विकारत्वोत्प्रेक्षायामश्मच्छविरूपो भावो द्रुतत्वाभावश्चेत्युभयं निमि-  
त्तम् । किं च—

‘उत्प्रेक्षायां निमित्तत्वं यज्जातिद्रव्ययोरपि ।

तेनापि विकलां विज्ञो निमित्तगणनामिमाम् ॥’

‘द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-  
सौभाग्यकार्मणमयीमुपदां गिरिस्ते ।  
तद्वीपदीप इव दीप्तिभिरोपधीनां  
चूडामिलज्जलदकज्जलदर्शनीयः ॥’

अत्र द्रोणाचलस्य दीपत्वोत्प्रेक्षायां तत्परुद्धौपधिर्वृक्षदीपस्योपरि स्थितं  
जलदकज्जलं च निमित्तमिति जातेर्निमित्तत्वं दृष्टम् ।

‘निशासु मूर्ध्नि स्फुरता यत्सौधो राजतीन्दुना ।  
श्रीकण्ठो भक्तरक्षार्थं संनिधानं भजन्निव ॥’

इत्यत्र आणामुरसौधस्य शिवरूपोत्प्रेक्षायां मूर्ध्नि स्फुरन्निन्दुर्निमित्तम् ।  
एवम्—‘भास्वतालंकारेण, श्वेतरोचिषा सितेन, लोहितेनाधरेण,  
सौम्येन दर्शनेन, गुरुणा नितम्बेन, सितेन हारेण, शनैश्चरेण पादेन,  
विकचेन लोचनोत्पलेन, त्रिभुवनविजयकेतुना रूपेण, ब्रह्मर्यात्रे’त्यत्र  
वासवदत्तायाः सकलब्रह्मयत्वोत्प्रेक्षायां श्लेषेण तत्तद्बहुरूपापत्रालंकारा-  
दयो निमित्तमिति जातिक्रियागुणानां समुचितानां निमित्तत्वं दृष्टम् ।  
न चोदाहृतेषु दीप्त्यादिसंनन्धो निमित्तं स च सर्वो गुण एवेति वाच्यम् ।  
तथा सति ‘ईदृक्षां क्षामतां गतौ’ इत्यादावपि गमनादिक्रियासंबन्ध एव  
निमित्तमिति क्रियाया एव निमित्तत्वप्रसङ्गात् । न च तयापि ‘भास्वता-  
लंकारेण’ इत्यादौ श्लेषेण सूर्यरूपताद्यापत्रा अलंकारादयो निमित्तं न  
त्वविशिष्टा जातिर्द्रव्यं वेति वाच्यम् । तथासति ‘कपालेनोन्मुक्तः स्फटि-  
कधपलेनाद्भुर इव’ इत्यादावपि कपालोन्मुक्ताद्भुरत्यादिविशिष्टमेवोत्प्रेक्ष-  
णीयं न त्वविशिष्टं जात्यादिकमिति विषयिणोऽपि जात्यादिरूपेण विभा-  
गस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गात् । तस्माद्विषयिण इव निमित्तस्यापि जान्यादिरू-

येन चतुर्विधतया पुनः प्रत्येकं भावाभावाभ्यामष्टविधतया च विभागः कर्तव्य इति न्यून इवायं विभागः । किं च यद्धेतूत्प्रेक्षायामनुपादानं निमित्तस्य कापि न संभवेति प्रतिश्रुतं तदपि नो चारु । ३१८

‘मग्ना सुधाया किमु तन्मुखेन्दोर्लम्बा स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।

चिरेण तन्मध्यममुच्चतास्य दृष्टिः ऋशीयः स्वलनाद्भिया नु ॥’

‘इह हेतावुत्प्रेक्ष्ये मज्जनलगने निमित्तमनुपात्तम् ।

तत्कार्यं दृष्टिगतं चिरेण यन्मुखकुचत्यजनम् ॥’

स्यादेतत् । इह मज्जनलगनोत्प्रेक्षयोश्चिरेण मुखकुचत्यागावनुपात्तो निमित्ते, तयोश्च न मज्जनलगने हेतुत्वयोग्ये इति । सत्यम् । तथापि हेतूत्प्रेक्षैव । न हि हेतुभवनक्षमस्योत्प्रेक्षैव हेतूत्प्रेक्षा, किं तु हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा । यथा—‘सैपा स्वली यत्र विचिन्वता त्वाम्’ इत्यत्र । अत्र हि पञ्चमी हेतुत्वप्रतिपादिका । तथा—

‘कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्धोन्यमीदृक्षां क्षामता गतौ ॥’

इत्यत्र क्षामतागमनं प्रति परस्परादर्शनस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षायां शतृप्रत्ययो हेतुत्वप्रतिपादकः ।

‘मदनतापभरेण विदीर्य नो यदुदपाति हृदा दमनस्वमुः ।

निषिडपीनकुचद्वययघ्रणा तमपराधमधात्प्रतिब्रधती ॥’

इत्यत्र हृदयस्य मदनतापेन स्फुटितत्वोत्पत्तनाभावे कुचद्वययघ्रणाया हेतुत्वोत्प्रेक्षायामुत्पत्तनप्रतिबन्धकत्वपरः प्रतिब्रधतीशब्दः फलतोऽनुत्पत्तनहेतुत्वप्रतिपादकः । एतादृशेषु च फलस्य निमित्तस्योपादानं नियतमेव । अन्यथा पद्यम्यादीनामन्वयसंपट्टनाभावात् । यत्र हेतुत्वप्रतिपादकः शब्दो नास्ति तत्र हेतुमजनक्षमस्यापि स्वरूपोत्प्रेक्षैव ।

अत एवालंकारसर्वस्वकृता—

‘प्राप्यामिपेरुमेतस्मिन्प्रतितिष्ठासति द्विषाम् ।

१. चरुम्पे लोभ्यमानार्थभयविह्वलितेव भूः ॥’

इत्यत्र विह्वलितत्वस्योत्प्रेक्ष्यस्य हेतुत्वप्रतिपादकशब्दरहितस्य कम्पं प्रति हेतुभवनक्षमत्वेऽपि स्वरूपोत्प्रेक्षोद्गाहतेति चेत् । मैवम् ।

एवं हि—

‘स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।

च्युतकेसरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि च ॥’

इत्यत्र हेतूत्प्रेक्षा लक्ष्या न स्यात् । स्मरणगतहेतुत्वप्रतिपादकशब्दाभावात् । न चेष्टापत्तिः ।

‘कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यैरयते न दीयते ॥’ (रत्नमे)

इत्युक्त्यनन्तरं प्रवृत्तस्यास्य श्लोकस्य, अथ वा मत्पूर्वकृतापराधस्मरणे-  
नैव दर्शनं न दीयते किमिति हेतूत्प्रेक्षापरत्व एव सामञ्जस्यात् । यदि  
तु हेतुत्वप्रतिपादकशब्दाभावेऽपि पूर्वापरानुगुण्येनापि हेतूत्प्रेक्षा भवेत्  
तर्हीहापि तृतीयोत्प्रेक्षासमभिव्याहारात्तस्यां चिरेण मध्यत्यजने शब्दो-  
प्राप्ते स्खलनभयस्यैवाद्योत्प्रेक्षयोरपि निमित्ततया गम्यमाने चिरान्मुखकुच-  
त्यजने मज्जनस्य लगनस्य च हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमित्येव युक्तम् । यत्रापि हि  
फले फलत्वप्रतिपादकशब्दस्तत्राप्यौचित्येन फलोत्प्रेक्षामवधीर्य हेतूत्प्रेक्षा-  
ङ्गीकार्या दृश्यते । यथा—

‘हृत्तस्य यन्मन्नयते रहस्त्वां तद्व्यक्तमामन्नयते मुखं यत् ।

तद्वैरिपुप्पायुधमित्रचन्द्रसख्यौचिती सा खलु तन्मुखस्य ॥’

अत्र हि हृदयकृतरहस्यमन्नणोद्भेदनप्रत्यवमर्शकेन तच्छब्देन सत्यौ-  
चितीशब्दस्य कर्मार्थकप्यञन्तस्य सामानाधिकरण्याच्छब्दतो रहस्यो-  
द्भेदनस्य मुखगतहृदयवैरिमन्मथसुहृच्चन्द्रसख्यकार्यत्वं प्रतीयते । तथापि  
तत्र सख्यस्य रहस्योद्भेदनं प्रति हेतुत्वेनैवोत्प्रेक्षा, न तु हरस्योद्भेदनस्य  
सख्यफलत्वेन । रहस्योद्भेदनं फलमुद्दिश्य सख्यं कृतमित्युत्प्रेक्षाया असा-  
मञ्जस्यात् । हेतुत्वमात्रेण हेतुत्प्रेक्षाया इव तदुद्देशं विना कार्यत्वमात्रेण  
फलोत्प्रेक्षाया अनिर्वाहात् । एवं यत्र हेतौ हेतुत्वप्रतिपादकः शब्दस्तत्रापि  
कचिदौचित्येन हेतुत्प्रेक्षामवधीर्य फलोत्प्रेक्षाङ्गीकार्या दृश्यते । यथा—

‘स्मराशुगीभूय विदर्भसुभ्रूवक्षो यदक्षोभि खलु प्रसूनैः ।

स्रजं सृजन्त्या तदशोभि तेषु यत्रैकया सूचिशिखां निखाय ॥’

अत्र निखनने पूर्वकालत्वरूपकारणत्वप्रतिपादकत्वाप्रत्ययसद्भावेऽपि  
न तद्वैरशोधनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यं किं तु वैरशोधनार्थं निखननमिति  
वैरशोधनमेव फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यम् । सिद्धासिद्धयोरपि सिद्धस्योत्प्रेक्षणीय-  
त्वात् । इह तदुद्देशोत्प्रेक्षणसभवाच्च । यथा वा—

‘अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः ।

इत्याह धाता हरिणेषणायां किं हस्तलेखीकृतया तयास्याम् ॥’

अत्र हस्तलेखीकृतया सरोजसृष्टेति करणविभक्तिसद्भावेऽपि न सा  
विधातृकर्तृकसरोजसृष्टिगतहस्तलेखत्वप्रकाशनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, किं  
तु तत्प्रकाशनार्थं सरोजसृष्टिर्हस्तलेख करणमिति तत्प्रकाशनमेव फलत्वेनो-  
त्प्रेक्ष्यम् । किं बहुना यत्र हेतुत्वप्रतिपादकः शब्दस्तस्यैव फलत्वमौचि-  
त्येन कचिदङ्गीकार्यं दृश्यते । यथा—

‘सुनावालोभ्य तन्वन्त्याः शिरः फण्यते युगा ।

तयोरन्तरनिर्ममां दृष्टिमुत्पाटयन्निव ॥’

अत्र शतुर्हेतौ विधानेऽपि फलस्याप्युद्देश्यतया कथंचिद्धेतुत्वमित्युप-  
पाद्य फलोत्प्रेक्षाङ्गीकरणीया । एवं च फलत्वादिप्रतिपादनमप्यनादृत्य  
हेतुत्प्रेक्षादिकमौचित्येनाङ्गीकार्यं तदा किमु वक्तव्यं विरोधिशब्दाभावे  
औचित्यानुशरणं कार्यमिति । एवमनया दिशान्यत्रापि निमित्तानुपादानं  
संभवदूहनीयम् । अपि च—

‘यथोपात्तनिमित्तमनुपात्तनिमित्तता ।

प्रत्येकं वर्तते तद्वत्समुच्चित्यापि दृश्यते ॥’

यथा—

‘मुनिद्रुमः कोरकितोऽसितद्युतिर्वनेऽमुनामन्यत सिंहिकामुतः ।

तमिस्रपक्षत्रुटिकूटमक्षितं कलाकलापं किल वैधवं वमन् ॥’

अत्र कोरकनिर्गमनविशिष्टस्य मुनिद्रुमस्य विधुकलाकलापवमन-  
विशिष्टराहुरूपत्वे उत्प्रेक्ष्यमाणे विशिष्योत्प्रेक्षानिमित्तमसितवर्णत्वमुपा-  
त्तम्, विशेषणोत्प्रेक्षानिमित्तं तु कोरकविधुकलासाधर्म्यदिरूपं नोपा-  
त्तम् । यथा वा—

‘त्वत्प्राङ्गणे सुन्दर पाण्ड्यदेव मतङ्गजाः शृङ्खलिनो विमान्ति ।

आवासदानादरिभूपतीनामाशान्तशैला इव सापराधाः ॥’

अत्र विशेषणभूतसापराधत्वोत्प्रेक्षानिमित्तं शृङ्खलितत्वमुपात्तम्, वि-  
शेष्यशैलरूपत्वोत्प्रेक्षानिमित्तमौन्नत्यादिकं नोपात्तम् । यथा वा—

‘अजस्रभूमीतट्टुद्हनोत्थितैरूपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः ।

रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः ॥’

अत्र विशेष्यभूतचेतोरूपत्वोत्प्रेक्षायामणिमाङ्कितैरिति निमित्तमुपा-  
त्तम् । अध्ययनार्थमागतेरिति तद्विशेषणोत्प्रेक्षायामपि चरणोपासनारूपं  
निमित्तमुपात्तम् । रयप्रकर्षेत्यध्ययनविशेषणे निमित्तं चेतसां वर्णनीया-

दश्वादपकृष्टरयत्वं नोपात्तम् । एवमन्यत्रापि निमित्तोपादानानुपादानसमु-  
च्चये उदाहर्तव्यम् । तस्मान्न्यूनः सत्तृणाभ्यवहारश्चायं विभागः । अतो-  
ऽत्र विपयिणो जात्यादिरूपेणाष्टधाविभागम्, धर्मस्य गुणक्रियारूपेण  
विभागं चापहाय विभागान्तरलभ्या यावन्तो भेदास्तावन्त एव चम-  
त्कारिणः ।

स्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षासु तु विधान्तरेणाप्यवान्तरभेदाः संभवन्ति ।  
यथा—स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विविधा, अविशिष्टोत्प्रेक्षा विशिष्टोत्प्रेक्षा च । यत्र  
विपयिणो विशेषणमुपात्तमपि नोत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तद्विषयरूपस्य तन्नि-  
मित्तरूपस्य वा विषयविशेषणस्याभावात् किं तु तद्विशेषणं विपयिणि  
विधान्तरेणोपयुज्यते सऽत्रविशिष्टोत्प्रेक्षा । यत्र तु विपयिणो विशेषण-  
मप्युत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तद्विषयरूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा विषयविशे-  
षणस्योपादानात्सा विशिष्टोत्प्रेक्षा ।

तत्राद्या यथा—

‘स्तेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोक्यतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतिनिराशम् ॥’

अत्र मदनरूपत्वोत्प्रेक्षायां मदनाकृतिशालित्वमस्ति निमित्तम् ।  
अतस्तावदुत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तत्प्रत्यर्पणं रत्यनुनयप्रसन्नेन परमेश्वरेण  
कृतमिति विशेषणांशस्तु नोत्प्रेक्षणीयोऽवगम्यते । तदंशे विषयस्य  
वाच्यस्य गम्यस्य वा निमित्तस्य बालाभात् । किं तु परमेश्वरदग्धस्य  
मदनदेहस्यामुरदग्धस्य कचदेहस्य शुक्र इव न कश्चिदन्यः प्रत्यर्पणं कर्तुं  
शक्नोतीति विपयिणि प्रत्यर्पणोपपादकतया तद्विशेषणमुपयुज्यते इत्य-  
विशिष्टोत्प्रेक्षेयम् ।

विशिष्टोत्प्रेक्षायां ‘मुनिद्वयः क्षोरकित्तोऽसितश्रुतिः’ ‘त्वत्प्राज्ञे

सुन्दर पाण्ड्यदेव' इत्याद्युदाहरणे विषयोपादानाद्विषयविशेषणस्योत्प्रे-  
क्षतावगम्यते । द्वितीये निमित्तोपादानात् हेतुफलोत्प्रेक्षे त्वसिद्धयोः सिद्ध-  
योर्वा हेतुफलाभावेनोत्प्रेक्षणीयतया प्रत्येकं द्विविधे । 'सैषा स्थली यत्र  
विचिन्वता त्वाम्' 'चोलस्य यद्भीतिपलायितस्य' इत्यादिषु नूपुरकण्ट-  
किद्रुमादावसिद्धयोर्विश्लेषदुःखललाटलिपिदर्शनादिकयोर्हेतुफलाभावेनो-  
त्प्रेक्षणीयता ।

'आलोहिततलावेतौ क्षितौ विक्षेपणादिव ।

वर्णयेम कथं तन्व्याः पादौ पल्लवकोमलौ ॥'

'पूरं विधुर्वर्धयितुं पयोधेः शङ्खेयमेणाङ्गमणिं क्रियन्ति ।

पयासि दोग्धि प्रियविप्रयोगात्सशोककोकीनयने क्रियन्ति ॥'

इत्यादिषु पादचन्द्रादौ स्वतःसिद्धयोरेव विक्षेपयोवर्धनादिकयोर्हेतुफला-  
भावेनोत्प्रेक्षणीयता । प्रकारान्तरेणापि कतिचिदस्या भेदान्समासोक्तिप्र-  
करणे दर्शयिष्यामः ।

यत्तु सर्गस्वकृता वैचित्र्यान्तरमस्या दर्शितम् । 'एषा क्वचिद्धर्मविषये  
श्लिष्टा, क्वचिच्छलादिशब्देन सापहवा, क्वचित्पदार्थान्वयबेलायां साह-  
स्याभिधानादुपमाक्रान्ताप्युपमावाक्यार्थतात्पर्यसामर्थ्यादिभिमातृव्यापारौ-  
चित्यक्रमेणोत्प्रेक्षायां पर्यवस्यतीत्युपभोपक्रमा चेति ३ तत्र धर्मविषये  
श्लिष्टत्वं किमित्युपन्यस्तम् । किं धर्मस्य निमित्तानुगामितयेव श्लेषेणापि  
निर्वाह्यत इति, किं वा धर्मांशेषु शुद्धतेव श्लेषेणालङ्कृतापि दृश्यत इति ।  
आद्ये उपमायां साधारणधर्मस्यानुगामित्वादयो यावन्तो भेदाः साधार-  
ण्यनिर्वाहकास्ते सर्वेऽप्युत्प्रेक्षायां धर्मस्य निमित्ततानिर्वाहकाः संभवन्तीति

न्यूनो विभागः । तथा हि 'बालेन्दुवक्राप्यविकाशभावात्' इत्यादौ तावदनुगामित्वं स्पष्टम् । तथा—

‘व्यराजत सखे तन्व्या वक्रं वलितकन्धरम् ।

लावण्यौघजलावृत्तनालदण्डमिवाम्बुजम् ॥’

इत्यत्र वस्तुप्रतिवस्तुभावः । बिम्बप्रतिबिम्बभावादयस्तु प्रागेवोदाहृताः । द्वितीये निमित्ताशेन श्लेषेण—वालंकारान्तरेणाप्यलकृतता दृश्यते इति न्यूनो विभागः । तथा हि ‘अङ्गुलीभिरिव केशसचयम्’ इति निमित्तांशे उपमालंकारः स्पष्टः ।

‘उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्यसुः किल ।

घृततच्चतुरङ्गुलीव यद्वलिभिर्माति सहैमकान्निभिः ॥’

इत्यत्रोत्प्रेक्षा । अत्र दमयन्त्युदरस्य केनचिक्कुतुकिना परिणीयमाणत्वो-त्प्रेक्षायां काञ्चीसहितासु वलीषु तदीयाङ्गुलित्वोत्प्रेक्षालब्धमुदरगतं तदीयाङ्गुलिचतुष्टयधारण निमित्तम् ।

‘अजस्रमारोहसि दूरदीर्घा संकल्पसोपानतर्ति तदीयाम् ।

श्वासान्स वर्षत्यधिकं पुनर्यच्छानादिव त्वन्मयतार्मवाप्य ॥’

इत्यत्रासंगतिः । यतोऽत्र नरस्य दमयन्तीरूपतावास्त्युत्प्रेक्षायां दमयन्ती-कवृकेण सोपानारोहणेन नरस्य श्वासवर्षण निमित्तम् ।

‘प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि नेचृतोज्जिता ।

अमित्रजिन्मिन्नजिदौजसा स यद्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत ॥’

इत्यत्र विरोधाभासः । अत्र हि विरुद्धधर्मगतस्याश्रयभेदकत्वत्यागोत्प्रेक्षायां विरुद्धतयावभासमानधर्माणां नले सत्वासो निमित्तम् ।

‘ध्रुवमधीतवतीयमधीरता दयितदूतपतद्गतिवेगतः ।

घृतिविरोधकरीं द्यणुक्रोदरी तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥’

इत्यत्रार्थान्तरन्यासः । यद्यप्यत्र दमयन्तीगतस्य चापलस्य नलदूतहंसपक्ष-  
वेगो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, तथापि तत्रोत्प्रेक्षायामध्ययनफलमात्रं न निमित्तं  
किं त्वन्यवेगात्कथमन्यत्र चापलमिति शङ्कावारणाय निबद्धेन ‘तदुदितः  
स हि यो यदनन्तरः’ इत्यर्थान्तरन्यासेनोपस्कृतम् । एवम्—

‘गौरीव पत्या सुभगा कदाचित्कर्तेयमप्यर्धतनूसमस्याम् ।

इतीव मध्ये विदधे विधाता रोमावलीमेचकसूत्रमस्याम् ॥’

इत्यत्र निमित्ताशे रूपकमित्याद्यहूनीयम् । तस्मादुभयथापि तत्र श्लिष्ट-  
त्वमात्रकीर्तनं न्यूनमितरेषामप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम् ।

यत्तु सापहवत्वे—

‘गतासु तीरं तिमिघट्टनेन ससभ्रमं पौरविलासिनीषु ।

यत्रोल्लसत्फेनलवच्छलेन मुक्ताट्टहासेव विभाति शिप्रा ॥’

इति स्वरूपोत्प्रेक्षायामुदाहृतं तदपि हेतुफलोत्प्रेक्षयोरपि सापहवत्वे उप-  
लक्षणं बोद्धव्यम् । तत्र सापहवहेतूत्प्रेक्षायाम्—

‘मुग्ध. स मोहात्सुभगात्प्रदेहाद्ददद्भवद्भूरचनाय चापम् ।

अथ भ्रूमङ्गजेयस्तव मन्मनोभूरनेन रूपेण यदा तदासीत् ॥’

अत्र मदनगते मुग्धशब्दवाच्यत्वे वस्तुतोऽहेतोः सौन्दर्यस्य हेतुत्व-  
मपहृत्य नलभ्रूरचनाय स्वचापादानप्रयुक्तस्य मौढ्यस्य हेतुत्वमुत्प्रेक्षितम् ।  
सापहवफलोत्प्रेक्षा यथा—

‘रवितप्तो गजः पद्मास्तद्ब्रह्मान्वाधितुं ध्रुवम् ।

सरो विशति न स्नातुं गजस्नानं हि निष्फलम् ॥’

अत्र गजस्य सरःप्रवेशं प्रति वस्तुतः फलस्य स्नानस्य फलत्वमपहृत्य

पद्मवाधनमत्र फलत्वेनोत्प्रेक्षितम् । न च स्वरूपोत्प्रेक्षाया वास्तवविषय-  
 ३ स्वरूपापहव एव विच्छित्तिविशेषो न तु फलोत्प्रेक्षयोः प्रसिद्धहेतुफला-  
 पहव इत्यस्ति । प्रत्युतोदाहृतयोर्हेतुफलोत्प्रेक्षयोः सिद्धहेतुफलापहवोऽपि  
 संहेतुकः न तूदाहृतविषयः स्वरूपापहवोत्प्रेक्षे इत्युपलक्षणतैव युक्ता ।  
 अन्यदत्र विचारणीयं समासोक्तिप्रकरणे विचारयिष्यते ।

यत्तु 'कस्तूरीतिलकन्ति भालफलके' इत्यादावुपक्रान्ता उपमा  
 औचित्यादुत्प्रेक्षाया पर्यवस्यतीत्युक्तं तत्र भालादिस्नानविशेषसंबन्धस्य  
 कस्तूरीतिलकादितादात्म्यमात्रे औचित्यं चेत् रूपके पर्यवसानं स्यादिति  
 तस्य तादात्म्यसंभावनायामौचित्यमुपगम्योत्प्रेक्षायां पर्यवसानं वाच्यम् ।  
 तथा च—

‘रक्षन्तु त्वामसितजलजैरङ्गलिः पादमूले

गीना नामीसरसि हृदये कौस्तुभाख्या शुरारेः ।

हारः कण्ठे हरिमणिमया वक्रपद्मे द्विरेफाः

पिच्छाचूडाश्चिकुरनिकरे घोषयोपित्कटाक्षाः ॥’

इत्यादौ रूपप्रतीतिस्यलेऽप्युत्प्रेक्षोपगन्तव्या । तथा—

‘पत्रिणा तद्गुचिरेण वञ्चितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पत्त्वलम् ।

चलत्पदाग्भोरहनूपुरोपमा चुकूज मूले फलहंसमण्डली ॥’

‘लोकोश्रयो मण्डपमादिसृष्टिर्ब्रह्माण्डमाभात्यनुफायमस्य ।’<sup>१०६</sup>

‘अथाजिनापादधरः प्रगल्भमांगज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिज्जटिलम्रपोवनं शरीरपद्मः प्रयमाश्रमो यथा ॥’

इत्यादावुपमाप्रतीतिस्यले यथोत्प्रेक्षायां पर्यवसानम् । एवम्—

‘वरणः कनकस्य भागिनीं दिवमद्वादनरात्रिरागताम् ।

घनरत्नवाटपङ्कतिः परिरम्यानुनयक्षुभास याम् ॥’

१. 'भारतम्' शुरारे. ग. १. तत्रेण पुलक्रेण केशवे इव हरते.

‘स्वधाकृतं यत्तनयैः पितृभ्यः श्रद्धापवित्रं तिलमिश्रमग्मः ।

चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे तद्भ्रूरोचिःखचिता सुधैव ॥’

इत्यादिरूपकप्रतीतिस्थलेऽपि तस्यां पर्यवसानमुपगन्तव्यम् । तादात्म्यसं-  
भावनोपयुक्तविशेषणनिबन्धरूपन्यायसाम्यात् । एवम्—

‘पूर्णेन्दोः परिपोषकान्तवपुषः स्फारप्रभामामुरं

नेदं मण्डलमभ्युपैति गगनामोगाञ्जिगीपोर्जगत् ।

कामस्योच्छ्रितमातपत्रमधुना पाण्डुप्रदोपश्रिया

मानोन्नद्धजनाभिमानदलनोद्योगैकहेवैकिनः ॥’

इत्यपहृत्युदाहरणे इत्यपि द्रष्टव्यम् । अधिकं निदर्शनालंकारप्रकरण-  
चिन्तयिष्यते ।

ननु गम्योत्प्रेक्षया अलंकारतया परिगणनमयुक्तम् । तस्या अलंकार-  
रध्नित्वात् । उच्यते । विषयविषयिनिमित्तेऽप्युपेत्य केवलमिवादिवाच-  
काप्रयोगमात्रेण यत्रोत्प्रेक्षावगम्यते सात्यन्तं स्फुटत्वाद्वाच्यायमानत्वाद्-  
लंकारतामेवासादयतीति । यद्योद्गाह्यम् । यत्रोत्प्रेक्षणीयस्य विषयिणो-  
ऽप्यनुपादानं निबन्धेन वस्तुनालंकारेण वा गम्योत्प्रेक्षा गूढा तत्रैवोत्प्रे-  
क्षाध्वनिः । यथा—

‘वीररुद्रभट्टान्दृष्ट्वा जयलक्ष्म्यावृत्तानरणे ।

कर्पन्त्यरिवधूकेशान्कानने कण्टकिन्दुमाः ॥’

अत्र वस्तुना कचमट्टणरूपेण जयश्रीसमालिङ्गितभट्टदर्शनोद्दीपितम-  
न्मया इवेत्युत्प्रेक्षा ध्वन्यते ।

१. ‘प्रविशेरान्तरपुषः’ ग. २. ‘मानोन्नद्धजना’ एत. ३. ‘हेनोन्नद्ध’ क.  
४. एत-पुस्तकेऽप्यैव ‘शत्रुप्रहाराप्रकरणम् । समाप्त्यर्थं समुपगम्यमानो गन्ध.’ इति  
ध्वन्यगम्यनिः कृत्वा. ग पुस्तके तु ‘अप्यर्थचित्रमीमांसा’ अर्थं समाप्तिश्लोकेऽत्र  
विलिख्य पुनरप्ये अविच्छिन्नान्दि विरिणान्दि. ५. ‘केचन एतदि’ ग.

वैलामतिक्रम्य पृथुमुखेन्दोरालोकपीयूषरसेन तस्याः ।

। नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे तुङ्गौ कुचावाश्रयति स दृष्टिः ॥

अत्रैकदेशविवर्तिरूपके मञ्जनमयादिवेत्युत्प्रेक्षावगम्यते । एवमन्य-  
त्राप्युदाहार्यम् ।

इत्युत्प्रेक्षाप्रकरणम् ।

अथातिशयोक्तिः—

तस्यास्तावत्—

विषयस्वानुपादानाद्विषय्युपनिवध्यते ।

यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कविप्रौढोक्तिजीविता ॥

इति लक्षणमुक्त्वा चातुर्विध्यं वर्णयन्ति । भेदेऽभेदः, अभेदे भेदः,  
संबन्धेऽसंबन्धः, असंबन्धे संबन्ध इति । एतेषामुदाहरणानि—

‘कमलमनम्भसि कमले कुवलयमेतानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥’

‘अन्येयं रूपसंपत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी ।

नैषा कमलपत्राक्षी सृष्टिः साधारणी विधेः ॥’

‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिपदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं स विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥’

‘दाहोऽम्भः प्रसृतिपचः प्रचयवान्याप्यः प्रणालोचितः

श्वासाः प्रेङ्खितदीप्तदीपकलिकाः पाण्डिभि र्भ्रमं वपुः ।

किं चान्यत्कथयामि रात्रिमखिलां त्वन्मार्गवातायने

हस्तच्छन्निरुद्धचन्द्रमहसस्तस्याः स्थितिर्वर्तते ॥'

अत्र कमलादीनां मुखादिभेदेऽप्यभेदः । रूपादीनां लोकसिद्धरूपा-  
द्यभेदेऽपि भेदः । रूपस्य पुराणप्रजापतिसृष्टिसंबन्धेऽप्यसंबन्धः । विर-  
हादीनामम्भःप्रसृतिपचत्वाद्यसंबन्धेऽपि संबन्धश्च क्रमेण निबद्धः । अत्रेदं  
विचार्यते । विषयस्यानुपादानादित्यत्र किमनुपादानं सर्वथैव विषयस्य  
प्रतिपादकाभावः, तद्वाचकाभावो वा । आद्ये 'कमलमनम्भसि' इत्यादा-  
वपि लक्षणं न स्यात् । कमलादिशब्दानां लक्षणया विषयभूतमुखादिप्र-  
तिपादकत्वात् । द्वितीये 'बुम्भतीव रजनीमुखं शर्दा' इत्यादिषु मुख-  
शब्दादिश्लेषमूलातिशयोक्तावव्याप्तिः । विषयिवाचकातिरिक्तविषयप्रति-  
पादकाभावो विवक्षित इति चेत्, तथापि 'उन्मीलितानि नेत्राणि यदा-  
नीवोदिते रवौ' इत्यादावुन्मीलितशब्दवाच्यलक्ष्यार्थाध्यवसायरूपातिश-  
योक्तौभवेत्याप्तिः । तत्रोन्मीलितशब्दस्य विषयीभूतविकाशलक्षकतया  
तद्वाचकातिरिक्तस्यैव विषयप्रतिपादकत्वात् । विषयप्रतिपादकातिरिक्त-  
विषयप्रतिपादकाभावविवक्षायामपि—

'पल्लवतः कल्पतरोरेप विशेषः करस्य ते वीर ।

भूपयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुरुते ॥'

इत्यत्र कर्णशब्दश्लेषमूलातिशयोक्तावव्याप्तिः । तत्र विषयविष-  
यिणोः पृथक्कर्णपदोपादानाद्विषयप्रतिपादकविलक्षणविषयप्रतिपादकामा-  
वो वा विवक्षित इति चेत्, तथापि—

'उरोमुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपशारेण वयस्तृतेन किम् ।

त्रपासरिहुर्गमपि प्रतीर्यं स नरस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥'

इत्यत्र कुचद्वये कुम्भयुगाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तावव्याप्तिः ।

तत्रोरःप्रभवत्वाकारेण विषयप्रतिपादकस्य विषयिप्रतिपादकविलक्षणस्य  
सद्भावात् । ननु विषयिप्रतिपादकविलक्षणस्य विषयतावच्छेदकप्रकारेण  
विषयप्रतिपादकस्याभावो विवक्षितः, उरःप्रभवत्वं तु न पयोधरयोर्वि-  
यतावच्छेदकमनेकसाधारणत्वादिति चेत्, एवमपि—

‘ध्वान्तस्य वामोह विचारणायां वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

औलक्यमाहुः खलु दर्शनं यत्क्षमं तमस्तच्चनिरूपणाय ॥’

इत्यादावुल्लेखदर्शनमिति वैशेषिकमते पक्षिविशेषदृष्ट्यभेदाध्यवसाय-  
रूपातिशयोक्तावव्याप्तिर्दुर्वारा । तत्र वैशेषिकमतमिति विषयतावच्छेद-  
कप्रकारेण विषयप्रतिपादकस्य संभवात् । अपि चैवम् ‘रामरावणयोर्यु-  
द्धम्’ इत्यनन्वयालंकारे चातिव्याप्तिः । तत्र विषयिप्रतिपादकविलक्षण-  
विषयप्रतिपादकाभावात् । ननु यत्र कश्चिदभेदेनाध्यवसायते स विषयः,  
यस्तु तथाध्यवसायते स विषयीति विषयविषयिभावोऽत्र विवक्षित इति  
नोक्तातिव्याप्तिरिति चेत्, एवमपि ‘विद्वन्मानसहंस’ इत्यादिश्लिष्टरूप-  
केऽतिव्याप्तिर्दुर्वारा । रूपके ताद्रूप्यारोपमात्रम्, अतिशयोक्तावभेदा-  
ध्यवसाय इति कल्पना तु रूपकविचारलक्षण एव निरस्ता । सौरूप्य-  
निबन्धनसमाप्तौक्त्युदाहरणेषु चातिव्याप्तिः ।

‘अप्यर्धचित्रमीमांसा न मुदे कस्य मांसल ।

अनूरुरिव घर्माशोरधेन्दुरिव धूर्जटेः ॥’

समाप्तश्चायं समुपलभ्यमानो ग्रन्थः ।

]

१. क-पुस्तके ‘इति चेत्’ इति नास्ति. २. ‘निरीक्षणायाम्’ क. ३. ‘दुर्वारा ।  
पु’ इति क-पुस्तके नास्ति. ४. ‘सद्भावात्’ क. ५. ‘अप्रस्तुतप्रसक्तोदाहरणेषु’ ग.

काव्यमाला ।

पण्डितराजश्रीजगन्नाथविरचितं

# चित्रमीमांसाखण्डनम् ।

नागेशकृतमर्मप्रकाशादुद्धृतया टिप्पण्या सहितम् ।

नामं नामं घनश्यामं घाम तामरसेक्षणम् ।  
पण्डितेन्द्रो जगन्नाथशर्मा निर्माति कौतुकम् ॥  
रसगन्नाथरे चित्रमीमांसाया मयोदिताः ।  
ये दोषास्तेऽत्र संक्षिप्य कथ्यन्ते विदुषां मुदे ॥  
सूक्ष्मं विभाव्य मयका समुदीरिताना-  
मप्यव्यदीक्षितकृताविह दूषणानाम् ।  
निर्मत्सरो यदि स्सुद्धरणं विदध्या-  
दस्वाहमुज्ज्वलमतेधरणौ वहामि ॥

यत्त्वादिभागे चित्रमीमांसायामप्यव्यदीक्षितैः 'निःशेषच्युतचन्दनं  
चिनतष्टम्' इति पद्यं ध्वन्युदाहरणप्रसङ्गे व्याख्यातम्—'उत्तरीयकपणिं  
चन्दनच्युतिरित्यन्ययासिद्धिपरिहाराय निःशेषग्रहणम् । ततश्चन्दनच्युतेः

व्याख्यातमिति । व्याख्यानमेवाह—उत्तरीयेत्याद्याचरन्तीत्यन्तेन  
इत्यादीत्यादिना प्रावर्तमानञ्चनं कालविरम्बेन द्विषिद्विज्ञानिन्ययासिद्धिपरिहा-  
राय ह्युच्यते । अत्यर्थमित्युदाहृतोऽर्थः । एतेन कालान्वयासिद्धिरित्यस्य । पुनः

ज्ञानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनाय तदग्रहणम् । ज्ञाने हि सर्वत्र चन्दनच्युतिः स्यात्, तव तु स्तनयोस्तट उपरिभाग एव दृश्यते । इयमाश्लेषकृतैव । तथा निर्मृष्टरागोऽधर इत्यत्र ताम्बूलग्रहणविलम्बात्प्राचीनरागस्य किञ्चिन्मृष्टतेत्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निर्मृष्ट इति रागस्य निःशेषमृष्टतोक्ता । पुनः ज्ञानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनायाधर इति विशिष्य ग्रहणम् । उत्तरोष्ठे सरागोऽधरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टगता चुम्बनकृतैव' इत्यादिना 'इदमपि ध्वनेरुदाहरणम्' इत्यन्तेन संदर्भेण तटादिघटिता वाक्यार्थाः 'ज्ञानव्यावृत्तिद्वारा संभोगाज्ञानामाश्लेषचुम्बनादीनां प्रतिपादनेन प्रधानव्यङ्ग्यव्यञ्जने साहायकमाचरन्ति' इति, तदेतदालंकारिकाणामतिलमां हृदयारुंतुदतया नालंकारमीमांसकेन वक्तुं युक्तम् ॥ एवं च तटादिघटितानां वाक्यार्थानां मुख्यार्थवापीज्ञानपक्षे बाधितत्वाद्धिरोधिलक्षणया वापीं ज्ञातुं न गतासि किं तु तदन्तिकमिति प्रतिपत्तौ विगलितव्यञ्जनाव्यापारेण यथा—'अहो पूर्णं सरो यत्र लुठन्तः स्नान्ति मानवाः' इत्यत्र लुठन्त इत्यस्य विशेषणस्य मुख्येऽर्थेऽनुपपत्त्या विरुद्धोऽर्थो भासमानोऽपि न व्यङ्ग्यः, एवमिहापि स्यात् ।

अपि च यथाकथंचिदङ्गीकुरु चात्र व्यञ्जनाव्यापारं तथापि न तवेष्टसिद्धिः । वाच्यानां निःशेषच्युतचन्दनस्तनतटत्वादीनामधमत्वस्य च स्वदुक्तरीत्या प्रकारान्तरेणानुपपद्यमानतया दूतीसंभोगमात्रनिष्पाद्यत्वेन

ज्ञानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनाय दूरे प्रान्त इति हृदयस्थितोऽर्थः । कालतः ज्ञानेन सर्वतोऽञ्जनलोकः स्यात्तव तु लोचनयोः क्वचित्प्रान्त एवानञ्जनत्वमिदं चुम्बनकृतमेवेत्यादि परिग्रहः । वाक्यार्थाः प्रधानवाक्यार्थाः । प्रधानव्यङ्ग्यं संभोगः । यथाकथंचिदिति । अर्थापत्तेप्रमाणस्यातिरिक्तसाभावादिति भावः । अत्र रमणे । संभोगमात्रेति । तदन्तेन वाच्यसिद्धेरेवा-

गुणीमूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गात् । किं चैवं सति 'भ्रम धम्मिअ वीसत्थ—'  
इत्यादौ लिङ्गजलिङ्गिज्ञानरूपेणानुमानेन व्यक्तिगतार्थयतो व्यक्तिविवेक-  
कृतो मतं प्रत्याचक्षणा व्यभिचारित्वेनासिद्धत्वेन च संदिग्धमानादपि  
लिङ्गाद्यञ्जनमभ्युपगच्छन्तः सर्वेऽपि ध्वनिमार्गप्रवर्तकास्तव प्रतिकूल्यः  
स्युः । अन्यच्च येनोदाहृतं पद्यमायुष्मता व्याख्यातम्, तस्यापि विशेष-  
णानामसाधारण्यमननुमतमेव । तथा च तेनैवोक्तं पञ्चमोह्लासशेषे—  
'निःशेषेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कार-  
णान्तरतोऽपि भवन्ति । यतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोपात्तानीति नोपमोग  
एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि' इति । एवं च त्व(त)दुक्तिविरोधः  
स्फुट एव । तस्माद्वाच्यार्थसाधारण्यमेवोचितमतिविदग्धनायिकानिरूपि-  
तानां विशेषणानाम् । तथा हि—अयि बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे  
स्वार्थपरायणे स्नानकालातिक्रमभयवशेन नदीमदीयप्रिययोरन्तिकमगत्यैव

भावादिति भावः । भ्रमेति । 'भ्रम धार्मिक विधग्धः स शुनकोऽय मारित-  
त्वेन । गोदानदीकच्छनिकुञ्जवासिना दससिद्देन ॥' कुमुमावचयार्थं कुञ्जे धार्मिक-  
भ्रमणेन राण्डितसंकेतायास्त्रिवारणोक्तिरियम् । अत्र बाध्येन भीदस्वभावस्य गृहे  
शनिष्टया भ्रमणेन निकुञ्जे तिहोपलब्ध्या भ्रमणनिषेधो व्यङ्ग्यः । प्रत्यविरोध-  
माह—अन्यच्च येनेत्यादि । गमकतयेति । संभोगेत्यादिः । अत्रैव निःशेषे-  
त्यादावेव । प्रतियद्धानि अन्यतया न तत्रैव संबद्धानि । अनैकान्तिकानि  
साधारणानि । कथं तर्हि तस्य व्यङ्ग्यत्वं प्रकाशापुष्पमाह—तस्माद्वाच्यार्थेति ।  
वापीस्नानेनेत्यर्थः । निरूपितेति । बोधितेत्यर्थः । गमे इत्यन्तव्याख्या  
स्वार्थेति । अन्तिकमित्यत्र गतासीत्यनुदहः । एवं त्रयापारपरयात् । तथा निर्गुण-  
रागः । तन्वीलस्वार्थमाह—तानथाचेति । वृत्तत्वाधेत्यर्थः । उपसंहृति—

१. 'भ्रम धम्मिअ वीसत्थो सो सुगमो मय्य मारितो वेण । गोदानरकच्छकुञ्ज-  
वासिना दसिसिद्देन ॥'.

वापीं स्नातमितो ममान्तिकाद्गतासि न पुनस्तस्य परवेदनानभिज्ञतया  
दुःखदातृत्वेनाधमस्यान्तिकम् । यतो निःशेषच्युतचन्दनं स्तनयोस्तटमेव  
नोरःस्थलम् । वापीगतबहुलयुवजनत्रपापारवश्यादंशद्वयलम्नाप्रस्वस्तिकी-  
कृतभुजलतायुगलेन तटस्येवोन्नततया मुहुरामर्शात् । एवं त्वरया सम्य-  
गक्षालनेनोचरोष्ठो न निर्मृष्टरागोऽधरस्तु तदपेक्षया गण्डूपजलरदनशो-  
धनाङ्गुल्यादीनामधिकसंमर्दमावहतीति तथा । किं च सम्यगक्षालनेन  
नेत्रे जलमात्रसंसर्गाद्दूरमुपरिभाग एवानजने । शीतवशात्तानवाच्च तव  
तनुः पुलकितेति । एवं तस्या विदग्धाया गूढतात्पर्योक्तिरुचिता । अन्यथा  
वैदग्ध्यभङ्गापत्तेः ।

एवं साधारणेषु वाक्यार्थेषु मुख्यार्थे बाधाभावात्तात्पर्यार्थस्य झटित्य-  
नाकलनात्कुतोऽत्र लक्षणावकाशोऽनन्तरं च वाच्यार्थप्रतिपत्तेर्वक्तृबोद्ध-  
व्यनायकादीना वैशिष्ट्यप्रतिपत्तौ सत्यामधमपदेन स्वंप्रवृत्तिप्रयोजको दुः-  
खदातृत्वरूपो धर्मः साधारणात्मा प्राग्वाच्यार्थदशायामपराधान्तरनिमि-  
त्तकदुःखदातृत्वरूपेण स्थितो व्यञ्जनाव्यापारेण दूतीसंभोगनिमित्तकदुः-  
खदातृत्वाकारेण पर्यवस्यतीत्यालंकारिकसिद्धान्तनिष्कर्षः । एतेन 'अध-  
मत्वमप्रकृष्टत्वं तच्च जात्या कर्मणा वा भवति । तत्र जात्यापकर्षं नोत्त-

एवमिति । उक्तप्रकारेणार्थः । मुख्यार्थे वापीस्नाने । अनन्तरमिति । वाच्यार्थ-  
प्रतिपत्तेरनन्तरं चेत्पर्यः । वक्त्री विदग्धोत्तमनायिका । बोद्धव्या दुःशीला दूती ।  
नायकत्वादृशः । आदिना वाकादिपरिग्रहः । अधमपदेनेति । बोधित इति  
शेषः । स्येति । अधमपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । साधारणेति । तादृशकर्मन्तरं

मनायिका नायकस्य वक्ति । नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसंभोगादिही-  
नकर्मातिरिक्तेन कर्मणा । तादृशं च दूतीसंप्रेषणात्प्राचीनं सोढमेवेति  
नोद्घाटनार्हमितीतरव्यावृत्त्या संभोगरूपमेव पर्यवस्यति' इति यदुक्तम्,  
तदपि निरस्तम् । विदग्धोत्तमनायिकायाः सखीसमक्षं तदुपभोगरूपस्य  
स्वनायकापराधस्य स्फुटं प्रकाशयितुमतितमामनौचित्येन प्राचीनानामेव  
सोढानामप्यपराधानामसह्यतया दूतीं प्रति प्रतिपादयिषित्वात् । यथैव  
हि—

‘औष्णिहं दोब्बलं चिन्ता अलसन्तणं सणीससिअम् ।

मह मन्दभाअणीए केरं सहि तुह वि परभवइ ॥’

इत्यादावौन्निर्यादीनि वाच्यभूतस्वकेशनिमित्तकसखीकेशसाधारणान्येव  
बोद्धव्यवैशिष्ट्यवशात्तत्कामुकोपभोगजनिताौन्निर्यादिषु पर्यवस्यन्ति । न  
चात्र वाच्यार्थव्यावर्तकं किञ्चिद्विशेषणमपेक्षन्ते सहृदयाः, एवमिहापि ।  
अथ तदन्तिकगमनस्य लक्षणावेद्यत्वेऽपि रमणमात्रस्य लक्ष्यशक्तिमूल्य-  
नवेद्यत्वमव्याहृतमेवेति चेत्, नैवम् । ‘अधमत्वं जात्या कर्मान्तरेण  
वा नोत्तमनायिका नायकस्य वक्ति’ इत्यादिना संदर्भेण रमणस्यापि  
भवतैव धृतार्थापत्तिवेद्यतायाः स्फुटं वचनात् । एतेन काव्यप्रकाशटीका-  
श्रुतामुक्तयः पराम्नाः । विशेषणसाधारण्यपरस्य स्वमूल्यन्यस्यैव तैरना-  
फलनात् । बाधाभावेन लक्षणाया दूरापास्तत्वात् ।

साधारण्येऽर्थः । स्वापराधेति । स्वं नादिद्यदूतीसंभोगादिरूपं संदीनकर्मैल्लयः ।  
एतेनेल्लसार्थमाह—विदग्धेति । तदुपभोगेति । द्युपभोगेऽर्थः । अत्रि-  
हमामल्लन्तम् । प्राचीति । दूतीसंप्रेषणादित्वादिति । अन्यथा विदग्धादिभ्रान्ता-  
पत्तिः । औष्णिहमिति । ‘औष्णिहं शैर्वन् चिन्तालसत्वं गतिः श्रुतम् । मम  
मन्दभागिन्याः वृत्ते शरित् त्वामपि परिभवति ॥’ इत्युक्तमुद्घोषसंभोगां दूतीं प्रत्यु-  
पभोगविद्वेषं ज्ञापयन्ना नानिद्याया इत्युक्तिः । साधारणानि । रोगादितोऽपि

यत्तु—

‘प्रहरविरतौ मध्ये वाहस्ततोऽपि परेण वा  
किमुत सकले’ याते वाहि प्रियः त्वमिहैष्यसि ।  
इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियासतो  
हरति गमनं बालालपैः सवाप्पगलज्जलैः ॥’

इत्यत्र ‘सकलमहः परमावधिस्ततः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति व्यङ्ग्यं प्रियगमननिवारणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गम्’ इति मध्यमकाव्योदाहृति-  
प्रसङ्गे निगदितम्, तच्चिन्त्यम् । सवाप्पगलज्जलानां ‘प्रहरविरतौ’ इत्या-  
द्यालपानामेव प्रियगमननिवारणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यतया व्यङ्ग्यस्य  
गुणीभावाभावात् । आलपैरिति तृतीयया प्रकृत्यर्थस्य हरणक्रियाकरण-  
तायाः स्फुटं प्रतीतेः । न च व्यङ्ग्यस्यापि वाच्यसिद्ध्यङ्गतात्र संभवतीति  
तथोक्तमिति वाच्यम् । ‘नि शेषच्युतचन्दनम्’ इत्यादावप्यघमस्वरूप-  
वाच्यसिद्ध्यङ्गताया दूतीसंभोगादौ सभवादुणीभूतव्यङ्गत्वापत्तेः । अस्तु  
वा ततः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति वाच्यसिद्ध्यङ्गताया गुणीभाव-  
स्तथापि नायकादेर्विभावस्य वाप्पादेरनुभावस्य चित्तावेगादेश्च संचारिणः  
संयोगाद्भव्यज्यमानेन विप्रलम्भेन धनित्वं को निवारयेत् ।

तत्संभवात् । यथात्रैव नायिकायास्तद्वियोगतः । प्रहरविरताविति । हे प्रिय,  
त्वं किं प्रहरसमाप्तौ दिनमध्ये याते वा मध्याह्नादपि परेण तृतीयप्रहरेण यातेन  
वा सर्वदिने गते वेह मत्समीपे उत निश्चयेनैष्यस्यागमिष्यसि । इत्येवंप्रकारेण ।  
आलापेऽस्यान्वयः । अग्रे स्पष्टम् । शतशब्दोऽनियतसख्यावाची । एवमुक्तव्यव-  
च्छेदे । व्यङ्ग्यस्य शक्नोमीत्यन्तस्य । ननु विनिगमनाविरहोऽत आह—आला-  
पैरिति । प्रकृत्यर्थस्य तादृशालापस्य । अपिरुक्तसमुच्चये । ननु सवाप्पगलज्ज-  
लतदुक्तालपानां गमनोत्तरचिरकालावस्थितिनिवारकतयाप्युपपत्तेर्ब्यङ्ग्यसाहिताना-  
मेव गमननिवारणसामर्थ्यमत आह—अस्तु वेति । आन्तरालिकव्यङ्ग्यमादा-

यदप्युभयचित्रप्रस्ताव उदाजहुः—

‘वराहः कल्याणं वितरतु स वः कल्पविरमे

विनिर्धुन्वन्नौदन्वतमुदकमुर्वीमुदवहत् ।

खुराघातत्रुख्यकुलशिखरिकूटप्रविलुठ-

च्छिलाकोटिस्फोटस्फुटघटितमाङ्गल्यपट्टहः ॥’

एतच्च पद्यं दोषाविलत्वादानुदाहार्यमेव । तथा हि—प्रथमेऽर्थे वाक्य-  
द्वयस्यापि समाप्तेनैराकाङ्क्ष्यादुत्तरार्धगतविशेषणे समाप्तपुनरात्तत्वम् ।  
निवृत्त उद्वाहे माङ्गल्यपट्टहवादनप्रतिपत्तेरपदस्थपदत्वम् । ऊर्ध्ववहन-  
निष्पत्तौ च भूम्यूर्ध्वगानां कुलशिखरिणां कूटेषु कथंकारमघःस्वस्य भग-  
वतो वराहस्य खुराघात इति व्याहृतार्थत्वम् । एकार्थेऽनेकक्रियत्वेन  
यत्पदाध्याहारेण चासंगुल्यत्वं चेति । अन्येऽप्येवंजातीयका बहवोऽत्र  
दोषाः । न ह्यवरं काव्यमिति दोषसहस्रप्रस्तमुदाह्रियते । तस्य काव्यतैव  
नेत्यालंकारिकसिद्धान्तात् । अयमपि कवेः सहृदयस्य च महान्दोषो  
यत्पुनरिदमेव पद्यं पूर्वोत्तरार्धव्यत्यासेन न पद्यान्तरतामापितम् । एव-  
मप्येकार्धगतेनानेकक्रियत्वेन यत्पदाध्याहारेण चासंगुल्यत्वाच्चमत्कारापकर्षः  
स्वित एव ॥

इति धीमदमहारकपेरुभट्टात्मजेन पण्डितराजापराभिधानेन जगन्नाथभट्टेन  
निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डने ग्रन्थारम्भप्रकरणदोषः ।

अथोपमाप्रकरणदोषाः—

यत्तु ‘पुरस्य पुरतश्चन्द्रो निष्पमः’ इति वाक्यमुपमाया विपुला-

येव च्चनिगुणीभूतादिव्यव्यवहारस्योपरमानतया ‘विप्रलम्भेन च्चनित्यं को  
नियारयेत्’ इति चिन्त्यम् । अन्यथा ‘ग्रामतरुणम्’ इत्यादिगुणीभूतव्यव्यवहार-  
१. सि० मी०

लंकारवर्तितां प्रतिपादयद्भिः प्रायुज्यत, तद्व्याकरणाविमर्शनिबन्धनम् ।  
पुरत इति नगरवाचिनः पुरशब्दात्तसिलि मुखस्य नगरादित्यर्थस्या-  
संगत्यापत्तेः । न हि पूर्ववाचकः पुरशब्दः कापि श्रूयते । पूर्वशब्दात्तु  
'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैपाम्' इत्यसौ पुरादेशे च पुर इति भाव्यम् ।  
न तु पुरत इति । अत एव 'अमुं पुरः पश्यसि दैवदारुम्' इति प्रायुङ्क्त  
महाकविः । एवमेव च—

‘रूपयौवनलावण्यस्पृहणीयतराकृतिः ।

पुरतो हरिणाक्षीणामेव पुष्पायुधीयति ॥’

इति वाचकोपमेयल्लसोदाहरणमपि तैर्निर्मितमपशब्दकलुपितमेव । तथा  
चाहुर्वैयाकरणाः—‘पत्या पुरतः परतः,’ ‘आत्मीयं चरणं दधाति पुरतः,’  
'पुरतः सुदती समागतं माम्' इत्यादयः सर्वेऽपि व्याकरणाज्ञानमूला  
अपशब्दाः इति ।

शाशुकोदाहरणानामप्यसंपत्त्यापत्तौ व्याकुली स्यात् । तत्रापि व्यङ्ग्यसंकेतभङ्गेन  
वाच्यमुखमालिन्यातिशयरूपानुभावमुखेनैव विप्रलम्भाभासपोषणं न केवलेन संके-  
तभङ्गेन । तस्याकर्तव्यत्वबुद्ध्यापि संभवादिति बोध्यम् । तसिलीति । इदं  
चिन्त्यम् । तदप्राप्तेः । आद्यादित्वात्सलावित्युचितम् । महाकविः कालिदासः ।  
तैः अप्ययदीक्षितैः । इदं चिन्त्यम् । पुरत इति निपाताङ्गोकारात् । अत एव  
'इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना' इति कालिदासः, 'पश्यामि ताम्मित इतः पुर-  
तश्च पश्चात्' इति भवभूतिश्च संगच्छते । इति केचित् । अन्ये तु—'दक्षि-  
णोत्तराभ्यामतसुच्' इत्यत्र तसुचैव पुंवद्भावेन सिद्धेऽतसुज्विधानमन्यस्माद-  
पीति ज्ञापनाय । तेन पश्चाद्यजन्तात्पुरशब्दात्तस्मिन्निति सिद्धिः—इत्याहुः ॥  
वस्तुतस्तु—'पुर अप्रगमने' इति चौरादिकाणिजभावे 'इगुपधलक्षणे के  
सावैत्रिकस्तसिः ।' इति बोध्यम् । वैयाकरण इति । प्राय इत्यादिः ।

यदपि चोपमालक्षणसिद्धान्तः—‘उपमितिक्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्य-  
वर्णनमदुष्टमव्यङ्ग्यमुपमालंकारः’, ‘स्वनिषेधापर्यवसायि सादृश्यवर्णनं वो  
तथामृतं तथा’ इति लक्षणद्वयं तैरेव निर्मितम्, तदसत् । वर्णनस्य  
विलक्षणशब्दात्मकस्य, विलक्षणज्ञानात्मकस्य वा शब्दवाच्यताविरहे-  
णोपमाया वाच्यालंकारता न स्यात् । तस्य सर्वथैवाव्यङ्ग्यत्वादव्यङ्ग्यत्व-  
विशेषणवैयर्थ्याच्च । अथ यदि वर्णनविषयीभूतं तादृशसादृश्यमुपमेत्यु-  
च्यते तदा यथा गौस्तथा गवय इत्यत्रोपमालंकारापत्तेः । एवं ‘कालोप-  
सर्जने च तुल्यम्’ इत्यादावपि । अशिष्यत्वादिना प्रधानप्रत्ययार्थवचन-  
सादृश्यस्य तत्रापि प्रतिपादनात् । न चात्र वचनमेदस्य दोषस्य सत्त्वाद-  
दुष्टत्वविशेषणेनैव वारणं भविष्यतीति वाच्यम् । एतद्वाक्योपप्लुतवाक्या-  
न्तरप्रतिपादितै(कै)कोपमेयके सादृश्ये तथाप्यतिप्रसङ्गात् । न चात्रोप-  
मितिक्रियानिष्पत्तावपि न सादृश्यवर्णनम्, विषयस्याचमत्कारित्वात्,  
चमत्कारिविषयककविव्यापारस्यैव वर्णनपदार्थत्वादिति वाच्यम् । एवं  
हि चमत्कारित्वस्य लक्षणेऽवश्यं निवेद्यत्वेनोपमितिक्रियानिष्पत्तिविशे-  
षणस्य वैयर्थ्यात् । नह्यनिष्पन्नमापाततः प्रतीयमानं सादृश्यं चमत्कृति-  
मापत्ते । एवं द्वितीयलक्षणे निषेधापर्यवसायित्वं निरर्थकम् । व्यतिरेके

विलक्षणशब्देति । शब्दस्य वाच्यत्वमठे नायं दोषोऽत आह—विलक्षण-  
ज्ञानेति । अव्यङ्ग्यत्वात् व्यङ्ग्यत्वाभावात् । तादृशेति । अदुष्टमव्यङ्ग्याद्यविशेषण-  
द्वयान्यतरेत्यर्थः । इत्यादावपीति । उपमालंकारापत्तिरित्यस्यानुपपत्तिः । आदिप्राप्तं  
पिन्त्यम् । तत्रापि कालोपसर्जनयोरपि । अथ ‘कालोपसर्जने च तुल्यम्’ इत्यत्र  
द्विवचनोपादानादिति भावः । एतदप्येव द्वितीयदोषोक्तिः । उपप्लुतेति ।  
चक्षित्वेत्यर्थः । प्रधानप्रत्ययार्थवचनवत्त्वम इत्यादीति भावः । तदाह—एको-  
पमेयेति । अप्तेति । यथा गौरित्यादामित्यर्थः । व्यतिरेक इति । तत्रान-

‘तवाननस्य तुलनां दधेत्तु जलजं कथम्’ इत्यादौ कमलादिसादृश्य-  
निषेधस्य, अ[न]न्वये च सर्वथा सादृश्यनिषेधस्य चमत्कारितया तत्प्रति-  
पत्तये प्रतियोगिविधया सादृश्यनिरूपणमित्यलंकारिकैरभिधानात् ।

किं च—

‘स्रज्जाभोगे पतन्भाति कपोलात्कुटिलोऽलकः ।

शशाङ्कविम्बतो भेरौ लम्बमान इवोसगः ॥’

इत्यादौ मुख्यवाक्यार्थत्वेनानलंकारभूतायामुपमायामतिव्याप्तिः । उपमिति-  
क्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्यवर्णनस्य [अदुष्टाव्यङ्ग्यत्वस्य च] अत्रापि सत्त्वात् ।  
नह्यत्राभेदप्रधानोत्प्रेक्षा शक्या वक्तुम् । कल्पितोपमाया निर्विषयत्वा-  
पत्तेः । न चेयमुपमा लक्ष्यैवेति वाच्यम् । ध्वन्यमानोपमानिवारणप्रया-  
सस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

‘व्यापार उपमानाख्यो भवेद्यदि विवक्षितः ।

क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तमुपमालंकृतिस्तु सा ॥’

इति स्वकृतसूत्रेऽलंकारभूतोपमाया एव लक्ष्यत्वेनाभिधानस्य, अलंकार-  
भूतोपमालक्षणत्वे तदेवादुष्टाव्यङ्ग्यत्वविशेषितमिति तत्रैव पुनरभिधानस्य  
चासंपत्त्यापत्तेश्च । नह्यत्रोपमानोपमेयसादृश्यादुपमास्वरूपादस्ति कश्चिद-  
तिरिक्तो वाक्यार्थः, येनोपमा तमलंकुर्यात् । अपि च लक्षणे सादृश्य-

नस्येत्यादावित्यर्थः । कमलादिसादृश्येति । कमलादिनिष्ठसादृश्येत्यर्थः । ननु  
वर्णनपदस्य चमत्कारजनकज्ञानविषयीभूतानुयोगिकत्वार्थे तात्पर्यमग्राहकमिदम्, न  
तु लक्षणशरीरपदत्वमिति चेत्, तत्राह—किं चेति । वाक्यार्थत्वेनेति । तथा  
च न वाक्यार्थोपस्कारकत्वमिति भावः । तदाह—अनलमिति । नन्वलंकारो-  
टीति योगबोधितोपस्कारकत्वस्यालंकारसामान्यस्वरूपत्वेन विशेषलक्षणेऽपि तदनि-  
वैधेऽपि शक्यमाय इत्यत आह—अपि चेति । अत एव चित्रभूतोपमालक्षणं

विशेषणं निरर्थकम् । 'उपमितिक्रियानिष्पत्तिमद्वर्णनमुपमा' इत्येतावतैव स्वामीशार्थलाभात् । अन्यच्चाव्यङ्ग्यत्वविशेषणमयुक्तम् । नहि व्यङ्ग्यत्वालंकारत्वयोरस्ति कश्चिद्विरोधः । प्राधान्येन व्यङ्ग्यतायां तु प्रधानत्वालंकारत्वयोर्विरोधादलंकारत्वलक्षणं तत्र मा प्रसाह्वीदित्युपस्कारकत्वेन पुनर्विशेषणीयम्, न त्वव्यङ्ग्यत्वेन ।

‘अद्वितीयं रुचात्मानं मत्वा किं चन्द्रं हृष्यसि ।

भूमण्डलमिदं मूढ केन वा विनिभालितम् ॥’

इत्यत्र कस्यचिद्विदेहस्यस्य किरणैरात्मानं तापयन्तं चन्द्रं प्रति वाक्ये अस्ति मम प्रियायाः कदापि बहिरनिर्गतायाः अत एव त्वयाप्यदृष्टाया आननं त्वत्सदृशमिति व्यङ्ग्यायामुपमाया मूढपदध्वन्यमानचन्द्रविषयवक्तृ-  
गतासूयालंकारभूतायामव्याप्तेः । विशिष्टोपमादिस्थले च विशेषणानुप-  
मानां वाच्यसिद्धयङ्गतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्, सिद्धार्थस्योपस्करणाभावात्तु नालंकारतेति मम न काव्यसंगतिः ।

यदपि काव्यप्रकाशोक्तोपमामेदाधिकमेदकथनप्रस्तावेऽभिहितम्—  
‘धर्मलुप्ता वाक्यसमासतद्धितेषु दर्शिता । द्विर्मावेऽपि दृश्यते । ‘पटुपटु-  
देवदत्तः’ इत्यत्र ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति सादृश्ये द्विर्मावविधानात्  
इति, तत्तुच्छम् । अत्र चोपमावाचकस्याप्यनुपादानाद्वाचकधर्मलुप्ताया-  
मेतदाधिक्यमुद्भावयितुमुचितम् । न तु धर्मलुप्तायाम् ।

त्विति संनोक्तम् । पूर्वपदस्यापि घात्पर्यभाहृत्वादिदमपि चिन्त्यम् । अव्याजपरत्वं  
च सादृश्ये प्राधान्येनाव्यङ्ग्यत्वं बोध्यमिति दिक् । विनिभालितमिति । विशेष-  
णेण दृष्टमित्यर्थः । अत्रेति । व्यङ्ग्यायामित्यत्रास्यान्वयः । व्यङ्ग्यायामुपमाया-  
मिति । अत्रोपमानस्योपमेदावकल्पनात्मकप्रतीपत्तैव व्याजपरत्वम् । मूढपदस्मर-  
त्वात् । धर्मलुप्ताविति शब्दः । किं हृष्यशीलेतरत्कारस्याचेति चेत्तदि । अत्र चेति ।

धर्ममात्रलुप्तायाश्चान्तर्भावात्पृथगुपादानमसंगतमेव स्यात् । न चात्र द्विर्भावस्यैव वाचकस्य सत्त्वात्वास्ति तस्य लोपः अपि तु धर्ममात्रस्येति वक्तुं शक्यम् । द्विर्भावस्य सादृश्यवाचकत्वोक्तेर्भाष्यकैयटादिविरुद्धत्वात् । तदुक्तम्—‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति सूत्रे सिद्धं त्विति प्रतीकमादाय कैयटेन ‘द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्थानी’ इति तदर्थो विशिष्यते न तु प्रकारः । तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाद्यभिचाराभावात् । तद्ब्रह्णाद्गुणवचनो यः शब्दो निर्जातस्तस्य सादृश्ये द्योत्ये द्वे भवत इति सूत्रार्थः इति । एवं च द्विर्भावपदस्य सादृश्यद्योतकत्वमेव न वाचकत्वम्, अतो वाचकलोपोऽप्यत्रास्तीति वाचकधर्मलुप्ताया उदाहरणमेतत्, न धर्मलुप्तायाः । यदि तु द्योतकोऽपि वाचकपदेनात्र विवक्षित इत्याग्रहः तदा तुप्यतु भवान् ।

यच्चान्यदभ्यधीयत तस्मिन्नेव प्रसङ्गे—

“नृणां यं सेवमानानां संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं जगत्यभजन्मर्त्यश्चञ्चा चन्द्रकलाधरम् ॥”

अत्र “किञ्चनोर्लोपे प्रत्येकं वाचकधर्मलोप उभयत्रापि” इति तदर-

चो ह्यर्थे । सूत्रार्थ इति । द्विर्भावस्य सादृश्यद्योतकत्वेऽपि शक्यत्वरूप-  
वाचकत्वाभावाद्वाचकलोप इति तव हृदयम् । तस्य इवादेशोतकतानये चन्द्र इव  
मुखमित्यत्र, चन्द्रसुहृन्मुखमित्यत्र च वाचकलुप्ताव्यवहारभावात् सादृश्यतद्विशि-  
ष्टान्यतरबोधकाभावस्यैव वाचकलुप्ताव्यवहारप्रयोजकत्वस्य वाच्यत्वेन द्योतकस्यापि  
बोधकरवानपायेन नास्ति वाचकलोप इति तदाशयाद्बोधमूलकमिति पिन्त्यमि-  
दम् । यच्चान्यदिति । यद्यमानमन्यथेत्यर्थः । किञ्चोपे तयोपेर्युक्तरवेऽपि

मणीयमेव । चञ्चेत्यत्र कनो वाचकस्य 'लुम्मनुष्ये' इति शास्त्रेण लोपेऽपि तं चन्द्रकलाधरमभजन्निति चन्द्रकलाधरमजनराहित्यरूपस्य चञ्चाचन्द्रसाधारणस्य धर्मस्योक्तत्वात्कथं तावद्धर्मलोपः । न चोपमेयमर्त्यविशेषणतयोपात्तस्य चन्द्रकलाधरमजनराहित्यस्य सादृश्योपसर्जने चञ्चायामनन्वयान्न सादृश्यमिति वाच्यम् ।

‘यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं शंभुमभजन्मर्त्यश्चञ्चैवात्महिताकृतेः ॥’

इति पाठे ‘धर्मश्रवणमप्युभयत्रापि संभवति’ इति स्वोक्तेरसंगत्यापत्तेः । इहाप्युपमेयसंसारविशेषणतयोपात्तस्य सुखमयत्वस्य सादृश्योपसर्जनेऽपवर्गेऽन्वयाभावात्कथंकारं धर्मस्य साधारण्यम् ।

उपमेयगतत्वेनोपमानगतत्वेन वा उपात्तस्य धर्मस्य शाब्दे उभयान्वये सत्यपि वस्तुत उभयनिष्ठताज्ञानमेव साधारणतया नियामकमिति चेत्, चन्द्रकलाधरमजनराहित्येऽपि दीयतामेवमेव दृष्टिः । यदि चोपमेयतावच्छेदकतयैव चन्द्रकलाधरमजनराहित्यं मम विवक्षितम्, साधारणधर्मश्च स्वात्महिताकरणरूपः स चात्र लुप्त एवेति शपथेन स्वाभिप्रायः प्रकाश्यते तदा निवारितोऽयं दोषः । तुष्यतु भवान् ।

यद्यापि “सेयमुपमा संक्षेपतस्त्रिधा—कचित्त्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता । यथा—‘स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः’ इत्यादौ । कचिदुक्तार्थोपपादनपरा । यथा—‘अनन्तरत्नप्रभवस्य’ इत्यादौ” इति तैरेव द्रविडशिरो-

कन्लोपेऽयुक्तत्वमित्याह—कन इति । तामुपपादयति—इहापीति । कथंकारं कथं इत्या । पाठान्तरवासी साशयमाह—उपमेयेति । एयमेवेति । एवं च तुष्यतेति भावः । प्रचारान्तरेण साशयमाह—यदि धेति । तैरेवेति ।

मणिभिरभ्यधीयत । तदप्यहृद्यमेव । 'देवतुल्यैर्नैर्भोति स देशः सुमनो-  
हरः' इत्यादौ वाच्यभूतवस्तुपस्कारिकाया देवोपमाया अक्रोडीकरणात् ।  
नह्यत्र स्ववैचित्र्यमात्रे विश्रान्तिरस्ति गुणानां प्रधानसान्निध्ये स्वातन्त्र्या-  
योगात् । नापि व्यङ्ग्योपकारकत्वमेवालंकाराणामिति नियमोऽस्ति ।  
अलंकारभूतोपमासु स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ताया उपमाया असंग्रहे को नाम  
ध्वन्यमानायास्तस्या निरासायाव्यङ्ग्यत्वविशेषणदानदुराग्रहः । असंग्रहे  
तु तत्रैवालंकारभूतोपमालक्षणस्यातिव्याप्तिरिति प्रागेवावेदनात् । अहो  
महदैवेदमन्याय्यम्—यदलक्षणीयायाश्च स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ताया उप-  
मायाः संग्रहः, लक्षणीयायाश्च प्रागुक्तासूयालंकारभूताया असंग्रह इति  
प्राचां तूपमासामान्यं लक्ष्यतां ध्वन्यमानाया इव वाच्याया अपि स्ववै-  
चित्र्यमात्रविश्रान्तायाः संग्रहो नानुचितः । न तु स्वस्य यत्नेन ध्वन्य-  
मानोपमां निरस्य कण्ठरवेणालंकारभूतोपमालक्षकस्य । यदि च प्रबन्ध-  
व्यङ्ग्योपस्कारकत्वेनेयं संगृह्यत इत्युच्यते, तदा 'स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता'  
इति खोक्तिर्विरुद्धा स्यात् । 'अनन्तरत्नप्रभवस्य' इत्यत्र गुणसमूहसमा-

अप्ययदीक्षितैरेवेत्यर्थः । स्वस्येति— तवेत्यर्थः । नानुचित इत्यस्यानुपज्ञः । इयं  
स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता । विरुद्धा स्यादिति । वस्तुतस्तु—उपमासामान्य-  
लक्षणस्यापि प्रकृतत्वेनोपमासामान्यस्यैवार्यं विभागः । उपमानोपमेयतावच्छेदक-  
योर्भेदाच्चास्त्वैवोपमितिनिष्पत्तिः । अत एव 'धेयमुपमा' इत्येवोक्तम् । नत्वलंकार  
इति । 'नयने शिशिरीकरोतु मे शरदिन्दुप्रतिमं मुखं तव' इत्यत्र तूष्णार्थोपपाद-  
नपरैव मुखकर्तृकनयनकर्मकशिशिरीकरणस्यैव कव्युक्तस्येन्दूपमयैवोपपत्तेः । उष्ण-  
ार्थोपपादनेत्यस्य चोष्णार्थस्योपपादनम्, उष्णार्थं वोपपादनमित्यर्थद्वयम् । वितिग-  
मनाविरहात् । इति न दोष इति चिन्त्यमिदमिति बोध्यम् ॥ उष्णार्थोपपादनप-  
रोपमायास्तदुक्तमुदाहरणं दूषयति—अनन्तेति । 'अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिर्मं  
न सौख्यमविलोपि जातम्, एको द्वि दोषो गुणसंनिपत्ते निम्नजतीन्दोः किरणो-

नाधिकरणे एको दोषो दोषत्वेन न स्फुस्तीत्यस्यार्थस्य पूर्वार्धप्रतिपादि-  
तार्थसमर्थनात्मकस्य सामान्यात्मकस्य विशेषरूपोदाहरणप्रदर्शनमन्तरेण  
सम्यगनाकलनादिन्दुकिरणसमानाधिकरणेऽङ्के उदाहृतः, न तूपमानतया  
निर्दिष्टः । सामान्याद्विशेषस्य भेदाभावेनोपमितिक्रियाया अनिष्पत्त्या  
उपमालङ्घितेरत्रानवतारादुदाहरणालंकारोऽयमतिरिक्तः । यथा 'इको  
यणचि' इति वाक्यार्थस्य सामान्यात्मनो विज्ञानायोकारे यकारो दध्यु-  
दकेकारस्येवेति वाक्यान्तरेण तद्विशेष उदाह्रियते, सद्ब्रह्मत्रापीति ।  
विशेषस्तूदाहरणालंकारप्रकरणे रसगङ्गाधरादवसेयः ।

यत्तु 'लुप्तायां विम्बप्रतिविम्बादयो नैवं भेदाः । तस्यां साधारणधर्म-  
स्यानुगामितानियमात्' इत्युक्तम्, तत्र ।

'मलय इव जगति पाण्डुर्वल्मीकसमो नृपोऽम्बिकातनयः ।

जम्बूनदीव कुन्ती गान्धारी सा हलाहलेव सरित् ॥'

इत्यत्रानुगामिधर्मस्याप्रत्ययाच्चन्दनानां पाण्डवानाम्, सर्पिणां दुर्योधना-  
दीनां च विम्बप्रतिविम्बभावस्यैवोपमानिर्वाहकत्वात् । न च श्रौतोपादान-  
मन्तरेण नास्ति विम्बप्रतिविम्बभाव इति वाच्यम् । आर्धविम्बप्रतिविम्बने  
तदनपेक्षणात् । अत एवाप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यव्यङ्ग्यवाक्यार्थावयवार्तां  
विम्बनमप्रत्युद्गम् ॥

इति श्रीभट्टमहाराष्ट्रपेरुमहात्मजेन पण्डितराजापरमभिधानेन जगन्नाथभट्टेन  
निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डने उपनामप्रकरणदोषाः ।

विवादः ॥' इत्यत्रैतत्पर्यः । स्फुरतीत्यस्यार्थस्य तृतीयचरणप्रतिपादस्य । तद्वना-  
निर्दिश्ये देवमाह—सामान्येति । अनवतारादिति । अग्रे तथा चेति  
शेषः । अलंकारोऽयमतिरिक्तः इति । 'अदरशा मादशो मा भूत्वा त्वं  
त्वाशो मय' इत्यभिधर्मिधोपमानायानुरमानदावच्छेदधोपनेयत्वावच्छेदधोभेदेनोप-

अथोपमेयोपमाप्रकरणदोषाः—

यत्तु प्राचीनलक्षणमव्यास्यादिभिर्दूषयित्वा

‘अन्योन्येनोपमा बोध्या व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण वा ।

एकधर्माश्रया या स्यात्सोपमेयोपमा मता ॥’

इति स्वयं लक्षणं निरमीयत । अस्यार्थः सपदकृत्यः संक्षेपेण तदुक्त-  
रीत्या सहृदयानां सौकर्यायोच्यते—अन्योन्येनेति । अन्योन्यप्रतियोगि-  
कत्वविशिष्टा व्यक्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण वृत्त्यन्तरेण शक्त्या वा  
बोध्या वेद्या, एकधर्माश्रया एकधर्मप्रयोज्या या उपमा सा उपमेयो-  
पमा मतेत्यन्वयः ।

अन्योन्येनेति विशेषणादिदं तच्च सममित्युभयविश्रान्तोपमाया  
निरासः । अत्रान्योन्यप्रतियोगिकत्वस्य व्यञ्जनव्यापारगम्यत्वेनोपमायाश्च  
शक्तिबोधतया परस्परनिरपेक्षेणैकेन व्यापारेणान्योन्यप्रतियोगिकत्वविशि-  
ष्टायास्तस्या अबोधनात् । परस्परनैरपेक्ष्यस्य लक्षणे वाकारेणाभिधानात् ।  
एकधर्माश्रयेति विशेषणात् ।

मितिक्रियानिष्पत्तेरुपमालंकारव्यवहारस्य च सर्वसंमतत्वेन तद्वदिहापि सामान्यधर्म-  
विशेषधर्मयोस्त्वयोर्भेदेन तन्निष्पत्तेः संभवाद्दुदाहरणालंकारो भास्वदिरिक् इति  
तदाशयात् । चिन्त्यमेतत् । ‘उदकोदकारे दधीकारस्य यः’ इति पाठः ॥

प्राचीनेति । ‘उपमानोपमेयत्वं द्वयोः पर्यायतो यदि । उपमेयोपमा सा  
स्याद्विविधैषा प्रकीर्तिता ॥’ इत्यर्थः । अव्याप्तीति । ‘तद्वद्व्युना युगपदुन्मिषि-  
तेन तावत्’ इत्यत्राव्याप्तिः । ‘रजोभिः स्यन्दनोद्धृतैः’ इत्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।  
तृतीयार्थः प्रतियोगिकत्वमित्याशयेनाह—अन्योन्यप्रतीति । लक्षणाया असंभ-  
वादाह—शक्त्येति । इवादिषत्त्वे इति भावः । विश्रान्तेति । उभयत्र पर्य-  
वसिता न श्रौती तस्मामित्यर्थः । शक्तीति । सप्तपदे(?)त्यादिः । ननु मिथो  
निरपेक्षत्वं न निविष्टमत आह—परस्परेति । अन्यया पक्षान्तरकथनासंगत्वे-

‘रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥’

इत्यत्र परस्परोपमायां नातिव्याप्तिः । तत्रोपमाप्रयोजकधर्मैक्याभावात् । भूतलोपमानिकायां प्रयोजकस्य रजसामनुगामिधर्मस्य, नमस्तलोपमानिकायां प्रयोजकस्य घनसदृशगजानां विन्ध्यप्रतिविन्ध्यमावापन्नधर्मस्य च मेदात् । व्यक्त्येति च विशेषणं व्यक्त्योपमेयोपमासंप्रहार्यमितीदमुपमेयोपमात्वप्रयोजकं लक्षणमिति, तत्र ।

‘अहं लतायाः सदृशीत्यस्वर्षं गौराङ्गि खेदं न कदापि यायाः ।

गवेषणेनालमिहापरेषामेषापि तुल्या नितरां भवत्याः ॥’

अत्र ‘पष्ठचन्तात्सदृशादयः शब्दाः सादृश्यप्रतियोगिवचनाः’ इत्युक्त-  
तयान्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टाया उपमायास्तनुत्वादिरूपैकधर्माश्रयाया  
वृत्त्यन्तरेण शक्यता बोधनादुपमेयोपमात्वापत्तेः । न चात्रान्योन्यप्रति-  
योगिकत्वमुपमायां न प्रतीयते । लतादिसंनन्धिसादृश्याश्रयत्वसैवास-

रिति भावः । रजसामिति । प्रयोजकभूतरजोभिःपानुगामिधर्मस्येत्यर्थः । समान-  
नपिमक्तिश्रवणस्येव समानवचनत्वस्याभेदान्वये न तत्र चमिति भावः । एयमप्रेऽपि ।  
घनगजयोर्भेदेन साधारणात्वं कथमत आह—विन्ध्येति । प्रयोजकमिति ।  
अनुगतानतिप्रसक्तलक्षणमात्रं तु—‘सदृशस्य तृतीयस्य व्यवच्छेदाय यत्रयोः ।  
अन्योन्येनोपमेयत्वमुपमेयोपमा मता ॥’ इति इष्टव्यम् । अप्रान्योन्येनेति विशेषे-  
णम् ‘अहमेव गुरुः गुदावगणानाम्’ इति प्रतीपविशेषणसादृश्यमिति भावः । आह-  
मिति । लतानुसंगिकसादृशाश्रयावहमित्यर्थः । अस्वर्षं महान्तम् । एषा-  
पीति । त्वदनुसंगिकसादृश्यप्रतियोगिकत्वार्थः । अन्तेत्यस्य इतीत्यादिः । तनुव्ये-  
त्यस्य अनुपातेत्यादिः । लतादीति । लताद्यनुसंगिकसादृश्यप्रतियोगिकत्वस्यैवे-  
त्यर्थः । एतेन सादृश्यव्यवच्छेदः । सादृशादिपदानां धर्मिषोपक्यात् । एवं च

१. रजसामपरे त्वत् ‘रजोभिर्वृत्तैश्च घनसंनिभैर्गजैश्च घोरैश्च भूतैश्च कस्तनितर-  
सार्थं परस्परोपमायां नातिव्याप्तिः’ इति पाठः, २ ‘एव सादृश्या’ इति रजसामपरे पाठः.

स्पदार्थेऽन्वयादिति वाच्यम् । 'मुखस्य सदृशश्चन्द्रश्चन्द्रस्य सदृशं मुखम्'  
इत्युपमेयोपमायामव्याप्तेः । नहि 'अहं लतायाः सदृशीत्यखर्वम्' इत्य-  
श्रोपमेयोपमा भवितुमर्हति । गर्वमात्रनिरासपरत्वेनोत्तरार्धगतोपमायास्तृ-  
तीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतिपत्तेः । अत एव अन्यान्यपि तव 'सदृशानि  
सन्त्येव तेषां गवेपणेन किं फलमित्येतदर्थकं गवेपणेनेत्युत्तरार्धं संग-  
च्छते । 'तृतीयसत्रह्यचारिव्यवच्छेदो ह्युपमेयोपमाजीवितम्' इत्यालंका-  
रिकसिद्धान्तात् । अन्यथा 'रेजोभिः स्यन्दनोद्धूतैः' इति प्रागुक्तपरस्पर-  
रोपमावारणप्रयासवैफल्यप्रसङ्गात् । न च तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलक-  
त्वमुपमाविशेषणमिति वाच्यम् । विशेषणान्तरवैयर्थ्यापत्तेः । तद्विशेष-  
णव्यावर्त्यानामाधुनिकविशेषणेनैव वारणात् । अन्योन्यप्रतियोगिकत्व-

सादृश्यस्य तत्रान्वये इयम्, न तु तत्रेति भावः । मुखस्येति । तत्रापि सदृश-  
पदसत्त्वेन तल्लुल्ययोगक्षेमत्वादिति भावः । नन्वेवं तथा दुर्बलमिति यथैतत्संग्रह-  
स्तयाह—लताया इति । अस्यापि संग्रह इष्ट एवेत्यविब्याप्तिर्नात आह—  
नन्त्यमिति । (!) । ननु तन्मात्रपरत्व एव किं धीजमत आह—अत एवेति ।  
तत्परत्वेन तस्याः साफल्यदेवेत्यर्थः । उत्तरार्धं तदेकदेशः । अन्यथा तुर्यचरणे-  
नैवेद्यार्थलाभे मध्ये एतत्कर्मनानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । नन्वेवमपि तृतीयसद-  
ृशव्यवच्छेदप्रतीतावेवेयमित्यत्र किं विनिगमकमत आह—तृतीयेति । संग्र-  
होति । सदृशेत्यर्थः । एवमप्येऽपि बोध्यम् । 'सिद्धान्तः' इति पाठः । 'सिद्धान-  
न्तात्' इत्यपपाठः । अन्यथा तस्य तज्जीवितत्वानुशीकारे । वाच्यमिति । 'अहं  
लतायाः' इत्यत्राति[ब्याप्ति]वारणायेदानीं यफलमित्यर्थः । विशेषणान्तरेति ।  
अन्योन्येनेत्यादीत्यर्थः । नन्वेवं कथमुक्तदोषनिरासोऽत आह—तद्विशेष-  
णेति । विशेषणान्तरेत्यर्थः । तदुक्तमन्यदूपयति—अन्योन्येनेति । प्रति-  
योगित्वस्येति । अनुयोगित्वविशिष्टेत्यादिः । ननु तस्य वृत्तिविषयत्वं कुतो

१. 'उत्तरार्धमपि'. २. 'मुखस्यस्येति श्लोकं कुर्वन्मोमेव भूतकम्' इत्यत्राप्युपमे-  
योपमावनिवारणप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः' इति रसगङ्गाधरे पाठः.

विशिष्टोपमैकवृत्तिमात्रवेधेत्यप्युक्तमेव । 'स्वमिव जलं जलमिव स्वम्,  
हंसश्चन्द्र इव हंस इव चन्द्रः' इत्यादौ खजल्योश्चन्द्रहंसयोश्च सादृश्या-  
न्वये प्रतियोगित्वस्य संसर्गत्वेन वृत्त्यविषयत्वात् । 'वृत्तिवेद्यानां पदा-  
र्थानां संसर्गो वृत्त्यवेद्यः' इति तात्पर्यवृत्तिमनङ्गीकुर्वाणैर्वाक्यविद्विरभ्यु-  
पगमात् । अन्यथा प्रकारतापत्तेः ॥

इति श्रीमद्भट्टारकपेहमशास्त्रजेन पण्डितराजापरमिधानेन जगद्धाषभेदेन  
निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डने उपमेयोपमाप्रकरणदोषाः ।

अथानन्वयः—

यच्च—“अयमनन्वयो व्यक्तवोऽप्यस्ति

‘अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत्प्रीतिस्तवैवागमनात्पुनः ॥’

अत्र गृहागतं श्रीकृष्णं प्रति विदुरवाक्यम् । ‘इयं त्वदागमनप्रभवा  
प्रीतिर्बहुकालव्यवहितेन पुनरपि त्वदागमनेनैव भवेन्नान्येन, इत्युक्ति-  
मश्रया ‘त्वदागमनप्रभवप्रीतेः सैव सदृशी, नत्वितरप्रभवा’ इति व्यज्यते  
इत्यभिहितम्, तत्र । ‘अमुष्यास्त्वदागमनप्रभवायाः प्रीतिर्वारान्तरत्वदा-  
गमनप्रभवा प्रीतिः सदृशी’ इति प्रत्ययस्य सर्वजनसिद्धतया श्रीकृष्णागमन-  
जन्यप्रीतिसामान्यावयवयोर्द्वयोः प्रीतिव्यक्तयोः सादृश्यसावाधाद्योगार्था-

नेत्याह—गृहीति । उपपन्नपक्षैकवृत्तिमात्रवेद्यत्वे न तात्पर्यं किं तु वृत्तिद्वय-  
वेद्यत्वाभावे । महा तद्व्यवप्रतीती पदावर्धयिद्वाद्यमानस्येव तन्मात्रवेद्यत्वम् ।  
असि च ‘स्वमिव जलम्’ इत्यादौ । नासि च तत्रेति तद्विराम इत्याद्येनादो-  
षादिन्त्यनिदम् ॥

अमुष्या इति । यत् इत्यादि । व्यक्तवोऽप्यभेदेनेति शेषः । योगार्थेति ।

१. ‘अपि दोषः क्वचित्’.

भावेनानन्वय एव नायं भवितुमर्हति, 'स्वस्मिन्स्वसादृश्यस्यान्वया-  
भावादनन्वयः' इत्युपमाप्रकरणे स्वयमेवाभिधानात् । उपमेयस्य प्रीति-  
व्यक्तिविशेषस्य सदृशान्तरव्यवच्छेदे बाधात्तादृशप्रीतिसामान्यस्यावय-  
त्रिनो निरूपमतया प्रतीयमानस्थानुपमेयत्वेन फलवैयधिकरण्यप्रसङ्गाच्च ॥  
न चात्र 'श्रीकृष्णागमनप्रीतिसामान्यावयविनः स्वेन सादृश्यं मध्ये प्रती-  
यते' इति शपथः कर्तुमुचितः । सहृदयत्वभङ्गप्रसङ्गात् । प्रयोजनविर-  
हाच्च ॥ श्रीकृष्णागमनप्रभवप्रीतिसामान्यस्य निरूपमत्वसिद्धिरेव प्रयोज-  
नम्—इति चेत् न । एतत्कालावच्छिन्नकालान्तरावच्छिन्नतादृशप्रीति-  
व्यक्त्योरवयवयोरुपमानोपमेयभावेनैवावयविनि तत्सिद्धेः । यथा—

‘एतावति प्रपञ्चे सुन्दरमहिलासहस्रभरितेऽपि ।

अनुहरति सुभग तस्या वामार्धं दक्षिणार्धस्य ॥’

इत्यादाववयवयोर्वामार्धदक्षिणार्धयोः सादृश्येनावयविनः कान्तरूपस्या-  
नुपमत्वं प्रतीयते । एवमिहापि ॥—नहि तत्रापि निरूपमत्वप्रतीत्या-  
वयविनः स्वेन सादृश्यप्रत्ययोऽन्तरा कल्प्यते—इति वाच्यम् । निरूप-  
मत्वप्रतीतेरनन्वयनैत्यविरहात् । अन्यथा 'गगनपुष्पमिवास्य वचः सखे'  
इत्यादिकल्पितोपमायामपि निरूपमत्वप्रत्ययेनानन्वयकल्पनापत्तेरिति न  
किञ्चिदेतत् ॥

‘रत्नाकरोक्तस्यैवानन्वयप्रकारविशेषस्यात्र व्यङ्ग्यता' इत्यपि वक्तुमयु-

अनन्वयपदयोगार्थेत्यर्थः । ननु रुढमेवानन्वयपदमभिमतमत आह—स्वस्मि-  
न्निति । व्यवच्छेदे बाधादिति । तस्य व्यवच्छेदकरणेऽसामर्थ्यादित्यर्थः ।  
कालान्तरस्थप्रीतिव्यक्तिविशेषस्य सदृशस्य सत्त्वादिति भावः । तादृशेति । श्रीकृ-  
ष्णागमनजन्येत्यर्थः । महिला स्त्री । दक्षिणार्धस्येति कर्मणः शेषत्वविशेषायां  
षष्ठी । अत्रोपमेयं समुदिता नायिका ॥ ननूकरीत्या न व्यङ्ग्यत्वम्, किं तु रत्ना-  
करोकरीत्येति नोक्तदोषोऽत आह—रत्नेति । तस्य प्रकारस्य प्रकृतेऽवाच्य-

त्तमेव । तस्य रसगङ्गाधरेऽस्माभिर्निरस्तत्वात् । प्रकृतोऽवाच्यत्वात् ।  
स्वयमनन्वयप्रकरणे तस्यानुक्तत्वाच्च ।

इदं पुनरनन्वयध्वनेरुदाहरणं मदीये गङ्गास्तवे—

‘नगेभ्यो यान्तीनां कथय तटिनीनां कतमया

पुराणां संहर्तुः सुरधुनि ऋषदोऽधिरूहे ।

कया वा श्रीमर्तुः पदमितरयाक्षालि सलिलै-

स्तुलालेशो यस्यां तव जननि दीयेत कविभिः ॥’

अत्रेतरयेत्येतन्माहात्म्यात् ‘त्वयि तु तव तुला दीयेतैव’ इत्यनन्वयो  
निरुपमत्वपर्यवसायी व्यज्यते । यथा या—

‘भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णे विबुधैश्च दानवैः ।

न भविष्यति नास्ति नाभवत्क्षितिप त्वत्तुलनाधरोऽपरः ॥’

अत्राप्यपरशब्दमहिम्ना ‘त्वं तु त्वत्तुलनाधरो वर्तसे’ इति व्यज्यते ।  
तस्याभावे त्वसमालंकार एवेति रसगङ्गाधरे व्यक्तमुपपादितमस्माभिः ॥

इति श्रीभट्टमद्वारकपेदमद्वैतमजेन षष्ठितराजापराभिधानेन जगन्नाथभट्टेन  
निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डनेऽनन्वयप्रकरणम् ।

अथ स्मरणालंकारप्रकरणम् ।

यजु—

‘स्मृतिः सादृश्यमूला या यस्त्वन्तरतनाश्रया ।

स्मरणालंकरतिः सा सादृश्यरूपत्वविशेषिता ॥’

त्वात् । ननु त्वया इदित्येऽपि न मया इदितिः, तथाह—स्वय-  
मिति । ‘अन्वया—अलंकारध्वनेर्वैयथागद्वारः स्यात्’ इति रत्नाकरोक्तिं खण्ड-  
विशुद्धाह—इदं पुनरिति । नगेभ्यः पदंतेभ्यः । ऋषदो ब्रह्मादृतः ।

यथा—

‘अपि तुरगसमीपाद्दुत्पतन्तं मयूरं  
न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्मीचकार ।  
सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णं  
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥’

यथा वा—

‘दिव्यानामपि कृतविस्रयां पुरस्ता-  
दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।  
उद्धीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरन्ती-  
मस्मार्पाञ्जलनिधिमन्थनस्य शौरिः ॥’

एकत्र सदृशदर्शनात्सदृशधर्मिका स्मृतिः, अपरत्र सदृशदर्शनात्-  
त्सदृशलक्ष्मीसंबन्धिनो जलनिधिमन्थनस्य स्मृतिः । उभयत्रापि सादृश्य-  
मूलकवस्त्वन्तरस्मृतित्वमविशिष्टम् । अत एव—सदृशात्सदृशाधार-  
प्यार्थतया लक्षणे वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवत् ।

अपीति । सुवंशे दशरथमृगयावर्गनम् । स दशरथः । सादृश्यबोधकं केशपाशस्य  
विशेषणद्वयम् । दिव्यानामिति । माषे जलक्रीडावर्गनम् । अम्भस्तो जलात् ।  
मन्थनस्येति । ‘अधीगर्थ-’ इति कर्मणि शेषे पठ्ये ॥ लस्यद्भये भीजनाद्—  
एकत्रेति । भाव इत्यर्थः । इत(अप)रत्र अन्त्ये । सदृशेति । लक्ष्मीसादृश-  
नाधिकेत्यर्थः । लक्षणं संगमयति—उभयत्रेति । तथा च द्वितीयलक्ष्यसंग्रह एव  
‘वस्त्वन्तरसामाधया’ इति विशेषणफलमित्याह—अत एवेति । द्वितीयस्य  
लक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः । सदृशात्सदृशेति । स्मृतेः सदृशात्सदृशान्वतरविषयकव-

‘सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुर्लज्जुमते  
 चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।  
 वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरङ्गं यतः  
 कासि प्रेषसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥’

• अत्र श्रुतकुरङ्गसंबन्धिनस्तत्रयनस्य सरणात्तत्सदृशसीतानयनस्मृति-  
 ध्येति । किंत्वेषा व्यङ्ग्या अलंकार्यभूता च । तद्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्व-  
 विशेषणम् ।

• ‘अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तयाम्मोघय-  
 स्तानेतानपि विभ्रती किमपि न ह्येन्तासि तुभ्यं नमः ।  
 आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-  
 स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तत्र भुजो वाचान्तो मुद्रिताः ॥’

अत्र स्तूयमानभूसंबन्धिनो भूभृतः स्मृतिर्न सादृश्यमूलेति नात्र सर  
 णमलंकारः, किंतु स्मृतेः संचारिभावस्य भूभृद्विषयकरतिभावाद्गत्वात्प्रे-  
 योऽलंकारः । एतद्यावृत्त्यर्थं लक्षणे ‘सादृश्यमूला’ इति विशेषणम्”  
 इत्याहुः ॥ तदेतत्सर्वमरमणीयम् । यत्तावदुच्यते—“सदृशासदृशयोः

ज्ञानार्पणवैलर्ष्यः ॥ अव्यङ्ग्यत्वविशेषणफलमाह—सौमित्रे इति । एवमन्नाटके  
 सीताविद्योये धीरामचन्द्रस्य लक्ष्मणं प्रत्युत्थिरियम् । ननु निवयेन । चण्डांशुः  
 सूर्यः ॥ तत्रयनेति । कुरङ्गनयनेलर्ष्यः । तत्सदृशेति नयनविशेषणम् । इति ।  
 ‘भूता च’ इत्यमे योज्यः । एषा सीतास्मृतिः । अलंकारसामान्यत्वाद्युक्तमपि  
 नास्तीत्याह—यत्नमिति । सीतास्मृतेः प्राधान्यारिधि भावः । अत्युच्चा इति ।  
 भुवं प्रत्युत्थिरियम् । प्रस्तौमि कथेति । इमां भुवम् ॥ न सादृश्येति । किं  
 तु ‘एकवचनविधि-’ इति वीत्येति भावः ॥ रतिभावेति । कथिनिष्ठेत्यादिः ।  
 अरमणीयमिति । वक्ष्यमानदोषारिधि भावः ॥ तमेव दान्त्यांयानूपाह—  
 यत्तावदिति । तत्र उच्यमाने लम्बित् । भूम इति शेषः । तदाह

केशपाशजलनिधिमन्थनयोः संग्रहाय लक्षणे वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवत्” इति, तत्र ‘सादृश्यमूला स्मृतिः स्मरणालंकारः’ इत्येतावतैव केशपाश-स्मरणस्यैव जलनिधिमन्थनस्मरणस्यापि संग्रहाद्वस्त्वन्तरसमाश्रयत्वविशेषणमनर्थकम् । एकत्र सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजन्यत्वेन, अपरत्र च सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजलक्ष्मीस्मरणोद्बुद्धसंस्कारजन्यत्वेन च, सादृश्यमूलकत्वस्याविशेषात् । नहि ‘सादृश्यमूला’ इत्युक्ते ‘सदृशविषया’ इति लभ्यते । येन जलनिधिस्मृतेरसंग्रहः स्यात् ॥ \* ॥ यदपि— “-सौमित्रे ननु सेव्यातम्-” इत्यत्र स्मृतिर्व्यङ्ग्यालंकार्यभूता च । तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणम्—” इत्युक्तम्, तत्र नेयं स्मृतिरलंकार्यभूता, किं तु जानक्याल्म्बनो निशासभयोद्दीपितः संतापादिनानुभावित उन्मादेन च संचारिणा परितोपितो विप्रलम्भः प्रधानत्वेनालंकार्यः, तस्य स्मृतिरुत्कृष्टहेतुत्वादलंकार एव, अतो नितरां तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणमनुचितम् । नहि व्यङ्ग्यत्वालंकारत्वयोर्विरोध इति वक्तुं शक्यम्, नित्यव्यङ्ग्यानां रसभावादीनां पराङ्गतायामलंकारत्वाभ्युपग-

सादृश्येति । एवमग्रेऽपि । केशेति । तस्य सदृशत्वेन दृश्यन्तत्वमिति भावः । श्यादिति । इतीति शेषः । सादृश्यपदस्य नियमसंबन्धिधकतया संबन्ध्याकाङ्क्षा-यामुपस्थितस्मर्यमाणस्यैवान्वयापत्तिः । न हि ‘जनकत्वमूला पूज्यते’ इत्युक्ते पुत्र-जनकत्वेन भार्या पूज्यते । अतो ‘वस्त्वन्तरसमाश्रया’ इत्यावश्यकमिति चिन्त्य-मिदम् ॥ नेयं स्मृतिरलंकार्यभूतेति । अत्र स्मृतेः ‘हा क्वाधि’ इत्यादिपद-दगम्यत्वेन विवहदनप्रवृत्तराजानुगम्यमानमूल्यवत् । ‘शटेन विधिना निद्रादरिद्री-कृत.’ इत्यादौ शठादिपदगम्यास्या शुद्धा, तस्या एव प्राधान्यादलंकार्यत्वम् । अनुपस्कारकरवाद्य विप्रलम्भस्यैव तत्त्वाद्येन चिन्त्यम् ॥ विप्रलम्भः धीराम-चन्द्रनिष्ठः । नितरामित्यस्यानौचित्येऽन्वयः । तदाशयं शब्दयति—नहीति ॥ नित्येति । सर्वयेत्यर्थः । कटाप्यकाञ्चलयेति शक्यत । नन्वेवं प्राधान्येऽप्यलं-

भात् । प्रधानव्यङ्ग्यव्यावृत्त्यर्थं पुनरुपस्कारकत्वं सर्वेष्वप्यलंकारलक्षणेषु  
देयमिति प्रागेवावेदितम् ।

यदप्युक्तम्—“अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति—’ इत्यत्र स्मृतेः संचा-  
रिभावस्य भृशद्विषयकरतिभावाङ्गत्वात्प्रेयोऽलंकारत्वम्” इति । तत्र हि  
भावस्य भावाद्यङ्गतायां प्रेयोऽलंकारत्वम् । न ह्यत्र स्मृतिर्भावः, तस्याः  
स्मरतिना वाचकेनाभिधानात् । नहि वाच्यस्य व्यभिचारिणो भावत्वं  
वक्तुं युक्तम् । ‘व्यभिचार्यङ्गितो भावः’ इति सिद्धान्तस्य भङ्गापत्तेः ।  
तथा चोक्तं सर्वस्वरूपा—“प्रेयोऽलंकारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तो-  
त्थापिता स्मृतिर्विषयः । तत्रापि विभावाद्यागूरितत्वे । यथा—‘अहो  
कोपेऽपि क्रान्तं मुखम्’ इति, नतु स्वशब्दनिवेद्यत्वे । यथा—

‘अत्रानुगोदं भृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन निवृत्तप्रेदः ।

रहस्त्वदुत्सङ्गनिपक्तमूर्धो सरामि वानीरगृहेषु सुप्तम् ॥’

इत्यादौ” इति ॥ ननु—‘भावाद्यङ्गीभूतभावत्वं न प्रेयोऽलंकारत्वम्,  
अपि तु—भावाद्यङ्गीभूतसंचारित्वमात्रम् । तथा च प्रकृते स्मरणस्य  
स्वशब्दनिवेद्यत्वेन भावत्वविरहेऽपि संचारित्वानपायात्प्रेयोऽलंकारत्वम-  
विरुद्धमेव—’ इति चेत् । एवं तर्हि ‘इतराङ्गीभूतस्यायित्वमात्रं रसा-

‘शरत्पापतिरत आह—प्रधानेति । सर्वेषु न त्वत्रैव । तथा धालंघरसामा-  
न्यलक्षणप्राप्तत्वात्तस्य नात्रिप्रसङ्ग इति भावः ॥ सिद्धान्तेति । मन्मटमद्वादी-  
नामिति शेषः । तद्व्यन्याह—प्रेयोऽलमित्यादि इतीत्यन्तेन । तत्रापि  
तदुक्तस्यापि, न स्मृतिष्वपि । आगूरितत्वे आधिष्ठितत्वे । अप्रेति । पुष्पकेन  
सङ्गतोऽयोध्यां गच्छतः धीरामस्य सीतां प्रयुलिरियं एवसे । अनुगोदं गोदा-  
तमीपे ॥ घानीयेति । शृणुष्वन्वैलर्थः । सुप्तं स्वप्नः । इत्यापत्तिं परिहरति—

लंकारत्वम्, नतु व्यज्यमानत्वविशिष्टम्' इत्यस्यापि सुवचत्वात् । एवं च  
'चराचरोभयाकारजगत्कारणविग्रहम् ।

कल्यान्तकालसंक्रुद्धं हरं सर्वहरं नुमः ॥'

इत्यत्र क्रोधस्य स्वशब्दनिघेद्यत्वेऽपि देवताविषयकरतिभावाङ्गीभूतस्वा-  
यित्वानपायाद्रसालंकारः स्यात् । न च—इष्टापत्तिः । अपसिद्धान्तात् ।  
तस्माद्—व्यज्यमानस्यैव संचारिणो भावाद्यङ्गतायां प्रेयोर्लंकारत्वम्—  
इति नात्र स्मृतिमादाय प्रेयोर्लंकारत्वं वाच्यम् । किं तु भूविषयकरतेः  
पूर्वार्धव्यङ्ग्याया उत्तरार्धगतभूभृद्विषयकरतिभावाङ्गत्वाद्युक्ता प्रेयोर्लंका-  
रता । उक्तं च मम्मटमट्टैः—'अत्र भूविषयो रत्याख्यो भावो राज-  
विषयकरतिभावस्य' इति ॥ अपि च महदिदमाश्चर्यम् । यत्स्वेनैव  
निर्मितः कुवलयानन्दाख्यः संदर्भोऽपि विस्मृतः । उक्तं च तत्र शेष-  
भागे—'विभावानुभावाभ्यामभिव्यञ्जितो निर्वेदादिः स यत्रापरस्याङ्गं  
स प्रेयोर्लंकारः' इति ।

इति श्रीमट्टमट्टारकपेरुमट्टात्मजेन पण्डितराजापरमिधानेन जगन्नाथभट्टेन  
निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डने स्मरणालंकारप्रकरणम् ।

एवं चेति । तथा सुवचत्वे चेत्यर्थः । स्वशब्दस्येति । कुद्धमितीत्यर्थः ॥  
रतिभावेति । कविनिष्ठेत्यादिः । स्मृतिमादायेत्युक्तिफलमाह—किं त्विति ।  
एवं च प्रेयोर्लंकारस्य सत्त्वेऽपि त्वत्कृतं तदुपपादनं चित्रमीमांसास्यमयुक्तमिति  
भावः । भावस्येति । अङ्गमिति शेषः । स्वेनैव अप्यवीक्षितेनैव । तत्र कुवल-  
यानन्दे । निर्वेदादिष्वयं शब्दः । अपरस्य भावादेः ॥

१. 'व्यज्यमानस्यैव स्वायित्वः पराङ्गत्वे यथा रसालंकारत्वम्, एवं व्यज्यमानस्यैव  
सं०' इति रसगङ्गाधरपाठः. २. 'इति रसगङ्गाधरान्तर्गतचित्रमीमांसाखण्डनसंग्रहे  
स्मरणालंकारप्रकरणम्' इत्यादर्शस्यपाठः.

अथ रूपकप्रकरणम् ।

यत्तु—

“विम्बाविशिष्टे निर्दिष्टे विषये यद्यनिहुते ।

उपरञ्जकतामेति विषयी रूपकं तदा ॥

अत्र ‘विम्बाविशिष्टे’ इति विशेषणात्

‘त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥’

इति निदर्शनाया निरासः, तत्र विषयस्य मार्जनस्यालक्तकादिरूपविम्ब-  
विशिष्टत्वात् । ‘निर्दिष्टे’ इति विशेषणान्निगीणेविषयायां ‘कमलमनम्मसि  
कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्’ इत्याद्यतिशयोक्तौ नाति-  
व्याप्तिः । अनिहुते निषेधास्पृष्टे इति विशेषणादपह्नुतौ नातिव्याप्तिः ।  
‘उपरञ्जकतामाहार्यताद्रूप्यनिश्चयगोचरतामेति’ इत्यनेन ससंदेहोत्प्रेक्षयो-  
र्निश्चयस्यैवाभावात् । समाप्तोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपात् । परिणामे  
चारोप्यमाणस्यैव विषयताद्रूप्यनिश्चयगोचरत्वात् । आन्तिमति सतः  
कल्पितस्य वा प्रवृत्त्यादिपर्यन्तिकस्वारसिकग्रमस्यैव निबन्धनेन तस्या-  
नाहार्यत्वात्’ इत्याहुः ॥ तन्न, ‘त्वत्पादनखरत्नानाम्’ इत्यादिनिदर्शना-  
व्यावृत्त्यर्थं विम्बाविशिष्टत्वं विषयविशेषणं तावदयुक्तमेव । तत्र वाक्या-  
र्थरूपकस्य वक्ष्यमाणत्वेन लक्ष्यत्वात् । यदि च ‘मुखं चन्द्रः’ इत्यादि-

धिष्टेति ॥ अयं भावः—यथा चन्द्रः सतः शुभ्रत्वादनासन्ननीयघावत्यः,  
तथा नखाः सतोऽरुणत्वादनासन्ननीयारणा इति सादृश्येन नखानां चन्द्रस्य च  
विम्बप्रतिविम्बभावः । अलक्तकचन्दनयोरन्यत्र स्ववर्णगणकत्वेन सः । तथा च  
विम्बप्रतिविम्बभावो यत्र नखालक्तकविशिष्ट एव रज्जने तत्रप्रतिविम्बभूतचन्द्रच-  
न्दनविशिष्टं पाण्डुरीकरणमुपरञ्जकम्—इति ॥ निर्दिष्टे इति । उच्यते

रूपकान्तर इवात्रापि वस्तुविशेषे वस्त्वन्तरतादात्म्यारोपे सत्यपि नेदं रूपकम् । अपि तु निदर्शना—इत्यागृह्यते । तदा 'मुखं चन्द्रः' इत्यपि निदर्शना—इत्युच्यताम् । निरस्यतां च रूपकम् ॥ किं च—'इन्दु-शोभां वहत्यास्यम्—' इत्यादिपदार्थनिदर्शनायां कथमन्यस्यान्यः शोभां वोढुं समर्थ इति संबन्धस्यानुपपन्नत्वात्तच्छोभासदृशी शोभा लक्ष्यमाणा चन्द्रशोभया विषयिस्था निगीर्णति साध्यवसानलक्षणामूलत्वं तावन्निर्वि-वादम् । वाक्यार्थनिदर्शनायां तु विषयविषयिणोरुपादानेऽप्यर्थ एवा-रोपो न शाब्दः । यथा—

‘त्वत्पादनखरत्नानि यो रञ्जयति यावकैः ।

इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥’

इत्यत्र । इह त्वत्पादनखरत्नकर्मकं यावककरणकं रञ्जनम्, इन्दुकर्मक-चन्दनलेपकरणकपाण्डुरीकरणभिन्नमित्यारोपस्य व्यङ्ग्यत्वाद्भवति निदर्शना । ‘त्वत्पादनखरत्नानाम्’ इत्यत्र तु विषयविषयिणोः प्रथ[मा]न्त-शब्दोपात्तयोरभेदसंसर्गेण बोधाच्छाब्द एवारोपो नार्थ इति रूपकमेव युक्तम्, न निदर्शना । रूपके विम्बप्रतिविम्बभावो नास्तीति तु भ्रान्ति-मात्रम्, ‘ययोरिवादिशब्दप्रयोगे उपमा, तयोरेकत्रान्यारोपे रूपकम्’ इति नियमादत्र यदि रूपकं नाङ्गीकुरुते, मैवाङ्गीकुरु तर्हि तत्रैवयथादेः प्रयोगे उपमामपि । एवम्—

‘त्वयि कोपो महीपाल सुधांशाविव पावकः ।’

इत्यादौ स्वकल्पितेन विशिष्टेन धर्मिणा सादृश्यस्य प्रत्ययादुपमां ऋषे, ऋहि तर्हि तत्रैवेवस्य निरासे

‘त्वयि कोपो महीपाल सुधांशौ हव्यवाहनः ।’

इत्यादौ रूपकमपि, तथा

‘कुङ्कुमद्रवलिस्ताङ्गः कपायवसनो यतिः ।

कोमलातपचालाभ्रसंव्याकाल इवावमौ ॥’

इत्यत्र ‘संध्याकालो न संशयः’ इति कृते रूपकं भवितुं युक्तम् । ‘त्वयि कोपः—’ इत्यत्र ‘कल्पितं रूपकम्’ इह तु न तथेति विशेषः ॥ न च—  
एवमादौ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा—इति वाच्यम्, निश्चीयमानत्वेनाभेदस्य  
भानात् ॥ किंच—आलंकारिकसंमतोऽयं रूपके विम्बप्रतिविम्बभावः ।  
उक्तं हि विमर्शिन्याम्—

‘कंदर्पद्विपर्णकर्मबुमलिनैर्दानाम्बुभिः क्षालितं

संलग्नानपुञ्जकालिमकलं गण्डोपधानं रतेः ।

व्योमानोकहपुष्पगुच्छमलिभिः संछायमानोदरं

पश्येतच्छशिनः सुधासरुचिरं विम्बं कलङ्काङ्कितम् ॥’

अत्र कलङ्कस्य दानाम्बुवादिभिः प्रतिविम्बनम्, लान्छितत्वाङ्कितयोः  
शुद्धसामान्यारूपत्वम्—इति ॥ तथा ‘निर्दिष्टे शब्देनाभिहिते’ इत्यस्य  
‘येन केनचिद्रूपेण शब्देनाभिहिते’ इत्यर्थः, आहोस्वित्—‘उपमेयता-  
वच्छेदकरूपेण शब्देनाभिहिते’ इत्यर्थः, आधे—

‘सुन्दरं कमलं भाति लतायामिदमद्भुतम् ।’

इत्यत्रातिशयोक्तावतिप्रसङ्गः, सुन्दरपदेन सुन्दरत्वेन रूपेणोदपदेन चान-

भवेत् हेतु आह—समेति । अत्र स्वपादेऽत्र कंदर्पेति । एवं प्रपठीतलु-  
रुपः । कण्ठः गुह्यः । कलं रमणीयम् । ‘अनोकहः पुटः घातः’ ॥ शुद्ध-  
सामान्येति । मनयोर्वेत्प्रतिषेधभाषापरत्वारिदं चिन्त्यम् ॥ द्वितीयविशे-  
षं दूषयति—तथेति । आहोस्वित् अपरा । इत्यत्र रूपव्यतिशयोक्ति-

नस्य प्रतिपादनात् । न च—अत्र सुन्दरपदार्थस्यारोप्यमाणकमलान्वय  
 एव, न तु वदनरूपविषयान्वयः—इति वाच्यम्, कमलपदेन कम-  
 लताद्रूप्येणाननस्यैव लक्षणयोपस्थापनात्तत्रैव सुन्दरादिपदार्थान्वयो  
 युक्तः, न तु विशेषणीभूतेषु कमले ॥ अथ 'तादृशं विषयमुद्दिश्य  
 विषयिताद्रूप्यं यत्र विधीयते' इत्यपि लक्षणवाक्यार्थः । प्रकृते च  
 सुन्दरत्वावच्छिन्नमुद्दिश्य कमलताद्रूप्यस्याविधानान्नातिप्रसङ्गः—इति  
 चेत्, न 'मुखचन्द्रस्तु सुन्दरः' इत्यादिरूपके समासं गतयोर्विषयविष-  
 यिणोः पृथग्विभक्तिमन्तरेणोद्देश्यविधेयभावबोधद्व्यास्थापत्तेः ॥ द्वितीये  
 तु—'अनिहुत—' इति विशेषणवैग्रथ्यम्, अपहृतावुपमेयतावच्छेदकस्य  
 निषिध्यमानतया तेन रूपेण विषयस्यानिर्दिष्टत्वादेव लक्षणस्याप्रसक्तेः ।

विषये । अन्वय एवेति । तत एव चमत्कारात्सानिष्याचेति भावः । रूपका-  
 तिशयोक्तिं घनयितुमाह—कमलेति । तत्रैव आनन एव । न त्विति ।  
 'पदार्थः पदार्थेन—' इति न्यायादिति भावः । तादृशं येनकेनचिद्रूपेण शब्देना-  
 भिहितम् । इत्यपि उद्देश्यविधेयभावप्रदितोऽपि । अविधानादिति । तादृश-  
 माननमुद्दिश्य मानकियाया एव विधेयत्वादिति भावः । यद्वा सुन्दरत्वादेः कमल-  
 त्वादिविशिष्टे विशेषणत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । इमास्तु विशेषः—यदतिश-  
 योक्तावुपमेयधर्मस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वाभाव एव, रूपके त्वनियमः, इतीति  
 भावः ॥ अत एवाह—मुखचन्द्रस्त्विति । पृथगिति । उद्देश्यविधेयभावेन  
 बोधे भिन्नविभक्तिजन्योपस्थितेस्तत्रत्वात् । तथा च व्यस्ते तथा प्रतीतिः, न  
 समस्ते इत्यत्राव्याप्तिरिति भावः । ननुपमेयतावच्छेदकरूपेण शब्देनाभिहिते इति  
 तदर्थेन प्रागुक्तदोषोऽत आह—द्वितीये त्विति । अपहृतौ 'नायं सुपांशुः  
 किं तर्हि व्योमगहासरोरुहम्' इत्यत्र । अनिर्दिष्टत्वादेवेति । अत्र विधेयप्र-  
 तियोगिविधया निर्दिष्टत्वादिदं चिन्त्यम् । न च तथा निर्दिष्टत्वेऽपि पुरस्कारा-  
 भावः, तर्हि त्रावत्पर्यन्तविषयबोधनार्थमेयानिहुत इति विशेषणस्य फलत्वादिति

निश्चयगताहार्यत्वविशेषणवैयर्थ्यं च, भ्रान्तिमति दोषविशेषेण प्रति-  
पिध्यमानतया नास्त्युपमेयतावच्छेदकस्पर्शः, इति तावतैव वारणात् ॥

यच्चाप्युक्तम्—‘अव्यङ्ग्यत्वविशेषणाच्चेदभेवालंकारमूलस्य रूपकस्य  
लक्षणम्—’ इति । तदपि निरस्तप्रायम् । न हि व्यङ्ग्यत्वालंकारत्वयो-  
र्विरोधोऽस्ति, प्रधानव्यङ्ग्यरूपकवारणाय पुनरुपस्कारत्वं विशेषणमुचित-  
मित्यसंबुद्धावेदनात् । अनलंकारत्वस्य तुल्यतया प्रधानव्यङ्ग्यरूपकस्यैव  
प्रधानवाच्यरूपकस्यापि वारणीयतया तद्वारकविशेषणाभावेन तत्राति-  
प्रसङ्गाच्च । रूपकलक्षणं तु रसगङ्गाधरादवगन्तव्यम् ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डने रूपकप्रकरणम् ।

अथ परिणामः ।

यच्च वैयधिकरण्येन परिणामे दीक्षितेनोदाहृतम्—

‘तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर-  
च्छायाधारककंधाराय गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणे ।

बोध्यम् । तावतैव उक्तार्थकनिर्दिष्ट इति विशेषणेनैव । इदं चिन्त्यम्—आहा-  
र्यत्वविशेषणस्य निर्दिष्ट इति विशेषणलब्धार्थकथनतात्पर्यवत्वात् । अतिशयोक्तौ  
लक्षणमाहात्म्याज्ज्ञायमानज्ञानस्थानाहार्यस्यैव जायमानत्वेन तावतैव वारणात् ।  
शक्यतावच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकयोर्भानमिति त्वद्विहितमतान्तरेऽपि युगपदेवो-  
भयोर्भानेन बाधस्यैवानुपस्थितत्वात् तद्दुदेराहार्यत्वम् । किं च चन्द्रशक्तिगुणवर-  
लक्ष्यतावच्छेदकस्य चन्द्रत्वस्य च मिथोविरोधाभावेन न बाधप्रतिसंधानम् ।  
मुपत्येन मुत्तं लक्ष्यत इति त्वभेदेयमेव । रूपके तु बाधस्य स्फुटमुपस्थितत्वेन  
साक्षात्प्रजनया वा जायमाना ताद्रूप्यप्रतिपत्तिराहार्यवेति वीक्षिताशय इति रिक् ॥  
इदमेव प्रागुक्तं रूपकलक्षणमेव । नन्वेवं रूपमतिप्रसङ्गनिर्गमोऽत आह—  
प्रधानेति । नन्वेवमपि विनिगमनापिरहास्योक्तिरत आह—अनलमिति ।  
मन्मते तु तेनैवोभयोर्वारणमिति भावः । इति रूपकप्रकरणम् ॥

अथ परिणामः ॥ तारैति । चन्द्रशेखरायैत्यर्थः । धाराधरैति । नील-

नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे

नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाथाय सेयं नतिः ॥'

यथा वा—

‘द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यं विकल्प-

श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुमुवो वासवस्य द्विरुक्तिः ।

द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्व-

न्नानन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीगृहसिंहक्षितीन्द्रः ॥’

इति ॥ अत्र चिन्त्यते—‘तारानायकशेखराय—’ इति पद्ये तावत्

गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणि भगवति भवे नतिः प्रकान्ता । शृङ्गारिता च

शेखरादीनि भूषणान्यपेक्षते इति नद्या आरोप्यमाणशेखररूपतयैवोपयोगो

न स्वरूपेण । एवं च दृशोऽपि तिलकरूपतयेति रूपकमेव शुद्धं

भवितुमर्हति ॥ ननु—‘परिणामे विषयाभिन्नतया विषयिणोऽवस्थानम्’

इति भवतैवोक्तम् । तदत्र नद्यादेर्विषयस्य तृतीययाभेदः प्रतिपाद्यमानो

विषयिणि शेखरादौ भासत इति कथं नाम रूपकं स्यात्—इति चेत्

‘मीनवती नयनाभ्यां करचरणास्यैः प्रफुल्लकमलवती ।

शैवालिनी च केशैः सरसेयं मुन्दरीसरसी ॥’

इत्यत्र व्यधिकरणरूपके मुन्दर्यां सरसीतादात्म्यस्य मीनकमलशैवालग-

तैर्नयनकरादिकेशाभैर्दर्मनागप्यसमर्थनात् । प्रत्युत—नयनकरादिकेशग-

श्रीवायेत्यर्थः । नद्या मङ्गला । दृशा भालचक्षुषा । नगेन कैलासेन ॥ कोवि-

दानां पण्डितानाम् ॥ शुद्धं रूपकामिथम् ॥ एवमिति । परे तु—‘मीनवती

नयनाभ्याम्’ इत्यत्र मुन्दर्यां सरसीतादात्म्यरूपं रूपकं मुख्यवाक्यार्थः । तत्र

च मीनवत्त्वादिः साधारणो धर्मः । तस्य च मुन्दर्यामभावात्प्राप्तवाधपुद्धित्यग-

नाय ‘नयनाभ्यां मीनवती’ इति मुन्दरीविशेषणम् । सरसी मीनवत्त्वं प्रष्टि-

तैर्मिनकमलशैवालाभेदैश्च समर्थनाद्यथा स्वनिष्ठाभेदे प्रतियोगित्वं तृती-  
यार्थः, एवं 'नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने—' इत्यत्रापीति क विप-  
यिणि विषयप्रतियोगिकाभेदपर्यवसानम् ॥ यदि पुनरारोप्यमाणे यथा-  
कथंचिद्विषयाभेदप्रत्ययमात्रात्परिणामतोच्यते, तदा 'प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तं  
हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम्' इति त्वदुदाहृतरूपकस्य परिणामतापत्तेः ।  
'प्रेमलतिकाम्' इति समासे प्रेष्ठो विषयस्य लतिकायामारोप्यमाणाया-  
मभेदेन विशेषणत्वात् । विस्तृतिश्च रसगङ्गाधरादवसेया । 'द्विर्भावः  
पुष्पकेतोः—' इति पद्येऽपि—कोविदानन्दजननजगदुत्कर्षो राज्ञो नृसिं-  
हस्य कथ्येते । तत्र कोविदानन्दजनकत्वं राज्ञ आरोप्यमाणद्वितीयम-  
न्मथादिताद्रूप्येण यथा संभवति, न तथा केवलेन स्वरूपेण । तथा  
हि—अहो नयनानामस्मदीयानां साफल्यं यदयमपरो मन्मयोऽस्माभि-  
रालोकयत इति मन्यमानानां तेषां नयनानामानन्दस्तावत्पुष्पकेतुनैवोत्पा-  
द्यते न राज्ञा । एवम्—अपरोऽयं कल्पतरुः, द्वितीयश्चिन्तामणिः  
कर्णश्च, तथा वासवो भृगतोऽयमन्यो दारिद्र्यमस्माकमपहरिष्यति ।

मेव । एवं च मुन्दर्या मीनवत्त्वसंपादनरूपप्रकृतकार्योपयोगिनां मीनानां नयना-  
त्मतापत्त्येवेति तदंशे परिणाम एवेति नयनप्रतियोगिकाभेदयन्मीनवतीति बोध  
इति दिक् । 'पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु' इत्यादौ 'रूपकोपमयोः संदेह  
एव' इति प्राहुः ॥ कथ्येते इति । शत्रन्तलङ्घनान्यामिति भावः । तत्र  
द्वयोर्मध्ये । 'द्विर्भावः पुष्पकेतोः—' इत्यस्वार्थमाह—द्वितीयमन्मथेति ।  
'विद्युध—' इति वाक्यार्थमाह—अपरोऽयं कल्पतरुरिति । एवं च बहुवचनं  
कल्पभेदानिप्रायेण । 'विकल्पधिन्तारक्षस्य' इत्यस्वार्थमाह—द्वितीयश्चिन्ता-  
मणिरिति । द्वितीय इत्यस्मात्पुष्पगुणो बोध्यः । 'तपन—' इत्यादेरर्थमाह—  
कर्ण इति । भृगत इत्यनेन प्रविद्धेन्द्राद्यतिरेकः सूचितः । 'द्वैतं देवस्य' इत्या-

हरिः खल्वयं संसारं नः परिहरिष्यतीत्यभिमानाज्जायमानस्तेषामानन्दो-  
ऽप्यारोप्यमाणैः कल्पवृक्षादिभिरेवेति न विषयात्मना विषयिण उप-  
योगः, अपि तु स्वात्मनैवेति कुत्रास्ति परिणामः । अत एवेदं पद्यं रूप-  
कप्रकरणे विमर्शिनीकारादिभिरालंकारिकैरुदाहृतमिति तद्वन्धविरोधश्च ॥

यच्च विद्याधरोक्तं परिणामध्वन्युदाहरणमनूद्य दूषितम् । तथाहि—

“नरसिंह धरानाथ के वयं तव वर्णने ।

अपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥

अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे तत्रारोप्यमाणस्य नृपस्याक्रम-  
णरूपकार्योपयोगिनः प्रतीतेः परिणामो व्यज्यते— इति ॥ तदयुक्तम् ।  
तत्र ह्यारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगः, न चन्द्रात्मना”  
इति । तदसत् । अत्र विजृम्भणं नाम न केवलं प्रागल्भ्यमात्रं कवेर-  
भिप्रेतम्, येन यशःकर्तृक्रमणे नृपस्य नृपात्मनैव कर्मतारूप उपयोगः  
स्यात् । अपि तु निरतिशयनैर्मल्यगुणवत्तायां स्वसमानजातीयद्वितीय-  
राहित्यप्रयुक्तः प्रौढिविशेषः । आक्रमणं न्यग्भाव एव । एवं चैवंविधे  
विजृम्भणे चन्द्रकर्मकमाक्रमणमुपयुज्यते, न तु नृपकर्मकमिति विषयि-  
तया व्यज्यमानस्यापि नृपस्य चन्द्रात्मनैवाक्रमणोपयोग इति रमणीयमेव  
विद्याधरेणोक्तं परिणामव्यङ्ग्यतायामुदाहरणम् ॥

यथैमाह—हरिरिति । दूषितमित्यस्य ‘चन्द्रात्मनेति’ इत्यन्तेनान्वयः ।  
अत्र प्रागुक्तपदे । गुणवत्तायां तद्रूपसाधारणधर्मे । एवं च विजृम्भणाक्रमण-  
योद्धरूपत्वे च ॥ रमणीयमेवेति । तत्रेदं चिन्त्यम्—“राजशब्दस्त्वानेका-  
र्थत्वात्, विजृम्भतेषु प्रागल्भ्यतदुत्पाद्योभयपरत्वात्, प्रहरणादेशु शक्तिशब्दोच-  
नस्याभावात्, तत्रैव शक्यत्वेन तुल्यतयार्थद्रयोपस्थितौ ‘गर्वंदो माधवः पादु’  
इतिवद्भेदेण एवायम्, न परिणामः । च वा नृपस्य व्यज्यमानत्वेति प्रहृतनरसिंह-

यद्यपि परोक्तिं दूषयित्वा स्वयं परिणामव्यङ्ग्यतायामुक्तम्—

“चिराद्विषहसे तापं चित्तं चिन्तां परित्यज ।

नन्वस्ति शीतलं शौरेः पादाब्जनखचन्द्रमाः ॥”

अत्र चिरतापातं प्रति हरिपादनखचन्द्रसद्भावप्रदर्शनेन ‘तमेव निषे-  
चस्व, तन्निषेवणादयं तापस्तव शान्तिमेप्स्यति’ इति परिणामो व्यज्यते”  
इति ॥ तत्तुच्छमेव । ‘आरोप्यमाणस्य विषयात्मकत्वेन प्रकृतकार्योप-  
योगे परिणामः’ इति स्वयमेवोक्तम् । तत्र प्रकृतकार्योपयोगमात्रं न  
परिणामशरीरम्, अपि तु विषयिगतायाः प्रकृतकार्योपयोगिताया अव-  
च्छेदकीभूतविषयताद्रूप्यम् । अत एव रूपकप्रकारविशेषत्वमस्यान्यैरा-  
लंकारिकैः स्वयं च तत्र तत्राभिहितम् । एवं चात्र नखचन्द्रसद्भावप्रद-  
र्शनेन ‘तन्निषेवणादयं ते तापः शान्तिमेप्स्यति’ इति प्रकृतोपयोगिताया  
व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदवच्छेदकीभूतस्य विषयिणि विषयताद्रूप्यरूपस्य परि-

राजोत्कर्षस्य चन्द्रकर्मणाक्रमणेनेवेतरनृपाक्रमणेनापि सृष्टपादत्वम् । न च द्वयोरपि  
राजपदार्थयोरितरत्रियान्वये राजानाविति द्विवचनं स्यादिति घाच्यम्, ‘न प्राज्ञं  
हृन्यात्’ इतिवदुपपत्तेः । समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्येकशेषस्य कैश्चिद्व्याकरणैः स्त्रीका-  
राद्य । अस्तु चारोपः, तथापि नृपस्यैवारोप्यमाणत्वम्, चन्द्रस्यैव विषयत्वमित्यत्र  
नियामकभावः । अत्रैव च दीक्षिततात्पर्यम् । अपि च प्रागल्भ्यस्यापि विश्वम-  
त्स्यत्वेन प्रवृत्तकार्योपयोगिना नृपत्वेनापि नृपस्य संभवति । अत एव विद्याधरे-  
णापि ‘विषयिणः स्वरूपेण प्रकृतकार्यानुपयोगित्वे तदुपयोगाय विषयिणो विषया-  
त्मनोपरिगत्वपेक्षायामेव परिणामः’ इत्युच्यते । उदाह—‘तं परिणामं द्विविधं  
‘कथयन्त्यारोप्यमाणविषयतया । परिणमति यत्र रिश्यी प्रवृत्तकार्योपयोगाय ॥’  
इति । ननु ‘तात्पर्यविषयीभूतप्रवृत्तकार्यानुपयोगित्वमस्त्वेव—’ इति चेत्, तस्यैव  
तात्पर्यविषयत्वे मानं विभावय—’ इति ॥ परोक्तिः विद्यानापोत्तिम् । स्वयमेव  
अम्परीशितेनेव ॥ चिरतापातं ‘चित्तम्’ इति शेषः ॥ वंदाकरणमतेनाह—

णामस्य वाक्यवाच्यत्वाच्छक्यसंसर्गत्वाद्वा सर्वथैव न व्यङ्ग्यत्वं वक्तुमु-  
चितम् । विद्याधरोक्तोदाहरणे तु नियन्त्रिताया अभिधाया विषयचन्द्रा-  
भेदवेदनाक्षमतया शब्दशक्तिमूलानुसरणस्य नास्त्युपयोगः ॥

इति चित्रमीमांसासखण्डने परिणामप्रकरणम् ।

अथ ससदेहः ।

यत्तु—

‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं सविषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥’

अत्र चन्द्रादीनां संदेहधर्मिणामेवानेकत्वम् । प्रकारस्तु वर्णनीयव-  
नितास्रष्टृत्वमेकमेवेत्यनेककोटित्वाभावात्—विरोधेन परस्परप्रतिक्षेपक-  
तया निबद्धानेककोट्यवगाहित्वरूपस्य संशयलक्षणस्याव्याप्तिमाहुः ॥  
तत्र । अत्र हि ‘अस्याः सर्गविधौ यः प्रजापतिरभूत्, स किं नु चन्द्रः,  
किं नु मदनः, किं वा नु वसन्तः’ इति संशयः प्रजापतिधर्मिकश्चन्द्र-  
त्वादिनानाकोटिक एवेति कुत्राव्याप्तिः । न च—‘अत्र चन्द्रादिधर्मिकः  
संशयो युक्तो वक्तुम् । एवं च प्रजापतेः प्रथमोद्देशो न स्यात् । दोष-  
दानाय वाक्यान्तरकल्पनेन तथा कव्यभिप्रायवर्णनादौचित्यात् ॥

चाक्येति । नैयायिकमतेनाह—शाक्येति । इति परिणामप्रकरणम् ॥

अस्या इति । विक्रमोर्वशीये ‘उर्वशीवर्णनमिदम् । मासो वसन्तः ।  
घनिता स्रष्टृत्वं प्रजापतिशब्दबोध्यम् । अभावादिलव्याप्ती हेतुः । संशय-  
लक्षणमाह—विरोधेनेति । हि यतः । अस्या उर्वश्याः । सदुपपादनं सखण्ड-  
यति—न चायेति । एवं चेति । चो ह्यर्थे । यत एवं सतीत्यर्थः । विधेयस्य

यदपि प्राचां लक्षणम्

‘साम्यादप्रकृतार्थस्य या धीरनवधारणा ।

प्रकृतार्थाश्रया तज्ज्ञैः संसंदेहः स इष्यते ॥’

इति महता प्रबन्धेन त एव दूषितवन्तः ॥ तदपि न । साम्यनिमित्तान्निश्चयसंभावनान्यतरभिन्ना या धीः इति तदर्थकरणे दोषाभावात् । निश्चयत्वं तु संशयाघटितमेव निर्वक्तव्यम् ॥

यदपि च संशयध्वन्युदाहरणप्रसङ्गे—

‘कांचित्काञ्चनगौराङ्गी वीक्ष्य साक्षादिव स्वयम् ।

वरदः संशयाविष्टो वक्षःस्यलमवैक्षत ॥’

इत्यस्मत्कुलकूटस्थवक्षःस्यलाचार्यकृतवरदराजवसन्तोत्सवान्तर्गते पथे संशयस्य स्वशब्दोपात्तत्वेऽपि तावन्मात्रस्यानलंकारत्वात्तदलंकारताप्रयोजकस्य ‘वक्षःस्यले स्थितेव लक्ष्मीस्ततोऽवतीर्य किं पुरस्तिष्ठति’ इत्येव संशयाकारस्य ‘वक्षःस्यलमवैक्षत’ इत्यनेन व्यङ्ग्यत्वात्सदेहालंकारतिथ्यनिश्चेति ॥ यथा—

‘दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

वीक्ष्य विम्बमनुविम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥’

इत्यत्र ‘कानि कान्यपि’ इति सामान्यतो निर्दिष्टानुभावविशेषमतीत्यर्थं लज्जाशब्दप्रयोगेऽपि तस्याः स्वभावानुभावाभ्यां रसानुगुणामिव्यक्तिरूपो ध्वनिः—’ इत्याहुः ॥ तदेतत्तद्वनितत्वैरुपहसनीयम् ।

पाथालनिधि नियमादिति भावः । त एव अपरीक्षिता एव ॥ अनवधारणे-  
त्यस्य तात्पर्यमाह—निश्चयेति ॥ नन्वेवमन्योन्याधयापत्तिरित्यत आह—  
निश्चयत्वं त्विति ॥ कांचिदिति । इदं च परमपरीक्षितगुणपुरवचनः-  
स्यलाचार्यकृतवरदराजवसन्तोत्सवान्तर्गतम् । यरदः शरीरेवता निष्ठः । तदिति ।

तथाहि—‘संशयाविष्टः’ इत्यत्र संशयपदेनैकस्मिन्पदार्थे विरुद्धनाना-  
पदार्थसंबन्धावगाहिज्ञानं साक्षादेव निवेद्यते । तत्र कोऽसौ विरुद्धो  
नानार्थ इति विशेषाकाङ्क्षया वक्षःस्थलवेक्षणेन ‘वक्षःस्थलस्यैव लक्ष्मी-  
स्ततोऽवतीर्य किं पुरस्तिष्ठति’ इत्यादिरर्थो व्यञ्जनव्यापारेण बोध्यमानः  
शक्त्या संशयशब्दनिवेदितज्ञानविशेषणीभूतेन सामान्यार्थेन साक्रम-  
भेदेन पर्यवस्यति । एवं च ‘संशयमात्रस्य शक्त्या बोधनात् ‘वक्षःस्थल-  
स्थितैव’ इत्यादिविषयविभागस्यापि विरुद्धनानार्थत्वेन सामान्याकारेणा-  
वलीढतया तथैव कवलीकरणाद्वाच्यार्थसंशयपर्यवसायकत्वाच्च न कस्यापि  
ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वमुचितम् । सर्वथा वाच्यवृत्त्यनुम्बितस्यैव तथात्वमिति  
ध्वनिमार्गप्रदर्शकैः सिद्धान्तितत्वात् । तथा च द्वितीयोक्तौ—

‘शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।

यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालंकृतिर्ध्वनेः ॥’

इति सूत्रयित्वा

‘संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

ल(ह)सन्नेत्रार्पिताकूलं लीलापन्नं निमीलितम् ॥’

संशयेत्यर्थः । तत्र सामान्यज्ञाने । अवेक्षणनेति । व्यञ्जनार्थं श्रुतिरपीति भावः ।  
संशयमात्रस्येति । सर्वस्य संशयस्य । अर्थत्वेन सामेति । एतद्रूपसामा-  
न्याकारणेत्यर्थः । अवलीढेति । बोध्यतयेत्यर्थः । तथैव शक्त्यैव । कव-  
लीति । बोधनादित्यर्थः । नन्वेवमपि विशेषरूपेण व्यङ्ग्यत्वमेवात् ‘आह—  
वाच्यार्थेति । विशेषसंशयस्येत्यादिः । तदाह—कस्यापीति । विशेषसा-  
पीत्यर्थः । सर्वथा केनापि प्रकारेण । तथात्वं ध्वनित्वम् । संकेतेति । ए  
वावयोः रतिकालस्तरसंकेतमित्यत्र (!) दत्तचित्तमित्यर्थः । हस्तदिति शिष्याविशेष-

अत्र 'संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा लीलापद्मं निमीलितम्' इति वदता कविना लीलापद्मनिमीलनस्य प्रदोषाभिन्न्यङ्गकत्वं स्वोक्त्यैव निवेदितमिति ध्वनिमार्गादयमपर एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मार्गः । यथा वा—

'अम्बा शोक्तेऽत्र वृद्धा परिणतवयसामग्रणीरत्र तातो

निःशोषागारकर्मश्रमशिथिलतनुः कुम्भदासी तथात्र ।

अस्मिन्यापाहमेका कतिपयदिवसंप्रोपितप्राणताथा

पान्थायेत्थं तरुण्या कथितमवसरव्याहृतिव्याजपूर्वम् ॥'

'अत्र निःशङ्कं रन्तुमायाहि' इत्यर्थश्चरणत्रयव्यङ्ग्योऽप्यवसरव्याहृते-  
र्याजत्वं द्रुवता कविना स्फुटं स्वोक्त्या निवेदित इत्ययमपि न ध्वने-  
मार्गः' इत्याहुरानन्दवर्धनाचार्याः । एवं चैवंविधेषु विषयेषु व्यङ्ग्यकत्वस्य  
व्यङ्ग्यस्य वा मनागुक्तिसंस्पर्शमात्रेण ध्वनित्वं निराकुर्वाणाः 'कांचि-  
त्काञ्चनगौराङ्गीम्' इति पद्ये शब्दानिहितव्यङ्ग्ये ध्वनित्वं कथमिव  
स्वीकुर्वीरन् ॥' एतेन 'दर्पणे च परिमोगदर्शिनीम्—' इति प्रागुक्तपद्ये  
लज्जाध्वनित्वं यदभ्यधीयत, तदप्यपास्त्रमिति दिक् ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डने संस्रष्टालंछति ।

पद्म । इति यद्वदेति । पद्वान्तवाक्यविशिष्टं यद्वदेत्यर्थः । अन्यथा पद्वान्त-  
वाक्येनैवार्थात्तदभिव्यञ्जकत्वे सिद्धे पान्तवाक्यदानदर्पणं स्पष्टमेव । तदाह—  
स्वोक्त्यैवेति । पद्वान्तवाक्येनेत्यर्थः । अत्र यद्वदेत्यभिप्राये । एवमप्येऽपि ।  
कुम्भेति पान्थसंशोधनमिति कथितम् । एतान्मिथ दासीलन्यः । अत्राहाहरनार्थं  
दासी, न श्रीटादासीति तद्वत् । निदोषाभ्यासात् । कतिपयेत्यनेन ह्यन्याप-  
नामायः सूचितः । अत्रचरे तन्मय दृष्टेः पूर्वमिलनः । पूर्वदाहाहरनार्थेनाह—  
व्यङ्ग्येति । द्वितीयाहरेणाह—व्यङ्ग्येति ॥

अथ भ्रान्तिमान् ।

यच्च—

‘कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।

‘आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः ॥’

इतिलक्षणं तैरुक्तम्, तत्र । ‘कविसंमतसादृश्यप्रयोज्यो विषय आरोप्यमाणो यत्र वाकसंदर्भे सं भ्रान्तिमान्’ इति भ्रान्तिमतो लक्षणं विहाय रूपकव्यावृत्त्यर्थं ‘पिहितात्मनि’ इत्युच्यते, न चैतद्युक्तम् । न हि रूपकवाक्यं आरोप्यमाणस्यानुभवो वर्ण्यते, किं तु तस्माज्जायते । न च— अत्रानुभवान्तं भ्रान्तेर्लक्षणम्, अग्रिमं च भ्रान्तिमतः । तत्र भ्रान्तिलक्षणे रूपकान्तिव्याप्तिवारणाय ‘विषये पिहितात्मनि’ इति विशेषणम् इति वाच्यम् । अनुभवत्वघटितस्य भ्रान्तिलक्षणस्यानुभूयमानाभेदात्मके रूपके कथमप्यवृत्तेः ॥ यदि च—रूपकपदं रूपकबुद्धिपरमिति ग्रन्थसामञ्जस्यं विधीयते, तदा विषयतावच्छेदकानवगाहिनि

‘मरकतमणिमेदिनीधरो वा तरुणतरस्तरुरेव वा तमालः ।

रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरादपिनिकरैरिति संशयः प्रपेदे ॥’

इति संशयेऽतिप्रसङ्गः । ‘कमलमिति चञ्चरीकाः, चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्ति’ इति भ्रान्तिसमुदायात्मके उल्लेखेऽतिव्याप्तेश्च ॥

अथ भ्रान्तिमान् ।

उच्यते इति । अयं भावः—तद्विशेषणेनारोप्यमाणानुभवस्य स्वारथिकस्य कविप्रतिभया कल्पनं विवक्षितम्, तस्यैव विषयविधानसामर्थ्यात्—इति ॥ अग्रिमं चेति । यत्रेत्वापुणमित्यर्थः ॥ तत्रेति । तत्राक्यजानुभवस्य तत्रापि गत्यादिति भावः ॥ ननु नाम(?) संशयेऽतिप्रसङ्गः, विषयस्येति प्रतिपादनात् आह—कमलमिति । अत एव वक्ष्यति—‘भ्रान्ता संधीना’ इति । अतिव्याप्तेऽप्येति । उपेत्यभ्रान्तित्वमोरत्र संधीनत्वं वापदाभावात्प्रयुक्तत्वयो-



इति प्रागेवावेदनात् ॥ प्रत्युत—केलशरूपकेण मञ्जरीसादृश्यतिरस्काराच्च । तथा 'तन्नासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः' इत्यत्र, विधेयाविमर्शाद्विधेयान्तरमाकाङ्क्षितम् । कीरैर्दष्टा इति तु भाव्यम् । जाता इत्यध्याहारेऽपि विवक्षितस्याविधेयत्वम्, अविवक्षितं च विधेयत्वं प्रसज्येत ॥ एवम्—'तल्लोपायाल्पन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकैः' इत्यत्र न तावत्पिकनिनदास्ताडनयोग्याः काकानाम्, येन तद्धिया आल्पन्त्यस्तैस्ताड्येरन् । नापि पिकनिनदभ्रम आल्पन्तीषु संभवति, संभवन्वा न सादृश्यमूलः । 'पिकनिकरधिया' इति तु भाव्यम् ॥ अथ—तदालापेषु पिकनिनदबुद्धेरपि तासु पिकबुद्ध्युत्पादनद्वारा संभवत्येव ताडनोपयोग इति प्रयोज्यत्वार्थकतृतीयया पिकनिनदधीप्रयोज्यकाकर्तृकताडनकर्मत्वमालपन्तीनां सुप्रतिपादमेव—इति चेत् । मैवम् । तथा प्रतीतेरसिद्धेः । 'चौरबुद्ध्या हतः साधुः' इत्यादौ चौरबुद्धिहननयोः सामानाधिकरण्येन हेतुहेतुमद्भावगमकत्वव्युत्पत्तेः ॥ एवम्—'दन्तिबुद्ध्या हतः शूरेर्वराहो वनगोचरः ।' इत्यत्रापि विशेष्यतया वराहवृत्तेर्दन्तिबुद्धेर्वराहवृत्तिहननहेतुभावावगमः । त्वदुक्तरीत्या 'दन्तबुद्ध्या' इति तु कृते बोधकदर्शनैव ॥ किञ्च—पिकानां कूजितादिशब्दैरेव शब्दो वर्ण्यते, न तु निनदादिशब्दैः सिंहदुन्दुभ्यादिशब्दप्र-

रूपकम् ॥ अभ्युपेक्षात्—प्रत्युत्तेति । एवमाद्ये दोषमुपेत्या द्वितीये दोषमाह—तन्नासोल्लासलीलाः । भ्रमरमपजनकजातचेष्टा इत्यर्थः ॥ विधेयाविमर्शादिति । विधेयस्याकथनादित्यर्थः । उद्देश्यद्योतिप्रविष्टं सर्वमिति भावः । पाणी उद्दिश्य भिक्षुश्च कीरकर्तृकदष्टत्वस्य विधेयत्वे । को दोष इति चिन्तयामिदम् । विधेयति । इत्यस्येत्यर्थः ॥ एतद्वयं एवाह—एवमिति । तल्लोपाय कीरदष्टीघरणात् । तापशरीरे । दोषमूलः संभवतीत्याह—संभवत्येति । सादृश्ययोगेति ।

योगयोग्यैः । तथा—प्रथमद्वितीयचरणस्थयोः स्तनर्पाण्योर्यथाकथं-  
चिद्व्यवहितमपि जातान्वयमपि 'त्वदारिमृगदशाम्' इत्येतत्पृथगन्तमन्वेतुं  
शक्यात्, न तु तृतीयचरणस्थे 'तल्लोपायालपन्त्यः' इत्यस्मिन्विशेषणे  
विशेष्यभावेनेति तासां ताटस्थ्यमेव स्यात् । विभक्तिविपरिणामेऽपि  
क्रमभङ्गासंग्रहत्वाभ्यां स्थितमेवेति पद्यमव्युत्पन्ननिर्मितमेवेदम् ॥ दीक्षि-  
तैस्तु आन्त्यलंकारांशमादायोदाहृतमिति न तेषां तथा दोषः ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डने भ्रान्त्यलंकारः ।

अथोल्लेखः ।

यत्तु तैरेवाभिहितम्—“एवमपि यदि—

‘कान्त्या चन्द्रं विदुः केचित्सौरभेणाम्बुजं परे ।

वक्रं तत्र वयं ब्रूमस्तपसैक्यं गतं द्वयम् ॥’

इत्यपह्नवोदाहरणविशेषेऽतिव्याप्तिः शक्या ॥ तदानीमनेकघोल्लेखनं  
निषेधास्पृष्टत्वेन विशेषणीयम् । तत्राघोल्लेखनद्वयं परमतत्वोपन्यास-  
सामर्थ्याद्गम्यमाननिषेधमिति नातिव्याप्तिः—” इति तत्र, “द्विविधश्चाय-  
मुल्लेखः—‘शुद्धोऽलंकारान्तरसकीर्णश्च” इत्युक्त्वा “श्रीऋण्ठजनपद-

शब्दे प्रयोगेत्यर्थं । आसत्याकाङ्क्षयोः स्वारसिकयोरभावादाह—यथाकथंचि-  
दिति । जातान्वयेति । ‘नाप्यरष्यं चारम्यम्’ इति सनिहितेनेति भावः । न  
त्विति । विभिन्नविभक्तित्वात्स्मिन्स्वभेदाभावाच्चेति भावः । ननु विभक्तिविप-  
रिणामेनाभेदान्वयः सुलभोऽत आह—विभक्तीति । प्रक्रमेति । नन्वेवं  
दीक्षितैः पद्यमुदाहृतमत आह—दीक्षितैरिति ॥ एवमपि वैचक्षिण्येपणदा-  
नेऽपि । गम्येति । बहुमीहि । ॥ श्रीऋण्ठेति । शुद्धसौक्यमुदाहरणं सोपपाद-

१. ‘अन्तिमदलंकारः’ इति मनेश्व. २. ‘निमित्तभेदादेकस्य षण्णो दोषनेकषा ।  
उल्लेखनमनेकेन समुत्पन्नं प्रच्युते ॥’ इत्युल्लेखनशब्दे ‘मनेकषा’ इति विशेष्यदानेऽती-  
त्यर्थः स्यात्.

वर्णने—यस्तपोवनमिति मुनिभिरगृह्यत” इत्यादौ शुद्धः, “यमनगरमिति शत्रुभिः वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, इत्यादौ भ्रान्तिरूपकादिसकीर्णः” इति स्वयमेवोक्तत्वादिहाप्यपहृत्या संकीर्ण उल्लेख इत्यस्य सुवचत्वात् ॥ यदि चैवंविधापहृतिवारणाय निषेधास्पष्टत्वं विशेषणमुच्यते, तदा,

‘कपाले मार्जारः पय इति करंल्लिखि शशिन-  
स्तरच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करी संकलयति ।

स्तान्ते तल्पस्था हरति वनिताप्यंशुकमिति  
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥’

इति त्वदुदाहृतभ्रान्तावतिव्याप्तिः कथं नाम वार्येत, मार्जाराद्यनेक-  
ग्रहीतृकानेकधोल्लेखनस्य तत्रापि सत्त्वात् । त्वस्वभियाहारलिप्सारूप-  
निमित्तभेदाच्च । तस्मात्संकीर्णनिवारणाय यत्नोऽनर्थक एवेति ॥

इति चिन्मीमांसाखण्डन उल्लेखप्रकरणम् ।

अपापहृतिप्रकरणम् ।

यत्तु—अपहृतिघ्नानुक्तम्—

‘त्वदाल्लेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते  
विधाभैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमपि ।

नमुक्तत्वान्यदाह हयंचरिते । इत्यादौ ‘यस्तपोवनम्’ इत्यादि गणे । अगृह्यते-  
त्यस्य सर्वत्र संबन्धः । इच्छन्दार्थं श्रीकण्ठजनपद । शुद्ध इति । तत्र तपो-  
वनादिभूमिनिष्ठत्वादिति भावः । यमनगरत्वादीनां ताद्रूप्यानुभवगोचरत्त्वान्वये  
आह—भ्रान्तीति । यदि तेषामुपरसक्ततामात्रेणान्वयः, यदाह—रूपकेति ।  
एवंविधेति । विरहणेत्यर्थः । त्वदुदेति । त्वया प्रथमं शुद्धत्वधेनोदाहृत-  
त्यर्थः । तादृशभ्रान्तिविशेषस्यापि वारणावश्यकत्वात्, अन्यथा संकीर्णं तादृश-  
भावाद्युदाहृतम् । तद्विषयविषयस्यैवादाद्युदाहर्तृमौचित्यात् । अन्यथा संकीर्ण-  
न स्यादिति भावः ॥ अनेकार्थेति । परस्परार्थत्वार्थः । उपसंहरति—तस्मा-  
दिति । त्वदुल्लेख्य इति । त्वत्प्रतिष्ठितभूतविश्र इत्यर्थः । नादृशं प्रति त्वत्-  
रदुषि । एका तन्वी तपी । यत्तं शुद्धं नम् । सुपर्णासुतं गरन्म् । अपि

अपि स्विद्यत्पाणिस्त्वरितमपमृज्यैतदपरा

करे पौष्पं चापं मंकरमुपरिष्टाच्च लिखति ॥

इत्यादावपहुतिव्यनिरुदाहर्तव्यः । अत्र हि चक्रमुपर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः, किंतु पुण्डरीकाक्षः इति कयाचिद्व्यञ्जितम् । अन्यथा तु, तस्याप्येतादृशं न संभवतीत्याशये 'नायं पुण्डरीकाक्षः, अपि तु मन्मथः' इति तदुभयमपमृज्य पुष्पसायरुमकरध्वजलेखनेन व्यञ्जितम्" इति । तदेतदापातरमणीयम् । यत्तावदुच्यते—'चक्रमुपर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः किंतु पुण्डरीकाक्षः—इति कयाचिद्व्यञ्जितम्' इति । तत्रापहुतेर्द्वा भागौ—उपमेयनिषेधः उपमानारोपश्च इति । तयोस्तावदुपमानारोपभागः 'पुण्डरीकाक्षोऽयम्' इत्याकारश्चक्रमुपर्णलेखनेन व्यञ्जितः शक्यः, चक्रमुपर्णयोस्तत्संन्यित्वात् । नतु—'नायं साधारणः पुरुषः' इत्युपमेयनिषेधभागोऽपि, व्यञ्जकस्वारोपमात्रव्यञ्जनेन चरितार्थतया सामर्थ्याभावात् । नाप्यनुभवसिद्धः सः, येन तद्व्यञ्जनायोपायो गवेप्येत । नापि गवेप्यमाणोऽपि तद्व्यञ्जनोपायः शब्दोऽर्थो वा उपलभ्यते, येना-

अथ । अथितथैव पाठः । अथ मार्जनयोग्यत्वाय देवुगर्भं विशेषणम्—स्विद्यत्पाणिरिति । अपरा तत्संगी । तस्यापि पुण्डरीकशस्यापि । इत्यादायेन तथा छेदानेन । इति व्यञ्जितमित्यवयवः । तदुभयं पञ्चगुरगर्भद्वयम् ॥ तत्रेति । उच्यते इति शेषः । एवमप्येऽपि भागो व्यञ्जितं चक्रप इत्यनुभवते । व्यञ्जयेति । चक्रमुपर्णलेखनस्येत्थम् । नतु अथं तदनुभवोऽन भव—नापीति उच्यते

नुभवकलहः स्यात् । नच साधारणपुरुषमन्तरेण पुण्डरीकाक्षतादात्म्या-  
रोपो दुर्घट इति सोऽपि व्यज्यत इति वाच्यम्, रूपकोच्छेदापत्तेः ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डनेऽपह्नुतिप्रकरणम् ।

इति । प्रकृतपद्य इति शेषः । दुर्घट इति । तज्ज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वा-  
दिति भावः । सोऽपि निषेधभागोऽपि । अन्यथानुपपत्त्येति भावः ॥

इति रसगङ्गाधरभैरवप्रकाशोद्भूतटिप्पण्यामपह्नुतिप्रकरणम् ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

\*\*\*

१. एतद्व्यनेतुं पण्डितराजगङ्गाधरस्य विषये यद्वक्तव्यं तत्सर्वं रसगङ्गाधरभूमिवाच्यं  
महामहोपाध्यायपण्डितवरदुर्गाप्रसादैर्वर्णितमिति तत्र एवावसेयम्, एतद्व्यादशंपुस्तकं तु  
जयपुरराजगुरुश्रीलक्ष्मीदत्तसुश्रीयुतधीदत्तशर्मभिः काव्यमालार्थं संवत् १७०९  
(विस्तारतक १६५२) लिखितं १७ पत्रात्मकं दत्तमिति तेषुवीच धन्यवादास्तः.

२. एतद्व्यनेतुं नारायणभट्टस्य विषयेऽपि वक्तव्यं रसगङ्गाधरभूमिवाच्यमेव महान्त-  
रोपाध्यायैर्वर्णितमिति तत्र एवावसेयम्, टिप्पण्यादशंपुस्तकं तु नोपलभ्यम्, किंतु मूल-  
ग्रन्थोपयोग्योऽस्माभिरिव नैषिद्धवपंश्रीयुगसुन्दरशर्मसाहाय्येनोद्भूतस्य संकलितः.